

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Marija P. Vasilić

IZAZOVI RAZVOJA „PAMETNIH“ GRADOVA U
SRBIJI

doktorska disertacija

Beograd, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Marija P. Vasilic

CHALLENGES OF THE DEVELOPMENT OF
„SMART“ CITIES IN SERBIA

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Komisija za ocenu i odbranu doktorske disertacije

Mentor:

Prof. dr Mina Petrović, redovna profesorka

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

Prof. dr Slobodan Cvejić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Prof. dr Velimir Šećerov, redovni profesor – dekan

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet

Prof. dr Vera Backović, vanredni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane disertacije:

Izjave zahvalnosti

Veliku zahvalnost dugujem svojoj mentorki, Prof. dr Mini Petrović, koja me je, kako to samo ona ume, bodrila na svakom koraku i tako iz mene izvukla moj akademski maksimum. Veliku zahvalnost dugujem Prof. dr Slobodanu Cvejiću, ne nesebičnoj pomoći pri izradi metodologije.

Tokom doktorskih studija, nikada nisu izgubile veru u mene, moje drage kolegice i prijateljice Ana Marjanović, Jelena Radanović i Sanja Sparić – Mostafa, kojima sam neizmerno zahvalna na podršci tokom svih ovih godina. Razgovori sa njima su uvek bili lek koji mi je bio neophodan da nastavim dalje.

Najveću zahvalnost, naravno, dugujem svojoj porodici, pre svega baki Ljubinki i mami Mirjani koje su bez rezerve i uz veliku ljubav, bile moja najveća podrška i oslonac tokom svih godina moje borbe da se rad na ovom tekstu završi. Tokom izrade ove disertaciju dobila sam i dodatnu motivaciju kad sam rodila moje dve predivne ćerke Anđeliju i Nataliju, koje mi od prvog dana daju snagu i volju za dalji napredak.

Ovaj rad posvećujem njima, jakim ženama iz moje porodice. Onima koje su bile i onima koje dolaze. Onima koje su me odgajale i onima kojima ja treba da budem primer.

IZAZOVI RAZVOJA „PAMETNIH“ GRADOVA U SRBIJI

Sažetak

Predmet ovog rada čine izazovi razvoja gradova srednje veličine u Srbiji kao potencijalno „pametnih“ gradova, koji bi trebalo da budu preduslov balansiranoj socio-prostornoj razvoju države i njenih celina (bilo regiona, okruga, i sl.). Pojam „pametan“ grad se posmatra kao idealan tip sa ciljem da se istraži koji gradovi srednje veličine u Srbiji mu se najviše približavaju, odnosno po kom broju relevantnih dimenzija od njega odstupaju. U skladu sa time, cilj disertacije je da analitički prepozna ključne potencijale i prepreke razvoja gradova srednje veličine kao „pametnih“ gradova, kroz uticaje i endogenih i egzogenih razvojnih činilaca, kao i da utvrdi koji su od pomenutih presudni za razvoj datih gradova. Pored toga, rad ima za cilj i da ustanovi raspoložive sekundarne podatke o indikatorima ključnih dimenzija koncepta „pametnog“ grada koji se primenjuju u evropskim istraživanjima, pa se stoga (Giffinger et al., 2007), „pametan“ grad analizira na osnovu šest osnovnih karakteristika/dimenzija: stanovništvo, prirodna sredina, mobilnost – informisanost – bezbednost, kvalitet života, ekonomija i upravljanje. Naravno, svi faktori i indikatori na osnovu kojih se analiziraju gradovi su prilagođeni na osnovu dostupne statistike Republike Srbije (za lokalni nivo grada/opštine).

Sadržaj rada izložen je u šest poglavlja i korišćeno je više tehnika u prikupljanju i analizi podataka. Prvo se analizira pojam „pametnog“ grada i njegova povezanost sa srodnim konceptima koji olakšavaju analizu istog. Stoga su analizirane i promene urbane politike koje se dešavaju usled globalizacijskih procesa i reskaliranja moći nacionalne države. Dalje, istražuje se povezanost koncepta „pametnog“ grada sa pojmom teritorijalnog kapitala i sa pitanjem veličine grada (koje je od izuzetne važnosti za razvoj „pametnog“ grada). Celokupan teorijski koncept se potom smešta u kontekst privrednog i kulturno – istorijskog razvoja Srbije, što obuhvata kako karakteristike postsocijalističke transformacije u Srbiji, tako i proces EU integracija, te karakteristike socio-prostornog razvoja i stanja tvrdih i mekih elemenata teritorijalnog kapitala.

Na osnovu srodnih istraživanja „pametnih“ gradova srednje veličine u Evropi, u trećem poglavlju je urađeno rangiranje 38 gradova i opština u Srbiji koji su smešteni u kategoriju gradova srednje veličine. Malo je istraživanja, u Evropi i svetu, koja su imala za cilj rangiranje gradova isključivo u naučne svrhe, pa ipak, u naučnim krugovima vlada mišljenje da je rangiranje gradova srednje veličine veoma koristan instrument za identifikovanje najboljih praksi i razvojnih strategija [Giffinger, 2009b]. Stoga je ovaj rad usmeren i ka polju praktične politike/a. Rangiranje je pokazalo da od 38 gradova i opština u Srbiji, koji su ušli u uzorak, osam gradova ima najveći potencijal za razvoj „pametnog“ grada – Kragujevac, Pančevo, Zrenjanin, Kruševac, Čačak, Subotica, Vršac i Kraljevo. Kvantitativna analiza ukazuje na to da su za rangiranje gradova bile ključne tri dimenzije: stanovništvo, ekonomija i upravljanje, i da se u datim dimezijama između gradova prave najznačajnije razlike.

Kvalitativna analiza je nešto složenija i zasniva se na uzorku od četiri grada regiona Šumadije i Zapadne Srbije – Kragujevac, Užice, Šabac i Novi Pazar, koji se istražuju i kroz hijerarhiju, ali i kvalitativno, metodom studije slučaja. Iako studija slučaja ne dozvoljava uopštavanja, na primeru pomenuta četiri grada analiziraju se konkretni izazovi (potencijali i prepreke) koji utiču na razvoj gradova srednje veličine u Srbiji (na osnovu kojih se mapiraju i određeni endogeni i egzogeni faktori razvoja gradova), a kroz prizmu ključnih aktera na lokalnom nivou (iz sva tri sektora – javni, privatni i civilni), čime se pojačava akterska perspektiva analize veoma bitna u konceptu „pametnog“ grada. Analiza intervjua u sva četiri grada (N=58) je pokazala da, pored tvrdih elemenata teritorijalnog kapitala, koju čine prirodni resursi i infrastrukturna povezanost, kao i opremljenost nekog grada, najznačajniju ulogu u razvoju „pametnog“ grada imaju dimenzije

stanovništvo i upravljanje za koje su najbitniji meki elementi teritorijalnog kapitala (socijalni kapital, socijalna kohezija, odnosi poverenja, zajedništva, proaktivan pristup lokalnih vlasti, itd.), a koje u sinergiji sa dimenzijom sredine/ okruženja (tj. osnova na kojima se gradi „pametna“ grad – tvrda infrastruktura) jačaju dimenzije mobilnosti, ekonomije i kvaliteta života. Ako grad u dimenzijama stanovništvo i upravljanje poseduje određeni kapacitet, u kombinaciji sa pomenutim fiksnim kapitalom/resursima, povećava se i kapacitet za lakšu izgradnju „pametnog“ grada – lakše se privlače investicije, jača preduzetništvo, a kvalitetni privredni razvoj povlači sa sobom i primenu najnovijih tehnologija.

Analizirajući rezultate kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja četiri grada iz studija slučaja, došlo se do zaključka da se njihova pozicija menja usled dubinske analize svake od lokalnih sredina, a da najveću prepreku u njihovom razvoju predstavljaju egzogeni faktori. S druge strane, celokupna analiza je dopunjena i razgovorima sa stručnjacima (na centralnom nivou vlasti) koji se direktno ili indirektno bave razvojem gradova u Srbiji (N=12), a koji su potvrdili da izazovi, sa kojima se gradovi srednje veličine u Srbiji suočavaju u razvoju lokalnih potencijala, većim delom potiču od egzogenih činilaca.

Drugim rečima, egzogeni činioци razvoja svakako su jači od endogenih, premda je striktno povlačenje granice među njima nemoguće, jer se prvi prelivaju u druge. Prepreke „pametnom“ lokalnom razvoju, koje ističu sagovornici u analiziranim intervjuima, tiču se prevashodno egzogenih činilaca koji potiču sa vrha države i ogledaju se u tendenciji (re)centralizacije odlučivanja i političkog klijentilizma, partijske patronaže, ekonomske krize, manjkavosti obrazovnog sistema i, posledičnih migracija obrazovanog stanovništva ka Beogradu i većim gradovima, odnosno, inostranstvu. Sa navedenim činioциma povezane su i prepreke koje ispitanici prepoznaju kao endogene – karakteristike lokalnih sredina – a ogledaju se u nedovoljno razvijenim mrežama saradnje između ključnih aktera u gradu, nedostatku socijalne kohezije i nedovoljno razvijenom građanskom društvu, kao i u nedostatku inicijative od strane lokalnih vlasti.

Ključne karakteristike mekih dimenzija teritorijalnog kapitala, neophodne za aktivaciju lokalnih razvojnih resursa su jak humani kapital, snažan socijalni kapital (i unutrašnji povezujući i premošćujući ka spolja), lokalne zajednice, kao i preduzetničke inklinacije lokalnih aktera ispoljene kroz kooperativni model upravljanja. Postojeći egzogeni faktori, međutim, ne podstiču autonomiju i integritet lokalnih aktera već klijentelizam i podaništvo, te se postojeći model razvoja gradova u Srbiji može okarakterisati kao lokalizovan (lokalizacija određenih/stranih investicija zbog ograničenog broja faktora: jeftina radna snaga i određeni infrastrukturni kapaciteti), a ne kao lokalno zasnovan razvoj (koji bi trebalo da se zasniva na prepoznavanju i aktivaciji lokalnih resursa).

Ključne reči: „pametna“ grad, grad srednje veličine, centralizacija, hibridni kapitalizam, partijska patronaža, teritorijalni kapital, neoendogeni razvoj, socijalni kapital, humani kapital, kooperativno upravljanje.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija grada. Urbana sociologija

UDK: 316.334.55

Summary

The subject of this paper are the challenges of the development of medium-sized cities in Serbia as potentially "smart" cities, which should be a prerequisite for balanced socio-spatial development of the country and its units (regions, districts, etc.). The concept of a "smart" city is viewed as an ideal type with the aim of researching which medium-sized cities in Serbia come closest to it, i.e. by what number of relevant dimensions they deviate from it. Accordingly, the aim of the dissertation is to analytically recognize the key potentials and obstacles to the development of medium-sized cities as "smart" cities, through the influence of both endogenous and exogenous development factors, as well as to determine which of these are crucial for the development of potentially "smart" cities. In addition, the paper also aims to establish the available secondary data on the indicators of the key dimensions of the "smart" city concept, that are applied in European research, and therefore (Giffinger et al., 2007), the "smart" city is analyzed on the basis of six basic characteristics/dimensions: population, natural environment, mobility – information – security, quality of life, economy and governance. Of course, all the factors and indicators on the basis of which the cities are analyzed are adapted based on the available statistics of the Republic of Serbia (for the local level of the city/municipality).

The content of the work is presented in six chapters and several techniques were used in data collection and analysis. First, the notion of a "smart" city and its connection with related concepts that facilitate its understanding are analyzed. Therefore, changes in urban policy that occur as a result of globalization processes and the rescaling of the power of the nation state, were also analyzed. Furthermore, the connection of the concept of a "smart" city with the notion of territorial capital and with the question of city size (which is extremely important for the development of a "smart" city) is investigated. The entire theoretical concept is then placed in the context of the economic and cultural – historical development of Serbia, which includes the characteristics of the postsocialist transformation in Serbia, the process of EU integration, the characteristics of socio-spatial development and the state of „hard“ and „soft“ elements of territorial capital.

Based on related research on "smart" medium-sized cities in Europe, in the third chapter, a ranking of 38 cities and municipalities in Serbia, which are placed in the category of medium-sized cities, was made. There is little research, in Europe and the world, that aimed to rank cities exclusively for scientific purposes, and yet, in scientific circles, there is an opinion that the ranking of medium-sized cities is a very useful instrument for identifying best practices and development strategies [Giffinger, 2009b]. Therefore, this work is directed towards the field of practical policy/s. The ranking showed that out of 38 cities and municipalities in Serbia, which were included in the sample, eight cities have the greatest potential for the development of a "smart" city – Kragujevac, Pančevo, Zrenjanin, Kruševac, Čačak, Subotica, Vršac, Kraljevo. Quantitative analysis indicates that three dimensions were crucial for the ranking of cities: population, economy and management, and that the most significant differences between cities are made in these dimensions.

The qualitative analysis is somewhat more complex and is based on a sample of four cities in the region of Šumadija and Western Serbia – Kragujevac, Užice, Šabac and Novi Pazar, which are investigated both through ranking and qualitatively using the case study method. Although the case study does not allow generalizations, concrete challenges (potentials and obstacles) affecting the development of medium-sized cities in Serbia (and on the basis of which certain endogenous and exogenous factors of city development are mapped) are analyzed on the example of the mentioned four cities, and through the prism of key actors at the local level (from all three sectors – public, private and civil), which strengthens the actor's perspective in the analysis, which is very important to the concept of a "smart" city. The analysis of interviews in all four cities (N=58) showed that, in addition to the hard elements of territorial capital, which consists of natural resources and infrastructural connectivity, as well as the equipment of a city, the most significant role in the development of a "smart" city is played by the dimensions of population and management for which

are the most important soft elements of territorial capital (social capital, social cohesion, relationships of trust, community, proactive approach of local authorities, etc.), which in synergy with the dimension of the environment (i.e. the basis on which a "smart" city is built - hard infrastructure) strengthens the dimensions of mobility, economy and quality of life. If the city has a certain capacity in the dimensions of population and management, in combination with the mentioned fixed capital/resources, the capacity for easier construction of a "smart" city increases – investments are more easily attracted, entrepreneurship is strengthened, and quality economic development entails the application of the latest technology.

Analyzing the results of the quantitative and qualitative research of four case study cities, it was concluded that their position is changing due to the in-depth analysis of each of the local environments, and that the biggest obstacle in their development are exogenous factors. On the other hand, the entire analysis was supplemented by conversations with experts (at the central level of government) who directly or indirectly deal with the development of cities in Serbia (N=12), and they confirmed that the challenges faced by medium-sized cities in Serbia, in the development of local potentials, mostly come from exogenous factors.

In other words, exogenous factors of development are certainly stronger than endogenous ones, although strictly drawing a line between them is impossible because the former flow into the latter. And the obstacles to smart local development highlighted by the interlocutors in the analyzed interviews concern primarily exogenous factors that come from the top of the state and are reflected in the tendency to (re)centralize decision-making and political clientelism, party patronage, the economic crisis, the shortcomings of the educational system and, as a result, the migration of the educated population towards Belgrade and bigger cities, that is, abroad. Obstacles recognized by the respondents as endogenous characteristics of local environments – are reflected in insufficiently developed networks of cooperation between key actors in the city, lack of social cohesion and insufficiently developed civil society, as well as in the lack of initiative by local authorities, are connected with the mentioned factors.

The key characteristics of the soft dimensions of territorial capital, necessary for the activation of local development resources, are strong human capital, strong social capital (both bonding – internal connecting and bridging – connecting to the outside), local communities, as well as the entrepreneurial inclinations of local actors manifested through a cooperative management model. Existing exogenous factors, however, do not encourage the autonomy and integrity of local actors but rather clientelism and subservience, and the existing model of urban development in Serbia can be characterized as localized (localization of certain/foreign investments due to a limited number of factors: cheap labor and certain infrastructure capacities) and not as locally based development (which should be based on the recognition and activation of local resources).

Key words: "smart" city, medium-sized city, centralization, hybrid capitalism, party patronage, territorial capital, neo-endogenous development, social capital, human capital, cooperative governance.

Scientific field: Sociology

Narrow scientific field: Sociology of the city. Urban sociology

UDK: 316.334.55

Marija P. Vasilčić

IZAZOVI RAZVOJA „PAMETNIH“ GRADOVA U SRBIJI

SADRŽAJ:

1. Uvodno razmatranje: relevantnost istraživanja „pametnih“ gradova.....	8
2. POJAM „PAMETNIH“ GRADOVA: TEORIJSKI, KONTEKSTUALNI I METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	12
2.1. Reskaliranje moći, promene urbane politike i novi pristupi razvoju gradova i teritorija, kao kontekst nastanka ideje o “pametnim“ gradovima.....	12
2.2. Koncept „pametnog“ grada.....	19
2.3. Sociološki relevantni koncepti za pojam „pametnog“ grada: socijalni kapital, mreže saradnje i pojam zajednice.....	24
2.4. Veličina i definicija grada kao odrednice „pametnog“ grada.....	27
2.5. Društvo Srbije i pretpostavke razvoja „pametnih“ gradova.....	29
2.6. Ciljevi, hipoteze i metod empirijskog istraživanja.....	37
3. RANGIRANJE GRADOVA U SRBIJI.....	39
3.1. Operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada.....	39
3.2. Metod rangiranja gradova u Srbiji na osnovu odabranih indikatora iz sekundarnih izvora – kvantitativni pristup.....	41
3.3. Rangiranje gradova u Srbiji po modelu „pametnog“ grada.....	52
4. IZAZOVI RAZVOJA „PAMETNIH“ GRADOVA SREDNJE VELIČINE U SRBIJI – STUDIJE SLUČAJA ČETIRI GRADA.....	59
4.1. Karakteristike odabranih gradova na osnovu metode rangiranja.....	59
4.2. Potencijali i prepreke razvoja odabranih gradova kao „pametnih“ gradova iz perspektive intervjuisanih aktera na lokalnom nivou	63
4.2.1. Dimenzija stanovništvo.....	65
4.2.2. Dimenzija kvalitet života.....	68
4.2.3. Dimenzija prirodna sredina.....	70
4.2.4. Dimenzija mobilnost – informisanost – bezbednost.....	70
4.2.5. Dimenzija ekonomija.....	72
4.2.6. Dimenzija upravljanje.....	75
4.3. Sinteza rezultata studija slučaja četiri grada.....	83
5. POTENCIJALI I PREPREKE U RAZVOJU „PAMETNIH“ GRADOVA U SRBIJI IZ PERSPEKTIVE STRUČNJAKA NA CENTRALNOM NIVOU.....	88
6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: Izazovi razvoja gradova srednje veličine u Srbiji kao „pametnih“ gradova.....	93
Literatura.....	96
PRILOG 1: Indikatori za utvrđivanje hijerarhije „pametnih“ gradova srednje veličine u Srbiji – izvori podataka i načini izračunavanja.....	106
PRILOG 2: Osnova intervjuja za ključne aktere lokalnog razvoja.....	112
PRILOG 3: Osnova strukturiranog intervjuja za ključne aktere razvoja gradova na centralnom nivou.....	117
Biografija autorke.....	120
Izjave.....	121

1. Uvodno razmatranje: relevantnost istraživanja „pametnih“ gradova

Da bismo razumeli koncept „pametnog“ grada potrebno je osvrnuti se na stalne promene u redistribuiranju moći/nadležnosti između grada, države i nadnacionalnih nivoa; proces globalizacije, a posledično i na promene urbane politike koje su dovele do formiranja mnogobrojnih koncepata gradova, među kojima je i koncept „pametnog“ grada.

Jedna od osnovnih tema urbane politike jeste razmatranje podele nadležnosti između gradova i država, ili kako to Tejlor (*Taylor*) kaže uspon i pad njihove uzajamnosti (*mutuality*) ili možda bolje rečeno zajedništva [Taylor, 1995]. Duga je istorija odnosa grada i države u okvirima svetskog kapitalističkog sistema. To je ono što Čarls Tili (*Charles Tilly*), jedan od najpoznatijih teoretičara društvenih promena, naziva „države nasuprot gradovima“ (*states versus cities*) [Tili, 1997] ili prema Tejloru, to je promenljiva priroda teritorijalnosti u modernom svetskom sistemu [Taylor, 1995]. Pomenuti autor prepoznaje tri nivoa ili faze kroz koje je prošao odnos između grada i države: potreba za teritorijalnošću (neophodnost političke teritorijalnosti u cilju širenja kapitala – formiranje gradova), nacionalizacija teritorijalnosti (kao posledica britanske industrijske i francuske političke revolucije – gradovi u okviru država) i poništavanje teritorijalnosti (usled pojave globalnih tokova, nemogućnosti nacionalnog nivoa da isprati neke promene – ekološke, ekonomske i odbrambene), ali i ponovno „otkrivanje“ lokalnog kao specifične multiskalarne arene [Taylor, 1995 ibid.]. Naime, gradovi više nisu ni globalni, ni lokalni, jer se u njima reflektuju različiti nivoi regulacije – lokalni, regionalni, nacionalni i supranacionalni.

Prema rečima Milana Tripkovića, glavni rezultati dosadašnjih socioloških istraživanja grada nude nekoliko ključnih nalaza od kojih je kao svojevrsnih premisa važno polazati u narednim istraživanjima: „u strukturi grada ne odslikava se naprosto struktura globalnog društva, već se ona na osoben način prelama, naročito u pogledu društvenih nejednakosti, zatvorenosti i otvorenosti, profesionalne strukture, socijalne pokretljivosti, kulture [...]; socijalne karakteristike grada pokazuju tendenciju ka sličnim oblicima distribucije stanovništva [...], a danas i tendenciju ka tehničkoj univerzalizaciji [...]; pa ipak, ne postoje neki univerzalni modeli strukture grada, već je ona uvek istorijski, prostorno, socioekonomski, politički i kulturno diferencirana, te se mora istraživati kao konkretna celina; ono što je možda univerzalno, to je opšta kriza urbanizacije koja se delimično može posmatrati kao posledica, ali i kao jedan od uzroka globalne krize industrijske civilizacije, s tim da ona ima svojih specifičnosti od jednog društva i kulture do drugog“ [Tripković, 2007:166-167].

I Lefevr (*Lefebvre*) smatra da svaki grad ima neku svojstvenost [Lefevr, 1980:552], kreativnost, specifičnost – gradovi su specifični društveni entiteti čije se osnovne karakteristike reflektuju u prostoru i delimično bivaju određene prostornim strukturama. Prostor je društveno proizveden/ socijalno oblikovan, ali je istovremeno i „istorijski realitet koji je podložan promenama zavisno od odrednica pomenutog realiteta“ [Čaldarović, 1985:202]. Svojstvenost grada podrazumeva i da on ne zavisi isključivo od neposrednih veza između lokalnih aktera, kao ni od globalnih ili nacionalnih promena, ali svakako sva tri aspekta u međudejstvu utiču na razvoj jednog grada. Grad se, kako navodi Lefevr, nalazi *u međuprostoru*, između onoga što se naziva *bliski red* (odnos pojedinaca u manjim ili većim grupama) i *udaljeni red*, red društva – visoki nivoi moći [Lefevr, 1980:552].

Teoretičari različitih orijentacija su pokušavali, a i dalje teže tome, da objasne značaj gradova i njihovu funkciju kako na makro, tako i mezo i mikro nivou. A gradovi se stalno menjaju, oni su „proizvod vremena [...] kalupi u kojima se ljudski životi hlade i zgušnjavaju“ [Mamford, 2010]. Grad se menja „kada se država u celini menja“ [Lefevr, 1980:552]. S tim u vezi, društvene promene se dešavaju pod dejstvom različitih faktora od kojih su neki *endogeni* (interni u odnosu na

društvenu celinu koja se posmatra), dok su drugi *egzogeni*. Egzogeni i endogeni faktori koji utiču na razvoj gradova razlikuju se prema nivou posmatranja – makro, mezo ili mikro, to jest, praćeni su sve složenijim procesima koji se dešavaju u sve tri ravni.

Ukoliko se grad posmatra, sa svojim funkcionalnim okruženjem, kao mezo nivo (u odnosu na mikro nivo – zajednice i makronivo – država i nad-nacionalni nivoi vlasti), onda bi *endogeni faktori koji utiču na razvoj grada* bili, između ostalog: socijalni kapital „zajednice“ (poverenje, norme, vrednosti, i sl.); relacioni kapital između lokalnih aktera; mreže saradnje u okviru grada, kao i između gradova; fiksni privatni i javni kapital; itd. Društvena promena se pod dejstvom endogenih faktora dešava usled interakcija između različitih društvenih grupa, često konfliktnih, zbog različitih stavova i vrednosti, itd. Sa druge strane, u literaturi se najčešće kao *egzogeni faktori* navode proces globalizacije, kako njegovi ekonomski (tokovi kapitala, robe, ljudi) tako i politički aspekti (posebno političke promene posle Hladnog rata koje vode ka multipolarnosti svetskog poretka, itd.), ali i specifičan kontekst države pod čijim okriljem se nalazi (socijalni, ekonomski, politički i istorijski preduslovi i prepreke).

Do 2050. oko tri četvrtine svetske populacije će živeti u urbanim sredinama, jer stanovništvo migrira ka urbanim sredinama u potrazi za boljim mogućnostima, ali ono što obično zatiču je opadanje kvaliteta života u datim sredinama [Snow et al., 2016:93]. Kao uzročnici klimatskih promena, pre svega zbog emisije štetnih gasova, ali i kao „poslovnice“ globalnog kapitala, gradovi će morati da postanu „pametniji“. Sam koncept „pametnih“ gradova (*smart cities*), relativno je nov u urbanoj teoriji i sve više postaje predmet analize u naučnim i stručnim krugovima, kako u svetu tako i u Evropi, mada je epidemija Kovid 19 virusa uticala na promenu u diskursu koji okružuje ovaj koncept. Prema navodima Evropske komisije, evolucija „pametnog“ grada predstavlja skup različitih faktora – tehnologija, socijalnih i ekonomskih faktora, političkih uređenja, političkih i ekonomskih pokretača. Na taj način, svaki grad ima različit put razvoja na osnovu sopstvenih specifičnih karakteristika – uređenja, ciljeva, finansiranja i postojećih okolnosti [European Parliament, 2014]. Pored ekonomskog, „pametna“ grad bi trebalo da ima i ogroman društveni, ekološki i tehnološki značaj, čime se na prvom mestu podiže kvalitet života stanovništva/ građana i njihovo zadovoljstvo životom u datom gradu.

Konceptualno određenje „pametnog“ grada, dakle, obuhvata mnogo elemenata između ostalog i da bi se lakše prepoznale dobre prakse i politike. Pored toga, čini se da nije ni potrebna niti je moguća univerzalna definicija „pametnog“ grada, jer je svaki grad specifičan, na osnovu čega je (može biti) konkurentan i uspešan.

Upravo na osnovu specifičnih (endogenih i egzogenih) izazova sa kojima se susreću, ali i na osnovu različitih puteva razvoja, gradovi srednje veličine se, i u teoriji i u praksi smatraju gradovima koji su budućnost razvoja „pametnih“ gradova, jer su na osnovu svoje veličine najprilagodljiviji promenama. Grad srednje veličine je relativan pojam – na nacionalnom nivou uglavnom predstavlja urbano područje do 200.000 stanovnika, na evropskom do 500.000, dok na globalnom podrazumeva gradove od dva do pet miliona stanovnika.

Srbija se još uvek suočava sa tegobama postsocijalističke transformacije i sporog pridruživanja Evropskoj Uniji (EU), sa značajnim stepenom političke centralizacije, dominacijom beogradskog metropolitenskog područja i neravnomernim razvojem drugih gradova. Struktura gradova u Srbiji je takva da u odnosu na Beograd svi ostali gradovi jesu mali ili srednji, te su ove dve kategorije gradova bliže jedna drugoj nego Beogradu. Stoga se, prema mišljenju autorke, pojmom srednji grad u Srbiji mogu obuhvatiti gradovi i opštine koji imaju između 40.000 i 180.000 stanovnika. Ti gradovi bi trebalo da imaju potencijal za razvoj upravo zbog svoje veličine – dovoljno veliki da podrže kvalitet života, a dovoljno mali da izbegnu probleme koje sa sobom nosi

status metropole ili velikog grada, poput komunalnih problema, gužvi u saobraćaju, lične bezbednosti, itd.¹

Cilj disertacije je da ponudi odgovor na pitanje potencijala i prepreka (izazova) razvoja gradova srednje veličine kao potencijalnih „pametnih“ gradova, jer bi ova kategorija gradova trebalo da bude preduslov uravnoteženog socio-prostornog razvoja države i njenih celina (bilo regiona, okruga, i sl.). Pri tome, pažnja se usmerava i na tumačenje uticaja endogenih i egzogenih faktora na razvoj „pametnih“ gradova u Srbiji.

Trebalo bi napomenuti i da se u ovom radu izraz „pametna“ grad nalazi pod znacima navoda, jer je u našem jeziku pojam »pametna« (*smart*) širokog značenja i ne može se shvatiti bukvalno, pa je autorka mišljenja da je bolje da se stavi pod navodnike. Na primer, u engleskom jeziku „SMART“ je skraćenica početnih naziva pet pojmova koji se koriste pri opisivanju izvršnih poslovnih ciljeva, a s obzirom na to da se u većini pristupa orijentisanih ka razvoju „pametnih“ gradova, poslovni ciljevi – marketinški i korporativni pre svega, promovišu u strategijama razvoja „pametnih“ gradova; može se reći da se sledeći pojmovi odnose i na većinu istraživanja o „pametnim“ gradovima (naravno, uglavnom u jednom grubo korporativnom smislu): SPECIFIČNO (*Specific*) – ciljevi razvoja pokazuju šta treba da se uradi, u koje vreme, na koji način i od strane kojih aktera; MERLJIVO (*Measurable*); ORIJENTISANO KA AKCIJI/AKTIVNOSTI (*Action-oriented*); REALNO (*Realistic*) – ciljevi bi trebalo da budu realni; VREMENSKI ORGANIČENO (*Time-bound*) – ciljevi bi trebalo da mogu da se realizuju u planiranim rokovima [Doran, 1981; Lawlor and Hornyak, 2012]. Ako se ovako razloženo posmatra, „pametna“ grad bi bio grad koji poseduje određene specifičnosti koje je moguće iskoristiti za razvoj, ukoliko postoji planirana akcija i saradnja između ključnih aktera u gradu i samih građana, grad u kome se realno planira i vidi efekat ostvarenih planova, i to u određenom roku i sa očekivanim rezultatima/benefitima.

Upravo zbog predominacije korporativnog pristupa razvoju „pametnih“ gradova, u ovom radu se ne insistira na popularizaciji ovog koncepta *per se*, već se koristi u ispitivanju potencijala da se primenju „pametna“ rešenja u razvoju gradova, bez obzira da li ih nazivamo „pametnim“, „inteligentnim“, „kreativnim“, „održivim“, itd. Cilj razvoja jednog takvog grada ne leži pre svega u korporativnom već građanski orijentisanom pristupu, koji svakako ne isključuje, već preferira saradnju privatnog, civilnog i javnog sektora, ali i uključivanje građanstva kao „četvrtog“ elementa, kroz mehanizme direktne participacije u donošenju odluka. Prema definicijama „pametnih“ gradova u Evropi, teško se može reći da ima „pametnih“ gradova u Srbiji, tako da je izraz „pametna“ u stvari idelan tip (u Veberovom značenju), prema kome se može analizirati uspešnost nekog grada prema metodologiji koja će biti predstavljena dalje u radu.

Sadržaj rada izložen je u šest celina. Posle uvodnih razmatranja, u drugom, konceptualnom delu se objašnjava pojam „pametnog“ grada i njegova povezanost sa promenama urbane politike, pod uticajem globalizacijskih procesa i reskaliranja moći nacionalne države; kao i sa pojmom teritorijalnog kapitala, bliskog konceptu „pametnog“ grada; te sa pitanjem veličine grada koje je važno za pojam „pametnog“ grada. Potom se izlaže kontekst u koji je istraživanje smešteno, a koji obuhvata karakteristike postsocijalističke transformacije u Srbiji i procesa EU integracija, te karakteristike socio-prostornog razvoja i stanja teritorijalnog kapitala u Srbiji. Na kraju drugog dela rada se, na osnovu izloženog konceptualnog i kontekstualnog okvira, konkretizuju ciljevi i hipoteze rada i ukazuje na osnovne karakteristike metoda istraživanja. Zbog složenosti analize zasnovane na različitim izvorima podataka koji zahtevaju specifično uzorkovanje i različite tehnike prikupljanja i obrade podataka, primenjene metode se detaljnije prikazuju ispred svake istraživačko – analitičke celine.

¹U Strategiji prostornog razvoja Republike Srbije (SPRRS) iz 2009. godine, gradovi srednje veličine se pominju kao gradovi koji bi trebalo da budu „motori razvoja“ regiona, pa samim tim i čitave države [SPRRS, 2009].

Treći deo rada posvećen je rangiranju gradova u Srbiji prilagođavanjem modela koji je primenio Rudolf Giffinger (*Rudolph Giffinger*) pri rangiranju evropskih „pametnih“ gradova [Giffinger et al., 2007; Giffinger and Gudrun, 2010:21]. U prilagođavanju ovog modela uzimaju se u obzir specifičnosti razvoja gradova srednje veličine u Srbiji, a na osnovu dostupnih statističkih podataka. Malo je istraživanja koja su imala za cilj rangiranje gradova isključivo u naučne svrhe – uglavnom su korišćena u službi ostvarivanja nekih političkih ciljeva, slanja određenih medijskih poruka, i sl. Uprkos pomenutom, u naučnim krugovima vlada mišljenje da je rangiranje gradova srednje veličine veoma koristan instrument za identifikovanje najboljih praksi i razvojnih strategija [Giffinger, 2009b]. Otuda izrada modela rangiranja gradova po naučnim principima predstavlja saznajni cilj ovog rada usmeren i ka polju praktičnih politika.

Četvrti deo rada bavi se analizom dostupnog kvalitativnog materijala. Najpre, analizom četiri studije slučaja gradova srednje veličine u Srbiji – Kragujevac, Užice, Šabac i Novi Pazar. Iako studija slučaja ne dozvoljava uopštavanja, na primeru pomenuta četiri grada analiziraju se konkretni izazovi (potencijali i prepreke) koji utiču na razvoj gradova srednje veličine u Srbiji (i na osnovu kojih se mapiraju određeni endogeni i egzogeni faktori razvoja gradova), a kroz prizmu ključnih aktera na lokalnom nivou (iz sva tri sektora – javni, privatni i civilni), čime se pojačava akterska perspektiva analize veoma bitna u konceptu „pametnog“ grada.

U petom delu rada, analiza se dopunjuje intervjuima sa stručnjacima na centralnom nivou upravljanja, koji su direktno ili indirektno uključeni u razvoj gradova u Srbiji, na osnovu kojih su dodatno analizirani egzogeni faktori razvoja gradova, posebno oni koji dolaze „odozgo“, sa vrha države. Kod analize intervju sa stručnjacima ne ističe se nužno akterska perspektiva nego se analiziraju prevashodno strukturne prepreke.

Zaključna razmatranja sumiraju potencijale i prepreke razvoja gradova na osnovu sva tri metodološka postupka koja su korišćena u ovom radu, i na osnovu analiziranih hipoteza daje se odgovor na pitanje koji su faktori značajniji – endogeni ili egzogeni.

Jasno je da na razvoj gradova utiču i strukture i akteri. Ovaj dualizam pokušavaju da prevaziđu teoretičari različitih oblasti, gradeći sisteme analize na svim pomenutim nivoima i otvarajući pitanja koja sve više idu ka multidisciplinarnom pristupu. O uticaju različitih faktora na razvoj gradova, najviše međusobnih „upada“ u teorijski diskurs imaju sociolozi i ekonomisti. Tema ove doktorske disertacije dotiče se kako ekonomske sociologije, tako i sociologije prostora, sociologije javne politike i, naravno, urbane sociologije. Stoga je poseban cilj rada povezivanje socioloških koncepata koji mogu doprineti razumevanju metode rangiranja gradova i merenja uspešnosti lokalnog razvoja, a koji su u postojećim operacionalizacijama pojma „pametnih“ gradova dominantno ekonomistički i kvantitativni. Samim tim će se ukazati na značaj koji sociologija (može) ima(ti) u oblasti socio-prostornog razvoja (koji zahteva multidisciplinarni pristup).

2. POJAM „PAMETNIH“ GRADOVA: TEORIJSKI, KONTEKSTUALNI I METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Koncept „pametnog“ grada je dovoljno širok da se poveže sa promenama koje se dešavaju na globalnom nivou, usvajajući tehnološke inovacije koje je donelo globalno informaciono društvo. Takođe, ovaj koncept se uklapa u procese reskliranja/promena u sistemu moći i odlučivanja, ali je istovremeno dovoljno čvrsto vezan za okvire nacionalne države – potrebna mu je podrška centralnih vlasti i okvir politike u kojoj će da se razvija. Sa druge strane, orijentisan je na lokalni nivo, konceptualno naglašavajući pojam kvaliteta života u gradu, kooperativni model upravljanja kroz inicijative i mreže saradnje između lokalnih vlasti i građana. Za „pametnan“ grad je najvažnije isticanje specifičnosti/svojsvenosti date sredine, pa ne postoji univerzalna definicija, što je još jedan činilac koji ovaj koncept čini jako fleksibilnim.

U ovom delu rada povezani su teorijski pristupi značajni za uvođenje koncepta „pametnog“ grada u urbanu teoriju i razumevanje njegove važnosti za razvoj gradova u budućnosti. Makrookvir konceptu „pametnog“ grada daje diskurs regulacione teorije o reskaliranju moći nacionalne države odnosno promeni odnosa između grada i države (prevashodno usled procesa globalizacije), te načinu na koji ta promena utiče na promene urbane politike i na preduzetnički koncept upravljanja gradovima. U kontekstu tih promena javljaju se i mnogi novi koncepti gradova, među kojima je i koncept „pametnih“ gradova. Ti koncepti reflektuju promene principa urbane politike, koja se od redistributivnih usmerava ka ciljevima konkurentnosti, od menadžerskog upravljanja (javnog sektora) urbanim resursima ka kooperativnom modelu upravljanja koji podrazumeva saradnju javnog i drugih sektora/ aktera u gradu, pri čemu se ekonomski razvoj gradova sve više objašnjava i ne-ekonomskim varijablama, poput kulture, specifičnih institucija, itd. [Petrović i Toković, 2016]. U opisanim promenama, koncept „pametnog“ grada neposredno se oslanja i na koncepte neoendogenog razvoja gradova i teritorijalnog kapitala.

2.1. Reskaliranje moći, promene urbane politike i novi pristupi razvoju gradova i teritorija kao kontekst nastanka ideje o „pametnim“ gradovima

Regulaciona teorija nastaje kao pokušaj da se razumeju promene koje generiše nova runda ekonomske globalizacije, u različitim sferama. Nacionalna država gubi deo svoje moći, a s obzirom da veliki gradovi preuzimaju ulogu centara globalnog kapitala (multinacionalnih kompanija), globalna ekonomija prelazi izvan granica pojedinačnih nacionalnih ekonomija. Na taj način, globalizacija stvara različite efekte na nacionalne ekonomije i lokalne sredine. Ekonomska globalizacija uslovala je krizu kenzijanske države blagostanja od 1970ih godina [Jessop, 1994; Brenner, 2016], jer socijalna davanja postaju preveliko opterećenje za nacionalne države, što se sve direktno odražava i na principe urbane politike.

U sklopu regulacione teorije Brener (*Brenner*), sledeći Lefevra, navodi da se savremene promene mogu tumačiti spregom dva fenomena – urbanog upravljanja i kapitalističke urbanizacije. Urbano upravljanje se u velikoj meri pojavljuje na različitim geografskim skalama/nivoima, a vrše ga institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), Svetske banke, Evropske Unije (EU) i njenih posredničkih tela i *ad hoc* organa vlasti. Kapitalistička urbanizacija, sa druge strane, obuhvata pojedinačne gradove, metropolitenske oblasti, prekogranične aglomeracije, nacionalne gradske sisteme i supranacionalnu urbanu hijerarhiju [Lefebvre, 1968; prema: Brenner, 2016:153], a na njeno širenje utiču akteri koji imaju moć na (nepredvidivom) neoliberalnom ekonomskom tržištu i koji promovišu svoje ideje preko neposrednih vršilaca političke vlasti (*kao što su i, trans-nacionalne i multinacionalne organizacije* – dod. autor). Podjednako je važno da se kontinuirano odvija proces urbanizacije kojim se, restruktuiraju institucijalno – teritorijalni matriks (trenutni

prostor) urbanog upravljanja, to jest, što se u borbi za potencijalno tržište (grad) donose *ad hoc* rešenja, čime se moć odlučivanja izmešta uglavnom na supranacionalne nivoe, čime se menja državna regulacija i značaj državnog suvereniteta. Stoga, naglašava Brener, urbano upravljanje postaje važno političko – institucionalno polje moći, unutar kog se stalno rekonfiguriraju državne aktivnosti i državni suverenitet [Brenner, 2016:154]². Suverenitet je formalno ostao u sistemskom vlasništvu države [Brenner, 2016:172], ali njegove institucionalne, političke i prostorne ekspresije su značajno prekomponovane, ne samo u gradovima i gradskim regionima, već i unutar i izvan granica pojedinačnih država – primer EU [Ibidem.].

U istom kontekstu, Svingedou (*Swyngedouw*) smatra da bi proces globalizacije trebalo preformulisati u proces „glokalizacije“, kako bi se naznačio dvostruki proces u kome dolazi do političke i ekonomske dinamike reskaliranja moći koja se odražava na geografski/prostorni nivo. Za razliku od Brenera koji nalazi i pozitivne aspekte u reskaliranju države (navodeći mogućnost da delovanje supranacionalnih nivoa ipak dovede do veće socijalne inkluzije i smanjenja nejednakosti, npr. zahvaljujući projektima EU u manje razvijenim zemljama) [Brenner, 2016:173], Svingedou smatra da ova nova institucionalna „rešenja“ kao nove forme upravljanja – van – države (*governing – beyond – the – state*) dovode do demokratskog deficita i smanjenja građanske participacije [Swyngedouw, 2005].

Pozivajući se na Fukoovo (*Foucault*) viđenje upravljanja [Fuko, 2010] (u formi kontrole, u ovom slučaju, države nad njenim građanima), Svingedou razvija tezu da je pojava horizontalnih i mrežnih aranžmana upravljanja – van – države jasno dvolična (*Janus faced*). Sa jedne strane, ovaj vid upravljanja omogućava nove forme participacije i oblikovanja odnosa između države i građanskog društva na potencijalno demokratske načine; a sa druge strane, dešava se obrnuti proces, u kome nove forme upravljanja redefinišu i repositioniraju značenje (političkog) građanstva i posledično prirodu same demokratije. On tvrdi da se ova promena od „vladanja“ ka „upravljanju“ povezuje sa konsolidacijom novih tehnologija upravljanja, ali i sa dubinskim restrukturiranjem parametara političke demokratije, vodeći time ka pozamašnom demokratskom deficitu. Upravljanje – van – države je dvolično posebno u uslovima u kojima demokratski karakter političke sfere erodira usled zastrašujućeg nametanja tržišnih sila koje postavljaju „pravila igre“ [Swyngedouw, 2005:1991].

Naime, upravljanje – van – države Svingedou definiše kao društveno inovativne, institucionalne ili kvazi institucionalne aranžmane upravljanja, koji su organizovani kao horizontalne povezujuće mreže privatnih (tržišnih) aktera, aktera civilnog društva (uglavnom NVO) i državnih aktera [Swyngedouw, 2005:1992]. Ove forme, horizontalno organizovanih i policentričnih tela, u kojima je moć disperzovana, se mogu naći na lokalnom/urbanom nivou kao što su: razvojne agencije, *ad hoc* komiteti, formalne ili neformalne asocijacije stejkholdera³, koje se bave društvenim, ekonomskim, infrastrukturnim pitanjima, pitanjima životne sredine i drugim; sve do međunarodnog nivoa (skale), kao što su: Evropska Unija, Svetska Zdravstvena Organizacija

² Brener prepoznaje četiri različita perioda u kojima je došlo do restrukturiranja urbanog upravljanja: 1) prostorni kenzijsizam (od ranih 1960-ih do ranih 1970-ih), 2) fordizam u krizi (tranziciona faza od ranih 1970-ih do ranih 1980-ih), 3) prva faza strategija reskaliranja države (osamdesetih); 4) druga faza reskaliranja države (od devedesetih do danas) [Brenner, 2016:170-171]. Detaljne karakteristike ovih faza predstavljene su u Brenerovom radu o urbanim lokalnim politikama i geografiji post-kenzijske državnosti u Zapadnoj Evropi [Brenner, 2016].

³ Stejkholderi (*stakeholders*) – termin se ne prevodi, jer ne postoji adekvatna reč u srpskom jeziku, a odnosi se na učesnike u različitim formama upravljanja kojima je dozvoljeno da učestvuju u različitim relacionim mrežnim formama u kojima se donose odluke, a na bazi „uloga“ (*stake*) koji poseduju, tj. moglo bi se reći na osnovu uloge/pozicije koju imaju vezano za pitanje o kome se odlučuje. Tako Šmiter [Schmitter, 2002; prema: Swyngedouw, 2005:1992] navodi da postoji čitava matrica tih „holdera“ koji imaju različite „uloge“: strejkholderi po pravu, strejkholderi po znanju, itd.

(SZO), Međunarodni Monetarni Fond (MMF) ili pregovori oko Kjoto protokola⁴ [Swyngedouw, 2005:1992; 1997, 2000, 2004]. U kontekstu subjektivnog ili objektivnog državnog promašaja, sa jedne strane, i pokušaja da se stvori sistem dobrog upravljanja, sa druge, institucionalna upravljačka tela koja se zasnivaju na horizontalnim tripartitnim mrežama (NVO, privatni sektor, država), posmatraju se kao više demokratska i efektivnija forma upravljanja, u odnosu na sklerotične, hijerarhijske forme iz XX veka [Ibidem.]. Međutim, ta tela istovremeno dovode do monopolizacije u upravljanju i deficita demokratije, jer su deo neoliberalne agende svetskih moćnika.⁵ Ove nove forme upravljanja su često inovativne i obećavajuće u smislu poboljšanja kolektivnih servisa i mogu poboljšati položaj marginalizovanih društvenih grupa⁶; međutim, uporedo sa tim se odvijaju i jaki procesi koji ukazuju na sve veću autokratiju u upravljanju i osiromašenje praksi političkog građanstva [pogledati: Swyngedouw, 1997, 2000, 2014; Harvey, 2005; 2012].

Jedan od najznačajnijih teoretičara urbane politike, Dejvid Harvi (*David Harvey*) govori o uticaju koji kapitalizam ima na imperativ stvaranja poslovne klime kako bi se zadovoljio interes krupnog kapitala, oslanjajući se na regulacionu teoriju. On se nastavlja na Lefevrov koncept „prava na grad“ zahtevajući da građani preuzmu deo moći u kreiranju urbane politike i da se uključe u proces urbanističkog oblikovanja gradova [Harvi, 2009]. Prema regulacionoj teoriji, održiva usklađenost proizvodnje i potrošnje nije automatsko obeležje kapitalizma, već tu usklađenost proizvode socijalne i političke institucije i kulturni i moralni kodovi. Tako se stvara režim akumulacije⁷ koji, kada se menja, izaziva krizu u svim segmentima društva.

U ovom novom modelu regulacije Harvi uviđa slabljenje nacionalne države i okretanje lokalnih vlasti ka „preduzetničkom modelu“ upravljanja gradovima, a u središtu tog novog preduzetništva, pre svega, jeste zamisao o *partnerstvu javnog i privatnog*, koje tradicionalno promovisanje lokalnog upotpunjuje uticajem lokalne vlasti kako bi se privukli strani izvori finansiranja, nova direktna ulaganja ili novi izvori zaposlenja [Harvi, 2009]. Takođe, autor navodi prednosti i mane ovog koncepta. Pre svega, u saradnji javnog i privatnog sektora, obično ovaj potonji profitira, jer je preduzetništvo proračunato, pa gde ima kalkulacija ima i špekulacija, i obično državni sektor snosi rizik. Dalje, preduzetništvo se u velikoj meri oslanja na političku ekonomiju mesta a ne teritorije, to jest, investiranje i privredni razvoj špekulišu izgradnjom mesta, umesto da poboljšaju životne uslove na određenoj teritoriji, a lokalne vlasti su „primorane“ da privlače strani multinacionalni kapital na račun jeftine radne snage i siromašnih [Harvey, 1989, 2009, 2012].

Pored regulacione teorije, sve uticajniji je i pristup „urbanog režima“, koji u evropskim okvirima afirmiše Geri Stoker (*Gerry Stoker*) iako ga je u proučavanje urbane politike uveo američki politikolog Klarens Stoun (*Clarence Stone*) ističući razumevanje društvene moći ne u

⁴ Kjoto protokol je sporazum koji su postigle države članice Ujedinjenih nacija, a koji se odnosi na održivi razvoj – energetska efikasnost, smanjenje emisije izduvni gasova, održivu poljoprivredu u skladu sa klimatskim promenama, fiskalne inicijative i ekonomske olakšice u skladu sa principima održivog razvoja, itd. [United Nations, 1998].

⁵ Proces post – politizacije i post – demokratskog upravljanja, kao posledicu zamke „dobrog upravljanja“, isti autor analizira u novijem radu [Swyngedouw, 2014].

⁶ Ti oblici vlasti (upravljanja) su zamišljeni kao nove forme upravljanja (*governmentality*), tj. najnaprednije forme upravljanja (*the conduct of conduct*), u kojima se izvesna vrsta racionalnosti upravljanja kombinuje sa novim tehnologijama, instrumentima i taktikama sprovođenja procesa kolektivnog postavljanja pravila, implementacije, a često i nadzora. Nivo urbanog je ključni teren na kome se ovi novi aranžmani u upravljanju materijalizuju, u kontekstu pojave inovativnih društvenih pokreta sa jedne strane, i transformacije aranžmana u kojima se sprovodi upravljanje sa druge strane [Swyngedouw, 2005:1992-1993].

⁷ Više o režimima akumulacije u: Petrović, M. [2015], »Cities after Socialism as a Research Issue«, *DP34 South East Europe Series*, London: Centre for the Study of Global Governance, London School of Economics and Political Science; Zec, M. [1989], *Kriza akumulacije – kumulacija krize: teorijske osnove i razvoj sistema formiranja i mobilnosti akumulacije u Jugoslaviji*, Beograd: Ekonomika.

smislu vlasti, već sposobnosti delanja – *moć da se deluje, a ne moć nad nekim* [Stone, 1993, 2005; Stoker, 1998; Mossberger and Stoker, 2001].

Stoker predlaže više načina na koje se teorija urbanog režima može unaprediti. Pre svega, treba pažljivo razlikovati različite vrste moći koje se smenjuju ili prepliću u urbanoj politici: sistemska moć koju akteri poseduju na osnovu svog položaja; moć vladanja koja proističe iz kontole nad resursima, a time i nad drugim interesnim grupama; koaliciona moć koja proističe iz toga što je u savremenom demokratskom društvu teško dominirati pa je prisutniji dogovor i, najvažnija od svih oblika moći – moć brzog delanja (*pre-emptive power*). S tim u vezi, za upravljanje sve manji značaj ima ideološka orijentacija, a sve veći sposobnost interesne grupe da reši značajne probleme kolektivnog delovanja i da osmisli strukturu koja može obavljati neophodne dužnosti [Stoker, 1998].

Ključni pojmovi u dosadašnjem izlaganju jesu MOĆ i teritorija/ PROSTOR. Jedan od pristupa u oblasti praktične politike, koji je vezan za reskaliranje moći nacionalne države i promene urbane politike, a odnosi se na konkretno delanje na određenoj teritoriji (prostorni nivo – grad, region,...), jeste *diskurs o novom regionalizmu*, a drugi, donekle sličan, je *pristup neoendogenom razvoju*. Za oba pristupa je karakteristično da se naglasak stavlja na endogene faktore razvoja teritorije, ali se egzogeni ne isključuju. Koncept novog regionalizma više promovira regione, dok je neoendogeni širi i ne favorizuje neki prostorni okvir. Takođe, oba koncepta ne favorizuju pristupe „odozgo na dole“ ili „odozdo na gore“, iz tog razloga su prikladni za pojašnjenje koncepta „pametnog grada“.

Tradicionalni regionalni razvoj stavlja naglasak na spoljne faktore razvoja, koje u velikoj meri obezbeđuje centralna vlast, među kojima su važne i: javne investicije u infrastrukturu, inicijativa za privlačenje stranih investicija, kao i mere koje bi stimulisale spoljnu tražnju (kroz tehnološki napredak, marketing i promociju izvoza).⁸ Novi pristupi, iako priznaju da je razvoj uokviren egzogenim faktorima, prepoznaju mnogo značajniju ulogu endogenih faktora. U ovom kontekstu, endogeni faktori se posmatraju kao fundamentalni pokretači regionalnog ekonomskog razvoja, a proističu iz kvaliteta resursa i baze znanja jednog regiona. Endogeni faktori uključuju preduzetništvo, inovaciju, prihvatanje novih tehnologija, liderstvo (upravljanje), institucionalni kapacitet, sposobnost, kao i učenje [Monastiriotis and Petrakos, 2009].

Pristup funkcionalne povezanosti između gradova i njihovog regiona omogućava međusobnu saradnju i ovaj pristup se može povezati sa konceptom novog regionalizma. Ovakav pristup je povezan i sa konceptom lokalnog ekonomskog razvoja (LER), pogotovo sa konceptom lokalnog identiteta i brendiranja. Glavnu ulogu u ovim pristupima, ima, poseban „duh“ svakog lokaliteta, odnosno kapacitet da se neguju i promovišu posebnosti lokalnog⁹. Ovo podrazumeva jačanje lokalnih mreža i učešće građana koji pomažu u uvećanju osećaja građanstva (a time i pripadanja), ali, takođe, i u stvaranju građansko – poslovnih mreža. Ovo, takođe, podrazumeva i identifikaciju, razvoj i brendiranje lokalnih marki, kao i stavljanje naglaska na kulturne i istorijske

⁸ Glavni cilj je redistributivan, okrenut direktno ekonomskoj aktivnosti bliskih regiona. Ovakav pristup regionalnom razvoju, shvata regionalni razvoj kao odgovornost države. U ovim kontekstima regionu su u svakom pogledu u direktnom takmičenju za resurse, jedni sa drugima, ali su, u drugom smislu, izolovani i *spill-over* efekat ima sekundarno mesto [Monastiriotis and Petrakos, 2009].

⁹ Ako svaki grad/oblast/region promovira svoje posebnosti, sledi da razvoj regionalnog identiteta postaje važan pojam u analizi, jer objašnjava osećaj povezanosti i pripadanja jednom mestu i njegovim istorijskim karakteristikama. Među novijim radovima na temu identiteta gradova u srpskoj sociologiji pogledati: Spasić, I. i Backović, V. (2017), Gradovi u potrazi za identitetom, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.

karakteristike datog mesta.¹⁰ Očigledan je značaj *socijalnog kapitala* ali i (fiskalne) decentralizacije, kako bi lokalna vlast i oni koji investiraju mogli da mobilizuju resurse kad god donesu neku odluku [Monastiriotis and Petrakos, 2009].

Neoendogeni pristup sažima promene urbane politike ka modelu preduzetničkog grada i multiskalnog upravljanja, međutim, „dok je za koncept lokalizovanog razvoja karakteristična prevelika zavisnost od egzogenih faktora, za koncept neoendogenog razvoja vezuju se veća adaptabilnost specifičnih prostora – gradova na izazove globalne ekonomije i veća mogućnost da se razvojne strategije usklade sa potrebama i ciljevima lokalnog stanovništva“ [Petrović i Toković, 2016:183-184]. Za koncept neoendogenog razvoja važno je istaći i da: „[...] ne znači povratak razvoju lokalnih zajednica koji je isključivo deteminisan unutrašnjim činiocima. Naprotiv, osnovna pretpostavka neoendogenog pristupa je u kombinaciji uticaja egzogenih i endogenih razvojnih činilaca, te je ideja glocalizacije njegova okosnica“ [Petrović i Toković, 2016:183].

Koncept teritorijalnog kapitala reflektuje bitne promene koje se dešavaju na polju urbane politike i razvoja gradova na svim nivoima (globalni – nacionalni – lokalni). S obzirom na prikazan koncept neoendogenog razvoja i na ograničenost resursa jednog grada, a u kontekstu naglašene konkurentnosti između teritorija (gradova) po osnovu saradnje (pre svega unutrašnjih) aktera u realizaciji lokalnih potencijala, pojam teritorijalnog kapitala se fokusira na sveukupne razvojne resurse jednog grada i predstavlja „krovni pojam za lokalno specifične razvojne resurse (...) on označava razvojni potencijal inherentan mestu (ukorenjen u mestu), a ne proces lokalizovanog razvoja (koji se događa u određenom mestu, a globalno je indukovan). Otuda se ovaj pojam prevashodno odnosi na sposobnost gradova (teritorije) da kao kolektivni akteri eksploatišu i kreiraju vrednosti iz svojih resursa, odnosno da unutrašnje resurse upotrebe na najbolji način, te je fokus ovog pristupa zapravo na doprinosu koji lokalna socijalna struktura ima po ekonomski razvoj. Diferencijacija prostora vezuje se za određene veštine, organizaciju, pouzdanost, specifične forme menadžerske kontrole, koje su ukorenjene u dugotrajnim institucionalnim oblicima socijalnog života, odnosno sedimentirane u određenim prostorima“ [Petrović, 2014:13-14]. Na osnovu svega pomenutog, teritorijalni kapital se predstavlja i kao kombinacija intelektualnog kapitala; socijalnog u kontekstu poverenja, uzajamnosti i saradnje među akterima u zajednici; i političkog u smislu sposobnosti za kolektivnu akciju [Ibidem.].

Pojam teritorijalnog kapitala je razvijen u okvirima institucionalne ekonomije, a značajan je i za oblast praktične politike koja se okreće principima novog regionalizma i neoendogenog razvoja.¹¹ Baš u kontekstu najboljih političkih praksi, Gifinger smatra da pod uticajem globalizacije i evropskih integracija regioni i gradovi moraju da se ostvare kao prostorno ograničena konkurentna

¹⁰ Stimson i Stoug [Stimson and Stough, 2008], predlažu definiciju regionalnog ekonomskog razvoja koja dati proces posmatra kao primenu ekonomskih procesa i upotrebu resursa dostupnih regionu, koji rezultiraju održivim razvojem i poželjnim ekonomskim ishodima za region, ali i vrednostima i očekivanjima biznisa, stanovnika i posetilaca. Iako se opisani koncept odnosi na regionalni razvoj, svi opisani principi imaju teorijski i empirijski značaj za istraživanje gradova srednje veličine. Kao što je već napomenuto, ovi gradovi bi trebalo da budu motori razvoja države, ali prevashodno i regiona (okruženja) u čijem se sastavu nalaze.

¹¹ U oblasti praktičnih politika naglašava se neophodnost eksplicitnog ili implicitnog definisanja njihovih prostornih efekata. Barka navodi kao primer set zakonskih mera koje je Svetska Banka u svom izveštaju, pod naslovom „Preoblikovanje ekonomske geografije“, nazvala „prostorno slepim“ – to su institucionalne mere poput regulativa koje utiču na korišćenje zemljišta, radnu snagu, međunarodnu trgovinu i socijalne usluge poput obrazovanja, javnog zdravstva, snabdevanja vodom i sanitarnih usluga. Ako se zanemare radna snaga i međunarodna trgovina na koje utiče jak set različitih pravila, sve ostale institucije koje su navedene kao „slepe“ ne samo da ostvaruju uticaj/efekte koji strogo zavise od mesta, već je i njihova svrha/ uloga strogo prilagođena mestu [Barca, 2009:18]. Takođe, važno je da interesi privatnog kapitala, kao i potrebe koje kreiraju rastuće industrije budu zadovoljeni, tako da razvojne strategije uvažavaju specifične potrebe mesta (interesi i potrebe građana prevashodno), jer postojanje „prostornog slepila“, kao i nedovoljnog protoka informacija, može dovesti do ograničene racionalnosti i oportunitizma, a u takvoj situaciji kada privatni odnosi imaju primat nad institucionalnim, hijerarhije postaju važne [Cvejić, 2011:66], što dovodi do nezadovoljstva građana i negativnih kumulativnih efekata na efikasnost i jednakost.

područja sa određenim prednostima kako bi privukli investicije iz vodećih sektora globalizovane ekonomije [Giffinger, 2009b]. Pored toga što je ekonomističko, Giffingerovo viđenje razvoja „pametnih“ gradova se oslanja na sve gorepomenute neoliberalne koncepte, koje uklapa u svoju teoriju o iskorišćenosti teritorijalnog kapitala i razvoj gradova/regiona/država. Međutim, sama klasifikacija elemenata na koje se razlaže i analizira teritorijalni kapital, može koristiti kao dobar instrument u analizi potencijala jedne teritorije/grada u cilju razvoja „pametnih“ gradova, onako kako je njihov razvoj zamišljen u ovom radu. Dakle, ne po meri i liku evropskih gradova, nego po meri građana, uz pomoć države, sa ciljem stvaranja funkcionalnih gradova srednje veličine koji su celina za sebe, ali i most jedni među drugima.

OECD je uveo specifično poimanje termina teritorijalnog kapitala opisujući velike razlike u preduslovima za teritorijalni razvoj, kao i u ekonomskim performansama. Uzimajući ovo u obzir ekonomisti ističu da iste investicije dovode do različitih ekonomskih efekata na regionalnom nivou, ukazujući da teritorijalni kapital omogućava da se određene investicije vraćaju u većoj meri nego u drugim regionima [Ibid.]. Dakle, *teritorijalni kapital se definiše kao preduslov za urbanu konkurentnost*. Zapravo, može se reći da je pojam teritorijalnog kapitala „ogledalski“ pojmu kompetitivnosti, „jer utiče na povećanje mobilnosti i investicija unutar regiona/gradova, bez klasičnih redistributivnih aktivnosti na nacionalnom nivou“ [Petrović, 2014:49]. Naravno, u nerazvijenim oblastima, uloga države je ključna u povećanju teritorijalnog kapitala, u smislu jačanja participativnosti i kooperativnosti [Ibidem.]. Nacionalni nivo bi, u stvari, trebalo da prenese određena znanja u lokalno nerazvijene sredine i da kroz podučavanje ojača njihov kapacitet za rast i razvoj.

Prema Giffingeru, teritorijalni kapital se sastoji od dve grupe različitih elemenata. Prvu grupu elemenata čine osnovni i funkcionalno povezani elementi – to su prirodni potencijali i nematerijalno, kulturno, tehničko i društveno nasleđe, koji se smatraju fiksnom imovinom kao što su i infrastruktura i poseban kvalitet mesta (tzv. „tvrđi“ elementi teritorijalnog kapitala). Druga grupa elemenata su osnovni relacioni elementi, koji se tretiraju kao odnosi međuzavisnosti – poput običaja, neformalnih pravila, razumevanja, ili kao specifičnosti date sredine – institucije, pravila i prakse, običajne strategije i politike (tzv. „meki“ elementi teritorijalnog kapitala) [Giffinger, 2009b:75]. U sociološkom pristupu ova druga grupa elemenata je svakako značajnija. Sociologija analizira društveno delanje, kao i odnose koji proizilaze iz tog delanja, pa se analizi teritorijalnog kapitala pristupa na širi i potpuniji način, prevashodno kroz odnos aktera i strukture, pomeranjem naglaska sa strukture ka akterima i sa usko ekonomske ka široj društvenoj perspektivi.

Kvalitet institucija i teritorijalna kohezija¹² su elementi od velikog značaja za stvaranje preduslova kako bi teritorijalni kapital grada mogao da u potpunosti izrazi svoj potencijal. Ovo znači da je ključno da se pri kreiranju nacionalnih uredbi analiziraju specifičnosti svake teritorije u cilju podizanja kvaliteta/kapaciteta institucija. Ovo takođe znači da treba istražiti duboke veze različitih formi kapitala u lokalnom kontekstu [Boccella and Salerno, 2016:292]. Na nacionalnom nivou, jačanje kreativnih i kulturnih industrija¹³ je obavezno za podsticanje razvoja teritorijalnih mreža, kao i uredbi kojima bi se podržala lokalna ekonomija, ali i odnos između javnog i privatnog

¹² Evropska kohezionna politika je definisana Jedinstvenim evropskim aktom (*Single European Act*) još 1986. i tiče se smanjenja dispariteta između različitih regiona i zaostalosti najmanje razvijenih regiona. Lisabonski ugovor je doneo još jednu karakteristiku kohezije, definišući je kao ekonomsku, socijalnu i teritorijalnu koheziju. Iz ove politike proističe ideja balansirano, održivog teritorijalnog razvoja, koji je povezan sa fondovima EU koji su namenjeni regionalnom nivou [Izvor: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/faq/#1].

¹³ Prema internacionalnoj organizaciji UNESCO, kreativne i kulturne industrije su tehnološki napredne industrije koje se zasnivaju na individualnoj kreativnosti, veštinama i talentima. Mogu se naći u različitim sferama poput kulturno – istorijskog nasleđa, vizuelnih umetnosti, interaktivnih medija, modnog dizajna, grafičkog dizajna, turizma, sporta, itd. Njihov razvoj najviše zavisi od konteksta države u kojoj se primenjuju, to jest, od stepena razvoja, kao i od mera i politika koje podržavaju razvoj ovih sektora [UNESCO, 2001].

sektora. U proceni kreativnih ekonomija, ispostavilo se da zemljama u razvoju nedostaju ključni institucionalni i/ili regulativni uslovi [Ibidem.].

Kamanji (*Camagni*) posmatra koncept teritorijalnog kapitala kao skup dobara posredstvom, tzv. *tradicionalnog kvadrata*, označavajući četiri elemenata u ovoj matrici: *privatni fiksni kapital*, *javna i opipljiva dobra* (kapital koji se zasniva na prirodnim i kulturnim resursima i infrastrukturi), *privatna i neopipljiva – meka dobra* (prevashodno humani kapital) i *javna i nedodirljiva – meka dobra* (prevashodno socijalni kapital). U strogo analitičkoj perspektivi Kamanji objašnjava jednostavne taksonomije komponenata teritorijalnog kapitala koje definišu dve dimenzije: jedna dimenzija predstavlja ono što je materijalno, dok druga dimenzija predstavlja određeni stepen rivalstva, i istovremeno ono što je ne-materijalno [Camagni, 2008:38-39]. Svaka dimenzija je podeljena na tri kategorije čime se stvara matrica od ukupno devet elemenata¹⁴. Komentarišući date elemente i njihov značaj za urbani i regionalni razvoj, Kamanji zaključuje da, sa strateške tačke gledišta, stvaranje dobara – ovo se posebno odnosi na „neopipljiva“ dobra (u ova dobra spadaju i kreativne industrije) – postaje najvažnija vodeća sila urbano-regionalne konkurentnosti, jer obezbeđuje apsolutne i relativne prednosti jedne teritorije [Camagni, 2008:38-39; Giffinger and Gudrun, 2010:20].

Socijalni i relacioni kapital, institucionalni kapacitet i lokalni milje su „meki“ elementi teritorijalnog kapitala bitni za promenu načina upravljanja u javnom sektoru iz kojih ishodi i „novi koncept liderstva“ [Petrović, 2014:14-15]. Prihvatanjem ovog koncepta napušta se „ideja o jednom super lideru karakterističnom za model komandnog upravljanja, koji rešava sve probleme i zadovoljava sve interese. U skladu sa načelima kooperativnog modela upravljanja liderstvo se predstavlja kao zajednički napor (...), odvija se kroz poverenje i saradnju između aktera koji obavlja lidersku funkciju i drugih lokalnih aktera (...) treba da bude posvećeno izgradnji socijalnog kapitala i institucionalne infrastrukture, jačanju mreža koje povezuju aktere i po horizontalnoj i po vertikalnoj osi“ [Ibidem.].¹⁵

Akteri u jednom gradu najbolje prepoznaju interese sredine u kojoj žive i na koji način bi je trebalo razvijati.¹⁶ Oni imaju najbolji uvid u resurse datog mesta i stvaraju okruženje u kome mogu doći do izražaja dati resursi i da budu adekvatno upotrebljeni. Upravo za analizu datih resursa važan je koncept teritorijalnog kapitala, koji je u značajnoj meri uticao i na sadržaj pojma „pametna“ grad.

¹⁴ Pogledati više u: Camagni, 2008: 38-39.

¹⁵ Miodrag Vujošević i Ksenija Petovar navode više teorijskih modela moguće saradnje urbanih aktera. U komunikaciji, odnosno interakciji, kada primenjuju Habermasov *model saradnje*, akteri polaze od sledećih principa: unapred definisati, barem preliminarno, kriterijume za buduću evaluaciju (uz očuvane mogućnosti za kasnije promene u broju i važnosti kriterijuma, aspekata i sl.); više se usmeravaju na ciljeve nego na sredstva (upravo zbog toga da sredstva ne postanu ciljevi, da se ne zamagli osnovna svrha procesa, itd.); važno je imati potpunije i kvalitetnije informacije, a ne pristrasne informacije; i važno je nastojati na ravnoteži između kvalitativnih i kvantitativnih informacija (podataka). Od navedenog modela svakako je realističniji koncept tzv. *ograničene komunikacije*, koji, u jednom pluralističkom kontekstu, počiva na pretpostavkama o uticaju raznih faktora, među kojima su najvažniji: uticaj asimetrije moći; dominacija pojedinačnih (grupnih, korporativnih) interesa; ograničeno znanje odnosno neznanje; uticaj socijalne diferencijacije; uticaj konflikata; uticaj tzv. strukturnih faktora (na primer, ekstremnih nejednakosti u dohoci, bogatstvu i društvenom položaju, itd.). Zbog uticaja gore navedenih faktora, upravo *model tzv. neprijatelja* dominira u pristupu većine aktera u prvom periodu postsocijalističke transformacije [Vujošević i Petovar, 2006:366].

¹⁶ Mišel Basan (*Michel Bassand*) kazuje da „urbani razvoj proističe iz strukture moći, što znači iz sistema aktera od kojih su neki nadređeni a drugi podređeni; zajedno, oni strukturišu urbani fenomen“ [Bassand, 2001: 351].

2.2. Koncept „pametnog“ grada

Koncept „pametnog“ grada proizilazi iz različitih definicija: „inteligentnog“ grada, „informacionog“ grada, grada „znanja“, „digitalnog grada“ i „sveprisutnog“ grada. Ima nešto zajedničko i sa konceptima „kreativnog“ grada, „zelenog“ grada i „mudrog“ grada. Svi ovi koncepti se koriste u cilju definisanja modernih gradova ili gradova budućnosti, iako u principu nijedan od njih ne predstavlja suštinu koncepta „pametnog“ grada, već samo neke njegove karakteristike [Kola-Bezka et al, 2016:77; Albino et. al, 2015; Ben Lateifa, 2015].

Prethodno razmatranje ukazalo je da su na razvoj ideje o „pametnim“ gradovima uticale društvene promene koje se simultano odvijaju na različitim nivoima: supranacionalni, nacionalni, ponekad regionalni i svakako lokalni, a koje koncept teritorijalnog kapitala integriše povezujući činioce – koji utiču na oblikovanje urbane politike i na razvoj gradova – kako strukturne tako i akterske.

Poseban doprinos koncepta teritorijalnog kapitala je u tome što omogućava operacionalizaciju važnih dimenzija „pametnog“ grada, posredstvom pomenutih mekih i tvrdih elemenata teritorijalnog kapitala. Giffingerovo istraživanje o evropskim „pametnim“ gradovima dobar je primer načina operacionalizacije elemenata teritorijalnog kapitala, na koji se oslanja i ovo istraživanje, te će o njemu kasnije biti više reči. Za sada je dovoljno navesti šest ključnih dimenzija koje prema Giffingerovoj metodologiji, definišu koncept „pametnih“ gradova: pametni ljudi (socijalni i humani kapital); pametna okolina (prirodni resursi); pametan život (kvalitet života); pametna mobilnost (transport i IT sektor); pametna ekonomija (konkurentnost); pametno upravljanje (participacija) [Giffinger, 2009].

Može se reći da je za razvoj „pametnog“ grada, ali i iskorišćenost elemenata teritorijalnog kapitala, najvažnija uspešnost dimenzije upravljanje, čiji elementi ukazuju na značaj građanskog aktivizma (u politici i u nevladinom sektoru); na značaj potreba građana, uštedu njihovog vremena i u krajnjoj instanci, na značaj njihovog zadovoljstva javnim uslugama (kao krajnjih korisnika), dostupnost informacija od javnog značaja i uključivanja građana u vršenje vlasti, tj. uspešnost dimenzije upravljanje ukazuje na kooperativni tip liderstva, premda, laički posmatrano, izraz „pametan“ često uvodi zabunu i obično asocira na informacione tehnologije. Iako je neosporan značaj koji informacione tehnologije imaju u izgradnji „pametnih“ gradova, „pametnost“ se više odnosi na kapacitet gradova da održe i pospeše kvalitet života u svim dimenzijama.

Razmatranjem akademske i literature u domenu praktične politike, „pametan“ grad se, prema Kičinu [Kitchin, 2015], posmatra u tri široka konteksta. Prvi, naglašava da je poenta „pametnog“ grada u promeni načina urbane regulacije i upravljanja, posredstvom instrumentalizacije i sistema zasnovanih na podacima. U ovoj viziji „pametnog“ grada, grad čini informatička infrastruktura sa mrežom digitalnih uređaja poput sigurnosnih kamera, reaktivnog osvetljenja, senzornih mreža, itd., koji zajedno proizvode čitav niz podataka koji ispunjavaju sisteme menadžmenta i kontrole. Takve tehnologije omogućavaju da se prikupljaju podaci o gradu i vrši kontrola i nadzor, a dati podaci opet mogu da služe i za usavršavanje sistema usluga u gradu.

Drugo viđenje posmatra „pametan“ grad kao inicijativu koja se prvenstveno bavi poboljšanjima koja se tiču urbane politike, razvoja i upravljanja, koristeći prednosti informaciono – komunikacionih tehnologija kako bi rekonfigurisali humani kapital, kreativnost, inovaciju, obrazovanje, održivost i menadžment [Caragliu et al., 2009]. U ovakvoj viziji „pametnog“ grada, strateška upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija proizvodi „pametnije“ građane, radnike i javne službenike, koji zauzvrat primenjuju „pametnije“ politike i programe, proizvode bolje proizvode, neguju domaće preduzetništvo i privlače domaće investicije [Ibid.].

Ova dva viđenja „pametnog“ grada, kao i viđenja „kreativnog“, a posebno „inteligentnog“ grada, su u velikoj meri prožeta neoliberalnim etosom koji nalaže tržišna i tehnokratska rešenja u

upravljanju i razvoju gradova. U suprotnosti sa ovim, treća koncepcija „pametnog“ grada se posmatra kao protivteža ili alternativa pomenutim viđenjima [Kitchin, 2015]. U ovom gledištu, informaciono – komunikacione tehnologije se koriste u promovisanju građansko-centričnog modela razvoja, koji neguje društvenu inovaciju i socijalnu pravdu, građansku participaciju i haktivizam¹⁷, transparentno i odgovorno upravljanje [Townsend, 2013]. „Pametna“ grad prema ovom shvatanju je onaj koji promovise „pametno“ društvo koje obezbeđuje jednake mogućnosti i smanjuje nejednakosti. Prema ovom shvatanju, osnovni problem gradova je velika zavisnost od spoljnih resursa, što smanjuje održivost (samodovoljnost) njihovih sistema. Stoga, različiti autori promovišu održivost na različite načine – kao promociju prirodnog kapitala [Albino et al., 2015], ili promociju antropocentričnog pristupa prema kome bi gradovi trebalo da odgovore na potrebe ljudi kroz održiva rešenja, kako društvena tako i ekonomska [Carneiro et al., 2021].

Prema Kičinovom shvatanju, „pametna“ grad nije jednostavno vizija futurističkog grada, jer mrežni urbanizam u smislu infrastrukturnog razvoja postoji u mnogim gradovima. Na taj način mi već živimo sa potencijalima i izazovima koje donosi razvoj „pametnih“ tehnologija. Međutim, a to je najvažnija pouka od svih, način na koji će se date tehnologije razvijati na različitim mestima zavisi od lokalnih politika i društveno-ekonomskog konteksta. Iako ključni stejkolderi veruju u prednosti mrežnog urbanizma, realnost njegove implementacije je veoma kompleksna i predstavlja izazov i rizik koji je često malo istražen ili zakonski regulisan. Brzina razvoja i stvaranja tehnologija „pametnog“ grada ide daleko ispred šire refleksije, kritike i regulacije, pa je i opasnost od nastanka problema tim veća. Kako bi se maksimizirali pozitivni efekti, a minimizirali negativni, u svakoj lokalnoj sredini je najbitnije, pre implementacije, dobro promisliti ideju i etiku primene određenih tehnologija [Kitchin, 2015].

Bitna obeležje konteksta u kome se pojavio koncept „pametnog“ grada jesu neoliberalni kapitalistički sistem i savremena globalizacija, te promene urbane politike i upravljanja, a prema svojstvima države u kojoj se grad nalazi i u kontekstu svog kulturno-istorijskog nasleđa, razlikuju se okruženja u kojima se implementira koncept „pametnog“ grada. Istraživanja koncepta „pametnog“ grada su poslednjih godina prisutna i u kontekstu post-tranzicionih zamalja Centralne i Istočne Evrope (CIE). Tako na primer, Sadovski i Paskal [Sadovsky and Pasqual, 2015:3/22] izdvajaju tri osnovna tipa implementacije koncepta „pametnog“ grada.

Najčešći tip su već postojeći preuređeni i „renovirani“ gradovi sa poboljšanjima koja olakšavaju tranziciju od „glupog“ ka „pametnom“ gradu. Mnogi smatraju da ovakvih inicijativa ima na desetine hiljada širom sveta. U ovom slučaju „pametni“ grad je sastavljen iz delova i nespretno integrisan u postojeću strukturu urbanog upravljanja i već izgrađenog okruženja [Sadovsky and Pasqual, 2015:3/22]. U ovakvim situacijama je latentna motivacija u stvari političko ekonomske prirode i proizvod je izrazito preduzetničke forme urbanog upravljanja, kojoj je cilj da grad pretvori u regionalni i globalni kompetitivni centar ekonomskog razvoja i aktivnosti [Harvey, 1989]. Sintagma „pametna“ grad postaje zgodna panaceja (univerzalni lek za sve probleme) za prevazilaženje strogih pravila u upravljanju, omogućavajući upliv kapitala čija je uloga da umreži infrastrukturu i time poboljša ekonomsku i političku efikasnost, koja, kako se tvrdi, potom omogućava socijalni, kulturni i sveukupan urbani razvoj [Hollands, 2008:307]. Na pomenuti način, „pametne“ inicijative deluju obećavajuće, jer tvrde da mogu da obezbede gradskim liderima neophodna sredstva za postizanje njihovih preduzetničkih ciljeva. Naravno, takve strategije je mnogo lakše i efikasnije primenjivati u gradovima sa razvjenim teritorijalnim kapitalom, dakle, u gradovima razvijenog sveta.

¹⁷ Haktivizam je moderna vrsta građanskog aktivizma, koja ima za cilj da hakovanjem sajtova ili kompjuterske mreže, pojedinac izrazi društvenu ili političku poruku. Akteri koji se bave haktivizmom nazivaju se haktivisti [<https://www.techopedia.com/definition/2410/hactivism>]. Ova vrsta građanske aktivnosti nije maliciozna, već poželjna jer dovodi do brzog/viralnog prenosa važnih poruka i sadržaja, koji onda postaju svima dostupni.

Drugi tip implementacije „pametnog“ grada predstavlja metod „šok terapije“, ili ono što autori nazivaju „pametni šok“ (*smart shock*) pri kome grad brzo, na više nivoa, integriše u sebe „pametne“ ideale, prakse i tehnologije u skladu sa postojećim okruženjem [Sadowsky and Pasqual, 2015:3/22]. Retki su primeri gradova koji su podvrgnuti većim šok terapijama; po pravilu su to brzo rastući gradovi u zemljama u razvoju, kao element *leapfrog* strategije¹⁸, odnosno upotrebe tehnologije kao indikatora ubrzanog razvoja. Jedan od takvih primera je i Operativni centar u Rio de Žaneiru koji prikuplja informacije iz različitih izvora (drugih operativnih centara poput operatera mobilnih mreža, centara koji upravljaju sigurnosnim kamerama u gradu, policijskog operativnog centra, itd.) i obrađuje ih u cilju kontrole populacije. Može se reći da je ovaj primer samo jedan od onih koji pokazuje snagu kapitalizma, u smislu političkih slabosti, moći kapitala, oslabljene uloge države, ali, istovremeno, ovakav centar se ne može posmatrati samo kao ugrožavanje privatnosti, već i kao zaštita od onih koji su potencijalna pretnja, ili kako to Sadovski i Paskal sažeto kažu – ovakav tip sistema je najverovatnije „predskazanje“ sistema koji će se pojavljivati u gradovima širom sveta [Ibidem.]

Treći, idealistički, je model „pametnog“ grada koji nastaje ni iz čega, koji se gradi na „pametnim“ osnovama od samog početka, na mestima gde ništa pre toga nije postojalo. Klasičan i najpoznatiji primer je grad Novi Songdo (*New Songdo*) u Južnoj Koreji, koji predstavlja urbanu laboratoriju korporativnih interesa, ali istovremeno i potencijalnu urbanu budućnost. Ova futuristička zona koja se zasniva na milionima senzora i mikrovlakana je projekat poput Brazilije, monumentalnog grada izgrađenog za manje od četiri godine [Sadowsky and Pasqual, 2015:3/22].

Kako Kičín naglašava [Kitchin, 2015], jedno od bitnih ograničenja realizacije potencijala „pametnog“ grada jeste dominacija korporativnog pristupa razvoju „pametnih“ gradova, koji je isti za sve i tretira gradove kao generička tržišta, čime ne prepoznaje tri preduslova koja su ključna i relaciono vezana za neku lokalnu sredinu: 1) kontekst kao što je istorija, kultura i lokalni osećaj mesta; 2) moć i njene manifestacije kroz politiku, upravljanje i konkurentske interese; 3) postojeća tehnologija i infrastruktura koje pretpostavljaju određeni razvojni put (*path dependence*)¹⁹. Pored toga, Kičín ukazuje i na činjenicu da se tehnologija, podaci i algoritmi – na kojima se zasnivaju inicijative „pametnog“ grada – predstavljaju kao objektivni i ne-ideološki, čime se „pametni“ grad posmatra kao neutralan i politički benigni, iako tehnički sistemi ne postoje nezavisno od ideja, ljudi i konteksta koji ih proizvodi. Zbog značajnog udela tehnologije u kreiranju grada, na snazi je tzv. „instrumentalna realnost“ [Kitchin, 2015] koja marginalizuje druge forme upravljanja i favorizuje pristup odozgo na dole, umesto građansko – centričnog pristupa. To olakšava da agenda „pametnog“ grada bude preterano vođena korporativnim interesima, što umanjuje značaj države i privatizuje gradske servise. Otuda su inicijative „pametnog“ grada daleko od emancipatorskih i vode u novu eru nadzora podataka koja narušava privatnost građana, što, povratno, ojačava postojeću geometriju moći, kao i društvene i prostorne nejednakosti, umesto da ih smanjuje i rekonfiguriše [Kitchin, 2015; Krivý, 2018].

Gabris ukazuje da se „pametna“ grad ne oslanja samo na biološku moć u upravljanju građanima i njihovim telima, već posmatra građane kao analogno – digitalne informacione čvorove,

¹⁸ [Leapfrogging](https://www.csis.org/analysis/need-leapfrog-strategy), u bukvalnom prevodu, „žablji skok“, se dešava kada nacija zaobiđe tradicionalne faze razvoja i/ili skoči direktno na najnovije tehnologije (preskakanje faza – *stage-skipping*), ili istražuje alternativne puteve tehnološkog razvoja koji uključuju izranjajuće tehnologije – koje donose nove benefite i mogućnosti (stvaranje puta – *path creating*). Najverovatnije najpoznatija tehnologija preskakanja faza, jeste mobilna revolucija, koja je omogućila da mobilni telefon bude dostupan svima, odmah, bez dodatni ulaganja u tvrdi infrastrukturu. Mogućnosti skoka ka stvaranju puta, sa druge strane, mogu se videti na primeru eksplozije digitalnih sistema plaćanja i aplikacija digitalnog bankarstva u razvijenom svetu. Ovakve usluge su olakšale pristup finansijskim servisima, omogućavajući istovremeno da izranjajuće ekonomije zacrtaju alternativni put ka kreditno zasnovanom sistemu koji imaju razvijene zemlje. Izvor: <https://www.csis.org/analysis/need-leapfrog-strategy>

¹⁹ O sociologiji razvojnog puta, više pogledati u: Polanji, K. (2003), *Velika transformacija: Politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd: Filip Višnjić.

ili „građane senzore“ [Gabrys, 2014:32], što grad svodi na mašinu kojom treba upravljati. Slično, na osnovu Fukoovog koncepta „upravljanja“ [Fuko, 2010], Vanolo je formulisao svoj koncept „smartmentality“ (»pametnog mentaliteta/ponašanja građana«) da bi ukazao na specifičan modus disciplinovanja građana [Vanolo, 2014]. U tumačenju različitih definicija „pametnog“ grada, često se ističe dominacija tehnokratskog pristupa, zasnovanog na sprezi politike (bilo sa lokalnog ili centralnog nivoa) i ekonomije (kapital iz multinacionalnih korporacija koje se bave razvojem informaciono – komunikacionih tehnologija – ICT). S tim u vezi, obično budu zapostavljeni socijalni aspekti razvoja grada, najpre, učešće građana u razvoju grada i zadovoljenje njihovih interesa kao korisnika, u krajnjoj instanci.²⁰ I pored iznetih kritika, većina autora smatra da je „pametan“ grad koncept koji bi trebalo primenjivati, ali isključivo u službi građana i u skladu sa ekološkim okruženjem. U skladu sa tim smatraju da je važno postavljati niz pitanja: Ko su dizajneri, menadžeri i ideolozi takvog grada, a ko su korisnici? Ko određuje šta je to „pametan“?

Imajući u vidu razmatrani koncept teritorijalnog kapitala i neoendogenog razvojnog modela gradova, nesumljivo je da strategije „pametnih“ gradova mogu da se implementiraju na različite načine. Prostorno gledano, mogu da se identifikuju četiri strateška izbora: nacionalne naspram lokalnih strategija (fokusiranje na lokalni nivo), strategije za nove nasuprot postojećim gradovima (faza urbanog razvoja grada), meke nasuprot tvrdim infrastruktorno orijentisanim strategijama, kao i strategije zasnovane na sektorima (biznis, stanovanje, edukacija, zdravlje,...) nasuprot teritorijalno zasnovanim strategijama (univerzitetski, turistički i drugi klasteri, koji se odnose na slobodne aktivnosti...) [Angelidou, 2015].²¹

Autori koji se bave istraživanjem „pametnih“ gradova u Evropi i svetu navode različite dimenzije ili kombinacije dimenzija koje su značajne za razvoj „pametnog“ grada. Kod većine autora naglasak je na dimenziji ekonomije i upravljanja u cilju poboljšanja kvaliteta života. Tako Ardeleanu (*Ardeleanu*) i Paval (*Paval*) razmatraju ponovnu upotrebu industrijskog nasleđa u gradovima Centralne i Istočne Evrope [Ardeleanu and Paval, 2016]. U kontekstu deindustrijalizacije ekonomije, počeli su da se pojavljuju programi urbane regeneracije, u cilju promovisanja novih urbanih pejzaža, atraktivnih za investicije i turizam, sa novim društvenim i

²⁰ Rama Kamita (*Rama Kummitha*) i Natali Kruzen (*Nathalie Crutzen*) dele trenutnu literaturu o „pametnom“ gradu na četiri misaone škole – restriktivna, reflektivna, racionalistička i kritička [Kummitha, R. i Crutzen, N., 2017:45]. Restriktivna škola naglašava veliki značaj tehnologije, a pridaje mali značaj humanističkoj orijentaciji. Uloga joj je da naznači da napredak u informaciono-komunikacionim tehnologijama može dostići svoj maksimum samo u gradskoj sredini. Reflektivna škola uvodi humanije elemente tako da se građani smatraju korisnicima, a njihov boljitak se posmatra i dalje kao nus-proizvod tehnoloških intervencija [Letaifa, 2015; Angelidou et al., 2015]. Racionalistička ili pragmatična škola, sa druge strane, stavlja tehnologiju na sekundarno mesto, a naglašava humani kapital i veštine. Prema ovoj školi treba se zalagati za jedan holistički pristup koji je orijentisan na građane i njihove potrebe, a što vodi primeni savremenih tehnologija u službi boljeg kvaliteta života [Giffinger et al., 2007; Giffinger 2009b; Kummitha, 2015]. Kritička škola unosi novu perspektivu prema kojoj ni ljudski orijentisan pristup, a ni naglasak na tehnologiji ne donose napredak u izgradnji „pametnog“ grada, već je grad produkt neoliberalnog lobiranja. Kritičari, poput Holanda (*Holland*), Brenera, Karalija i Del Boa (*Caragliu et Del Bo*), „pametan“ grad posmatraju kao utopiju [Hollands, 2008; Brenner, 2016; Caragliu et Del Bo, 2012; Caragliu et al, 2009].

²¹ U prvopomenutom strateškom izboru, glavna diferencijalna karakteristika se odnosi na to da li se strategija tiče celokupne države ili je više fokusirana na lokalni nivo, npr. grad, metropolitansko područje ili region. U drugom, ključni kriterijum je faza urbanog razvoja jednog grada, to jest, fokusiranje na postojeći teritorijalni kapital, umesto izgradnje grada od osnove, iz početka. Treći strateški izbor se odnosi na to da li strategija „pametnog“ grada cilja na efikasnost i tehnološki napredak gradskih tvrdih infrastrukturnih sistema (transport, voda, otpad, energija) ili na meku infrastrukturu i stanovništvo grada (društveni i humani kapital: znanje, inkluziju, participaciju, društvene inovacije, društvenu jednakost). Poslednji izbor se odnosi na to da li se cilja na transformaciju specifičnih ekonomskih sektora u gradu (kao što je biznis, stanovanje, trgovina, upravljanje, zdravlje, edukacija itd., bez stavljanja specifičnog naglaska na prostornost svakog sektora) ili na teritorijalno determinisane oblasti ili klasterne (kao što su poslovni reoni, istraživački i razvojni klasteri, univerzitetske oblasti, turistički i drugi klasteri koji se odnose na slobodne aktivnosti). Realno primenjene strategije „pametnog“ grada leže negde između ekstrema dostupnih strateških izbora [Kola-Bezka et al., 2016.].

kulturnim karakterom. Bivše, napušteno industrijsko nasleđe može odigrati ključnu ulogu u procesu nastanka „pametnog“ grada. Postoje brojni primeri fabrika, mlinova, postrojenja, dokova i gradova čije industrije više nisu u upotrebi, ali su ti objekti i zemljište pretvoreni u profitabilna područja za ekonomiju i zajednicu – u smislu stanovanja, servisa, kulture, zabave, obrazovanja, biznisa, itd. [Ibid.].

Autorke smatraju da je za evoluciju koncepta „pametnog“ grada, važna komponenta urbano integrisane regeneracije, koja može biti postignuta obnavljanjem i izmenjenom ulogom industrijskih područja, koja se obično nalaze u centru ili njegovoj blizini, ili blizu vodenih tokova [Ardeleanu and Paval, 2016]. Ovo je postala uobičajena praksa poslednjih decenija među kompetitivnim gradovima svuda u svetu (npr. London, Njujork, Mančester, Barselona, Amsterdam, itd.), čija su bivša industrijska područja transformisana i dobila novu upotrebu, što je doprinelo ekonomskom, društvenom, kulturnom i ekološkom razvoju. Promenom namene napuštenih industrijskih područja i regeneracijom postojećih kapaciteta, vraća se vrednost unutrašnjim granicama grada. Jednim od najinovativnijih projekata, smatra se projekat u Barseloni, kada je od 200ha industrijske zone napravljena visoko-tehnološka zona [Ibid.].

Kola-Beska (*Kola-Bezka*) i saradnici su došli do zaključka da, iako gradovi CIE nisu evropski lideri u smislu „pametnih“ inicijativa, na njihovim teritorijama se sve češće implementiraju „pametna“ rešenja. Autori ukazuju na to da glavna prednost od implementiranja inteligentnih rešenja u gradovima CIE, može biti izgradnja njihovog brenda, što bi posledično podstaklo dolazak novih stanovnika, investitora i turista [Kola-Beska et al., 2016:76].

Na primeru Orhusa (Danska), Snou i dr. (*Snow et al.*) smatraju da grad koji uzima u obzir sveobuhvatni pristup „pametnom“ gradu, mora biti dovoljno veliki da ima potrebne resurse, ali i dovoljno mali da ključni akteri u gradu budu, barem generalno, upoznati jedni sa drugima [Snow et al., 2016:106-107]. Takođe, ako se grad brzo razvija to stvara i potrebu za primenom „pametnih“ rešenja; tako da i rast može biti faktor za pokretanje inicijative „pametnog“ grada. Dalje, kulturni kontekst mora biti podržavajući, uključujući demografiju, stavove prema novim tehnologijama, kao i društveni i ekonomski napredak. Lideri u takvom gradu moraju da budu sposobni da upravljaju jednim organizacionim modelom koji se zasniva, pre svega, na saradnji, tzv. *kolaborativni model*. Ovaj model bi morao da poveća učešće građana i održi bolji kvalitet urbanog života, a može i da se uklopi sa hijerarhijskim modelima koji se koriste za uspostavljanje integracije i efikasnosti tehničkog sistema [Ibidem.]. Pomenuti autori smatraju da će inicijative „pametnih“ gradova nastaviti da se pojavljuju širom sveta, zato što za tim postoje i potrebe, ali i mogućnosti. Dakle, većina gradova se trudi da budu „pametniji“.²²

Većina autora naglašava ulogu građana u konceptu razvoja „pametnog“ grada, posebno podstičaja da građani percipiraju upravljanje gradom kao proces u koji mogu zajedno da se uključe – kao sistem koji je efikasan, interaktivan, fleksibilan i prilagodljiv, nasuprot nefleksibilnim, monofunkcionalnim i monolitnim strukturama gradova XX veka [ARUP, 2010]. Iz tog razloga,

²² Akademici Harvardske biznis škole, Mos Kanter (*Moss Kanter*) i Stenli Litou (*Stanley Litow*) su napisali „Manifest za pametnije gradove“ (*A Manifesto for Smarter Cities*) da bi opisali brojne probleme sa kojima se suočavaju lokalne vlasti u gradovima. Iako se osvrću na severnoameričke gradove, problemi koje istražuju su zajednički većini „zapadnih“ gradova krajem XX veka (*ali i „istočnih“ post-socijalističkih gradova* – prim. autorka), a to su: veliki neiskorišćeni industrijski kompleksi, nemogućnost gradova da ispune potrebe i zahteve stanovništva u organizacijskom, ekološkom i socijalnom smislu, kao i oslabljen građanski aktivizam i nedostatak strateške orijentacije kod vođstva jednog grada [Kanter and Litow, 2009]. Vlasti u takvim gradovima se susreću sa brojnim problemima – ne mogu da ispoštuju rokove, ne mogu da prenesu nadležnosti, nisu u mogućnosti da kreiraju jedan holistički sistem međupovezanih servisa, jer ih u tome sprečava (do tada postojeći) fragmentarni pristup strateškim dokumentima, brendiranju i menadžmentu. U određenoj meri, vlastima u ovim gradovima može da pomogne neprofitni sektor koji „popuni pukotine“ (*plug the gap*) na lokalnom nivou, ali i ovaj sektor ima problem da prenese svoja ovlašćenja na druge institucije i problem da se poveže sa nekim supranacionalnim nivoima [Ibid.].

prema dokumentima Evropske komisije, „pametni“ gradovi su gradovi XXI veka, u kojima je informaciono – komunikaciona infrastruktura osnova kvalitetnijeg života, ali i više od toga [European Parliament, 2014]. „Pametni“ gradovi jesu i trebalo bi da budu gradovi informisanih građana, koji imaju kvalitetne uslove života i koji aktivno participiraju u funkcionisanju i unapređenju grada. Takođe, u tom procesu, političke strukture bi trebalo da utvrde svoje prioritete, kako bi omogućile uvođenje „pametnih“ usluga, to jest, olakšale funkcionisanje grada kao sistema [Ibid.].²³

Može se zaključiti da pored tvrdih elemenata teritorijalnog kapitala, koju čine prirodni resursi i infrastrukturna povezanost, kao i opremljenost nekog grada, najznačajniju ulogu u razvoju „pametnog“ grada imaju dimenzije stanovništvo i upravljanje za koje su najbitniji meki elementi teritorijalnog kapitala, a koje u sinergiji sa dimenzijom sredine/ okruženja (tj. osnova na kojima se gradi „pametan“ grad) jačaju dimenzije mobilnosti (i ICT), ekonomije i kvaliteta života. Ako grad u dimenzijama stanovništvo i upravljanje poseduje određeni kapacitet, u kombinaciji sa pomenutim fiksnim kapitalom/resursima, povećava se i kapacitet za lakšu izgradnju „pametnog“ grada – lakše se privlače investicije, jača preduzetništvo, a kvalitetni privredni razvoj povlači sa sobom i primenu najnovijih tehnologija.

Navodeći šest bitnih dimenzija „pametnog“ grada (*pametna ekonomija; pametno upravljanje; pametna mobilnost; pametna sredina; pametan život i pametni ljudi*)²⁴, Kičin naglašava da digitalne tehnologije treba da se razvijaju u smeru rešavanja hitnih urbanih pitanja, ali i rekonfiguracije svakodnevnih aspekata života [Kitchin, 2015], proizvodeći upravo one elemente koje i Gifinger navodi kao ključne dimenzije koncepta „pametnog grada“.

2.3. Sociološki relevantni koncepti za pojam „pametnog“ grada: socijalni kapital, mreže saradnje i pojam zajednice

Da bi se „pametan“ grad izgradio po meri građana, trebalo bi krenuti obrnutim putem od korporativnog pristupa izgradnji „pametnog“ grada. Naime, ne putem privatnog kapitala i sprege investicija, politike i visokih tehnologija, koje, kao što su pojedini autori ukazali, ugrožavaju „pravo na grad“ i privatnost građana; već bi „pametan“ grad trebalo da se razvija iz građanskih inicijativa i participacije građana u vlasti, tj. iz kooperativnog modela upravljanja koji podrazumeva saradnju

²³ Takozvani *policy* pristup predstavlja praktičnu primenu koncepta „pametnog“ grada, tj. pristup izgradnje jedne „pametne“ konkurentne celine koja će u svakom smislu – društvenom, infrastrukturnom, komunikacijskom, resursnom – uspeti da odgovori na promene koje će se dešavati u gradovima u budućnosti. Pomenuti pristup zastupa tezu da će spoj tvrde i meke infrastrukture omogućiti političkim-gradskim liderima da stvore gradove i regione za budućnost, koji će biti bolje opremljeni za suočavanje sa posledicama kao što su klimatske promene, rast populacije, demografske promene i deficit resursa, a sve to u uslovima finansijskih ograničenja. U narednim decenijama, svi navedeni problemi će postati još više izraženi u velikim gradovima, koji će sa njima morati da se suoče kako bi opstali. Posebno se ističe nedostatak uvođenja novih tehnologija, sa jedne strane, i nedostatak participacije građana, sa druge strane, kao neophodni preduslov da „pametni“ gradovi budu gradovi kvalitetnijeg upravljanja i gradovi koji su na usluzi svom stanovništvu [ARUP, 2010].

²⁴ *Pametna ekonomija* neguje preduzetništvo, inovaciju, produktivnost i takmičarski duh; *pametno upravljanje* omogućava nove forme e-upravljanja, nove oblike operativnog upravljanja, poboljšane modele i simulacije kao vodiče za budući razvoj, donošenje odluka koje se zasnivaju na dokazima, bolju dostavu servisa, stvaranje transparentnije, upravljачke i odgovorne vlasti; *pametna mobilnost* bi trebalo da stvori inteligentni transportni sistem, ali i efikasni, intra – operativni, multi – modalni sistem javnog transporta; *pametna sredina* se postiže promovisanjem održivosti i otpornosti, ali i razvojem zelene energije; *pametan život* se postiže poboljšanjem kvaliteta života, povećanjem bezbednosti i sigurnosti, kao i smanjenjem rizika; *pametni ljudi* – kreiranjem više informisanog građanstva i negovanjem kreativnosti, inkluzivnosti, osnaživanjem i participacijom [Kitchin, 2015].

između ključnih aktera u gradu (najčešće se misli na saradnju sva tri ključna sektora – privatnog, civilnog i javnog, ali često se u literaturi može naići na građanstvo kao četvrti sektor. U tom kontekstu su bitni pojmovi socijalnog kapitala i mreža saradnje (relacioni elementi teritorijalnog kapitala), ali i pojam zajednice (u smislu kapaciteta za promenu).

Od „mekih“ elemenata teritorijalnog kapitala, pojam socijalnog kapitala jedan je od najznačajnijih sociološki relevantnih koncepata koji bi u konceptu „pametnih“ gradova trebalo da pomiri dve perspektive – sociološku i ekonomsku, te da omogući povezivanje kako sociologije sa ekonomijom, tako i sa politikom i javno – političkim istraživanjima. Kolman (*Coleman*) posmatra socijalni kapital u okviru svoje teorije društvene akcije kao „analitičko oruđe za razumevanje individualnog aktera i rešavanje *večitog sociološkog problema* – pomirenje mikro i makro nivoa“ [Coleman, 1988; prema: Ignjatović, 2011:25]. Prema Kolmanovom shvatanju, socijalni kapital je resurs poput drugih resursa (humani, fizički kapital i sl.) i postoji u odnosima između aktera, a ima i karakteristike javnog dobra. Kolman navodi primere nekih aspekata društvene strukture koji predstavljaju socijalni kapital: čim postoje *odnosi uzajamnih obaveza, očekivanja i poverenja u druge* postoji i potencijal za korišćenje određenih resursa; dalje, i *kanali informacije* predstavljaju oblik socijalnog kapitala, kao i *norme i njihovo efikasno sankcionisanje* [Ignjatović, 2011:25-26]. On tvrdi da se značaj koji je nekada imao socijalni kapital porodice danas promenio – usled transformacija društvenih formi, sve veći značaj dobijaju „konstruisane“ organizacije (formalne organizacije koje nisu proistekle iz porodičnih relacija). Sa ovom društvenom promenom, Kolman smatra da bi političkim merama trebalo rekonstruisati društva i razvijati modele za oblikovanje novog tipa socijabilnosti, konstruisane socijabilnosti koja se stvara u formalnim organizacijama.

Što se tiče drugih teoretičara socijalnog kapitala, Putnam stavlja naglasak na „odnose između *pojedinaca*, a socijalni kapital se shvata i kao javno i kao privatno dobro, tj. on ima i kolektivne i individualne karakteristike“ [Putnam, 2000:20, prema: Ignjatović, 2011:34]. U kasnijim istraživanjima, Putnam razlikuje više tipova socijalnog kapitala, podelu koja je popularna u akademskim krugovima, na tzv. vezujući (*bonding social capital*) i premošćujući (*bridging social capital*). Ovaj drugi tip kapitala, premošćuje odnose između ljudi koji su udaljeni i postoji kod organizacija građanskog društva, a smatra se i kapitalom kod kog se očekuje da će norme biti poštovane na nivou zajednice – obuhvata tzv. „blanko“ poverenje koje je ključ za jačanje socijalnog kapitala. Kada postoji slabiji tip poverenja, socijalni kapital se ne „zatvara“ u okviru manje grupe ili zajednice (kao vezujući tip) i pozitivni efekti povezivanja se šire na ostatak zajednice i celo društvo. Takođe, bez obzira na sve kritike Putnamovog rada, mora postojati određena doza slaganja sa njegovom konstatacijom da su ključni indikatori opadanja socijalnog kapitala u jednom društvu, slabljenje političke participacije i građanskog aktivizma [Putnam, 2008]. Za istraživanja socijalnog kapitala koja dotiču pitanja javne politike, ekonomije, lokalnog razvoja i slično, posebno je bitan premošćujući kapital, njegovo postojanje, širenje i slabljenje.

Vulkok (*Woolcock*) i Narajan (*Narayan*) identifikuju četiri pristupa izučavanju socijalnog kapitala: komunitarni, mrežni, institucionalni i sinergijski, od kojih oni zastupaju potonji koji pokušava da integriše radove iz mrežnog i institucionalnog pristupa [Woolcock and Narayan, 2000:225]. Kroz studije slučaja zemalja u razvoju, a u potrazi za „uslovima koji neguju razvojne sinergije“ istraživači su došli do zaključka da je od svih sektora, *uloga države* u ubrzanju pozitivnih razvojnih ishoda najznačajnija, ali i najproblematičnija. Razlog tome je ne samo to što država obezbeđuje javna dobra, ima monopol na silu i vladavinu zakona, već je i akter koji je najviše u mogućnosti da ubrza dugotrajne saveze preko i unutar granice klase, rase, politike, pola i religije

[Woolcock and Narayan, 2000:236]. Sinergija između vlasti i građanske akcije zasniva se na komplementarnosti (*complementarity*) i ukorenjenosti (*embeddedness*) [Ibidem.].²⁵

Ovi autori naglašavaju da ishodi razvoja mogu da se razlikuju zavisno od tipova i kombinacija kapaciteta zajednice (*community capacity*) i funkcionisanja države (*state functioning*) [Woolcock and Narayan, 2000]. Različiti odnosi *premošćujućeg* kapitala, u zajednici (društvu) dovode do različitih ishoda – npr. u društvima u kojima je nivo ovog kapitala visok i u kojima postoji dobro upravljanje, postoji komplementarnost između države i društva, pri čemu je veća verovatnoća da postoji i ekonomski prosperitet i socijalni red.²⁶

Važan doprinos Vulkokove teorije je u tome što, pored postojećih vezujućih i premošćujućih tipova kapitala, uvodi treći tip – *povezujući* socijalni kapital (*linking social capital*). „Veza pojedinaca ili „zajednica“ sa državnim institucijama označava nivo „institucionalnog“ socijalnog kapitala“ [Ignjatović, 2011:61]. U analizi socijalnog kapitala u javnoj politici, obično se pominju tri nivoa društvene stvarnosti – makro, mezo i mikro. U analizi relacionog kapitala i mreža saradnje, obično se stavlja naglasak na mezo nivo, tj. nivo lokalne zajednice – grada i/ili delova grada, zavisno od istraživačkog pristupa. „Delovanje lokalne zajednice i udruženja građana treba da omogući „revitalizaciju“ izgubljenog poverenja u političke institucije, prvenstveno na nacionalnom državnom nivou“ [Ignjatović, 2011:110].

Povezivanjem aktera na različitim nivoima vlasti, kao i građana sa pomenutim akterima, grade se društvene mreže koje su izvor svih „mekih“ elemenata teritorijalnog kapitala o kojima je prethodno bilo reči. Prema Cvejiću, „društvena mreža je društvena struktura koju čine pojedinci ili organizacije (ili drugi kolektiviteti) koji se nazivaju „čvorišta“ (nodes) i koji su povezani jednom ili više međuzavisnosti, kao što su prijateljstvo, srodstvo, zajednički interes, finansijska transakcija, seksualna veza, zajednička uverenja, učenje, prestiž, takmičenje [...]. Veze između čvorova mogu biti na više nivoa [...], ali je ključ uspešnog korišćenja resursa u rukama onih aktera čije su neposredne mreže guste [...]. „Zatvaranje“ (premrežavanje) strukturnih rupa je izvor koristi za ovakve aktere“ [Cvejić, 2011:91-92].

Povezanost ekonomske akcije sa relacijama između aktera, otvara pitanje njihovog međusobnog odnosa, ali i njihovih pozicija i odnosa prema resursima [Cvejić, 2011:79], što u razmatranju pristupa društvenih mreža (kao i koncepta „pametnih“ gradova) naglašava značaj klasičnih socioloških tema: društvene strukturacije, distribucije (horizontalne i vertikalne) društvene moći, te odnos strukture i aktera u društvenom delanju [Cvejić, 2011:92].

Pojam zajednice je nešto što, takođe, treba razmotriti u procesu isticanja socijalnog kapitala jedne lokalne sredine. Kokrejn (*Cochrane*) obraća pažnju na tri aspekta ovog pojma: 1) način na koji zajednica može da se mobilise u procesu (re)moralizacije, tj. uspostavljanja novog sistema

²⁵ Komplementarnost se odnosi na međusobno podržane relacije između javnih i privatnih aktera i pojačava se zakonskim okvirom koji štiti prava udruženja (na primer, privrednih komora), dok se ukorenjenost odnosi na prirodu i obim veza koje povezuju udruženja i poslovne grupe [Ibidem.].

²⁶ Vulkok je u svojoj teoriji o socijalnom kapitalu izgradio jednu matricu na osnovu koje se može analizirati odnos socijalnog kapitala i društveno – ekonomskog razvoja, a pomenuta matrica se posmatra na dve ravni: „Ukorenjenost na makronivou ukazuje na stepen povezanosti države i društva, tzv. sinergiju (*synergy*). Mikronivo ukorenjenosti odnosi se na integraciju (*integration*), tj. veze unutar zajednice [...]. Autonomija na mikronivou označena je kao kohezija (*linkage*) i pokazuje stepen povezanosti članova zajednice sa spoljnim akterima. U slučaju disproporcionalne dominacije ili odsustva jedne od navedenih dimenzija, nastaju „devijantne“ društvene forme“ [Ignjatović, 2011:59-60]. U makroperspektivi, ovi devijantni oblici se posmatraju u kontekstu odnosa države i društva, tako da se prema obliku devijacije mogu razlikovati četiri tipa države: anarhija (*collapsed states*) – ukoliko ne postoji ni kohezija ni sinergija; država u razvoju (*developmental states*) koja ima potpuno suprotnu poziciju sa razvijenom kohezijom i sinergijom; a između ovih polova nalaze se još dva tipa države – „postkomunističke „slabe države““ u kojima nedostaje kohezija ili birokratizovane države iz perioda socijalizma u kojima nedostaje sinergija“ [Ibidem.].

vrednosti da bi se lakše implementirala i održala urbana politika i lokalna zajednica koja počiva na njenim principima; 2) način na koji se zajednica redefiniše kao ekonomski agent, pogotovo u prikupljanju tj. generisanju socijalnog kapitala; i 3) uloga socijalnog kapitala kao baze za alternativne institucionalne aranžmane civilnog društva, izvan države [Cochrane, 2008:49].

U skladu sa pomenutim van institucionalnim aranžmanima, i u skladu sa već pomenutim konceptima multiskalarnosti i glocalizacijskih procesa, postoji potreba za redefinisanjem uloge javne uprave i njene efikasnosti. Naime, „preduslov efikasnosti javne politike postaje preduzetničko upravljanje javnog sektora kroz saradnju sa akterima koji su van hijerarhijske državne kontrole“ [Petrović i Vukelić, 2013:56], to jest, sa civilnim i privatnim sektorom. Tu se sada otvaraju nova pitanja, poput onih koliko je civilni sektor osnažen i da li ima dovoljno resursa na osnovu kojih može da dela, to jest, kakva je „struktura političkih mogućnosti aktera civilnog sektora“ [Ibidem.], pod kojom se podrazumeva „specifična konfiguracija resursa, institucionalnih aranžmana i istorijskog nasleđa koja olakšava ili otežava građanski aktivizam“ [Ibidem.]. Ovaj proces naravno zavisi i od institucionalnih i kulturnih preduslova, a „budući da institucije EU podstiču primenu ovog modela kroz proces pridruživanja, značajna istraživačka pažnja usmerava se na sposobnost njegovog prihvatanja i postepenog razvijanja u zemljama sa autoritativnim nasleđem i bez tradicije u institucionalizaciji odnosa državnih i nedržavnih aktera“ [Petrović i Vukelić, 2013:57]. U postsocijalističkim zemljama ishod je obično zadovoljenje političke i ekonomske elite i njihovih interesa, i s tim u vezi „otklanjanje prepreka razvoju tržišta“ [Ibidem.].

Više puta je istaknuto da se koncept dobre uprave nameće kao jedan od važnih preduslova za razvoj gradova ili opština, jer se kroz razmenu iskustava i znanja, bolje mogu upotrebiti postojeći resursi [Avlijaš i Knežević, 2010], što uključuje i razvijanje međuopštinske saradnje. Štaviše, međuopštinska saradnja se smatra jednim od preduslova za razvoj moderne lokalne samouprave, mada ne nužno i za razvoj „pametnog“ grada. Naime, pošto koncept „pametnog“ grada ne teži univerzalizaciji već isticanju specifičnosti svake urbane sredine ponaosob, doprinos koncepta međuopštinske saradnje u razvoju „pametnih“ gradova ogleda se pre svega u benefitima jačanja socijalnog kapitala, posebno komponente relacionog kapitala i mreža saradnje, ali i repliciranju „pametnih“ praksi ukoliko postoji potreba za sličnim rešenjem nekog problema.²⁷

2.4. Veličina i definicija grada kao odrednice „pametnog“ grada

U razvoju „pametnih“ gradova veličina grada zauzima značajno mesto. Postoji viševjekovna debata o optimalnoj veličini grada, ali i relativan konsenzus u literaturi oko činjenice da pozitivna dobit postoji samo do određene veličine grada, a preko te veličine, ekonomija više ne funkcioniše kako bi trebalo. Da bi sistem normalno funkcionisao potrebno je da svi troškovi jedne lokalne sredine (urbane i ne-urbane) budu jednaki dobiti koju ta sredina ostvaruje. Na taj način, lokalna sredina daje maksimalan doprinos nacionalnoj kasi i trebalo bi da predstavlja cilj nacionalnih vlada koje su zainteresovane za efikasnost urbanog sistema [Camagni et al, 2013: 311].

Ranije su se definicije grada uglavnom zasnivale na kvantitativnim merilima njegovih odrednica, dok u današnje vreme, teoretičari različitih profila razmatraju i kvalitativne pokazatelje. Insistira se na kvalitetu života u gradu – urbanitet koji se posmatra „kao vrednost koja grad čini ne samo fizičkim, već i socijalnim i kulturnim prostorom u kome se prepoznaje i ostvaruje ljudska komunikacija, društvenost, u kome je zadovoljenje ljudskih potreba alfa i omega gradske politike i ciljeva razvoja grada“ [Petovar, 2006:83]. Prema savremenom poimanju grada, može se reći i da je grad „inkubator kulture, inovacija, spremište naučnih i umetničkih dostignuća, centar strateškog odlučivanja i motor ekonomskog razvoja“ [Stojkov, 2006:17].

Prema Deekstra (*Dijkstra*) i Pulmanu (*Poelman*), Evropska Komisija je 2012. prvi put ponudila zajedničku definiciju grada za evropske i druge zemlje koje su članice Organizacije za

²⁷ O tipovima međuopštinske saradnje više u: Avlijaš i Knežević, 2010.; Hulst and van Montfort 2007.

ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Prema toj definiciji, važna je prisutnost „urbanog centra“²⁸ – novog prostornog koncepta koji se zasniva na populaciono gusto naseljenim umreženim ćelijama. Primarno, najbitnija je gustina naseljenosti preko 1500 stanovnika na km². Zatim, gusto naseljene ćelije se umrežavaju i ukoliko ti umreženi klasteri imaju minimum 50.000 stanovnika, mogu se smatrati „urbanim centrom“. Dalje, lokalne samouprave u kojima barem 50% populacije živi u urbanom centru, imaju šansu da postanu deo grada. Na kraju, grad se definiše tako da zadovolji tri kriterijuma: 1) postoji povezanost sa političkim nivoom, 2) minimum 50% gradske populacije živi u urbanom centru, 3) minimum 75% populacije urbanog centra živi u gradu [Dijkstra and Poelman, 2012].

Teoretičari globalizacije ističu da država sve više gubi neke svoje funkcije, a da ih gradovi stiču; oni dobijaju novo značenje, na primer, pojačava se ili smanjuje njihov regionalni i/ili lokalni značaj. U sklopu pomenutog, i hijerarhija gradova se menja. Naime, neke funkcije tzv. elitnih gradova koje su bile isključivo njihova privilegija, sada prelaze u neke druge gradove, uglavnom manje ili do tada, od manjeg značaja, to jest *dolazi do dehijerarhizacije gradova* [Hočevar, 2005:702]. Ti „novi“ gradovi u današnje vreme postaju univerzitetski centri, IT centri, itd. Kako navodi Hočevar, još su Majerova (*Mayer*) i Lefevr ustanovili dve stvari: 1) osamdesetih godina prošlog veka je brži razvoj gradova prenesen iz velikih u male i srednje evropske gradove; 2) funkcionalni značaj gradova u pograničnim područjima se povećava, dok se u velikim gradovima smanjuje [Mayer, 1995; Hočevar, 2005; Lefevr, 1980].

S obzirom da u vreme intenzivne globalizacije, granice nacionalnih država postaju visoko porozne²⁹, među teoretičarima vlada mišljenje da bi „pametni“ gradovi srednje veličine mogli da preuzmu funkciju očuvanja državnih sistema u budućnosti – dovoljno su mali da im je potrebno okrilje države, a istovremeno dovoljno veliki i specifični, pa time i konkurentni u širim okvirima [Snow et al., 2016:93].

Iako većina urbane populacije živi u gradovima srednje veličine, glavni fokus „urbanih istraživanja“ je ipak usmeren na „globalne“ metropole. Kao rezultat toga, izazovi sa kojima se susreću gradovi srednje veličine (endogeni, kao i egzogeni), a koji mogu biti zaista različiti, do određenog stepena ostaju neistraženi [Giffinger et al, 2007]. Od oko 260 miliona Evropljana, koji žive u gradskim regionima sa više od 100.000 stanovnika (prema podacima projekta Espon 1.1.1., 2002), samo 20% živi u gradskim regionima sa preko 2,5 miliona ljudi, dok gotovo polovina (oko 44%) svih urbanih stanovnika živi u gradskim regionima sa manje od 500.000 stanovnika. Ova poslednja kategorija gradova, može se smatrati gradovima srednje veličine na evropskoj skali. Značenje „srednje veličine“ zavisi od skale koju neko posmatra. Ono što se smatra srednjom veličinom na evropskoj skali, može se smatrati velikim na nacionalnom ili malim na globalnom nivou. Upravo Klod Lakur (*Claude Lacour*) i Silve Puisan (*Sylvette Puissant*), autori koji su pisali o francuskom projektu srednjih gradova – *Gretha*, govore o relativnosti pojma srednjeg grada [Lacour and Puissant, 2008]. Na primer, ono što je prema američkim standardima srednji grad, za Srbiju i jedan deo Evrope je MEGA grad. Naime, u Francuskoj se urbanim područjem srednje veličine smatra naselje od 20.000 do 200.000 stanovnika. Pomenuti autori su u svom radu koristili dve potkategorije u okviru pomenute: veća urbana područja srednje veličine – od 100.000 do 200.000 stanovnika i urbana područja srednje veličine – od 20.000 do 99.999 stanovnika [Ibidem.].³⁰

²⁸ Prema kraćoj definiciji Evropske Komisije, grad je lokalno administrativno područje u kojem većina populacije živi u urbanom centru od najmanje 50.000 stanovnika. Ovo je deo EU – OECD definicije funkcionalnog urbanog područja (EU – OECD – FUA) [Izvor: EUROSTAT, <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:City>].

²⁹ O globalizaciji i njenim istaknutim teorijskim pravcima, pogledati knjigu: Vuletić, V. (2006), Globalizacija: aktuelne debate, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.

³⁰ Slična kategorizacija je urađena i u ovom radu, što će naknadno biti pojašnjeno u metodološkom odeljku.

Kapelo (*Capello*) i Kamanji (*Camagni*) u prilog gradova srednje veličine navode da postoje razlozi za opravdanu pretpostavku da gradovi srednje veličine imaju specifični potencijal u konkurenciji sa većim gradovima. Na prvom mestu su manji, manja je gužva u saobraćaju, niže su cene nekretnina, manji stepen socijalne segregacije, kriminala i zagađenja životne sredine, i sl., a navedene pojave se i lakše kontrolišu u gradovima srednje veličine. Na drugom mestu, činjenica je da veličina grada ne određuje uvek i funkciju koju taj grad ima. Postoje primeri manjih gradova u kojima su utemeljene specifične specijalizovane funkcije koje se normalno mogu naći u velikim gradovima. Izgleda da prostorna organizacija grada fundamentalno utiče na njegovu efikasnost, rast, produktivnost, a ponekad i na specijalizaciju [Capello and Camagni, 2000]. Otuda, konkurentni urbani razvoj nije samo proizvod efekata aglomeracije (ili blizine metropolitenskog područja). Drugi faktori poput istorijskog iskustva, verovatnije je da na mnogo efikasniji način određuju mogućnosti za konkurentnost i održivi razvoj u budućnosti. Na primer, specifična vrsta lokalnih odnosa u formi “ne-posredovanih odnosa” (*untraded dependencies*) pojaviće se ukoliko je urbani ili regionalni razvoj u većoj meri pokrenut odgovarajućim mrežama ili preduzećima koja su dobro ukorenjena u urbano-regionalne strukture [Giffinger et al, 2007]. Dakle, za razvoj, efikasnost i konkurentnost jedne lokalne sredine bitni su i tradicija i zajednica, ali i relacioni kapital i mreže saradnje između svih ključnih aktera – lokalne samouprave, privatnog sektora i civilnog sektora, kao i građana.

Postoji obimna literatura koja ukazuje da je konkurentnost, kao bitna pretpostavka regionalnog razvoja, tesno povezana i sa značajem koji gradovi srednje veličine imaju u razvoju sopstvenog regiona [Giffinger et al., 2007; Lacour and Puissant, 2008; Capello and Camagni, 2000]. Takođe, trendovi jasno pokazuju da veći ekonomski rast ne postižu najveći gradovi, već gradovi koji poseduju različite oblike umrežavanja i koji su različitih veličina [Hočevar, 2005:702; Barca, 2009].

Ima, međutim, autora koji ističu da je veličina grada bitna i da u velikoj meri oblikuje procese, mogućnosti i izazove razvoja gradova, te da manji i/ili gradovi srednje veličine, upadaju u zamku izvesnog među-urbanog takmičenja, sa ciljem da dostignu isto što i veći gradovi. Ovo stvara jedan dvosmisleni odnos između manjih i većih gradova koji uzrokuje različite probleme. Prihvatanje uredbi i ideja velikih gradova je izazov za manje gradove – postavljaju se veliki zahtevi koji rezultiraju neefektivnim praksama, jer na te iste prakse utiču različiti lokalni kulturni faktori kao što je odanost lokalnom, tradicionalizam, konzervativizam, izbegavanje rizika i nedostatak ambicije [Bell and Jayne, 2006:1-2]. Jednostavnije rečeno, ovi autori se zalažu za to da se prakse koje se primenjuju u velikim gradovima ne repliciraju u manjim i srednjim, jer takav pristup ne odgovara potonjim, zbog specifičnosti svake lokalne sredine koja najbolje može da ukaže na svoje potrebe „iznutra“, kreirajući razvoj prema svojoj meri. U svakom slučaju, može se reći da i veličina i relacione komponente igraju manje-više istu ulogu u kreiranju „pametnih“ gradova srednje veličine. Takođe, veći gradovi se teže menjaju pa gradovi srednje veličine imaju veći potencijal za promenu. Stoga, gradovi srednje veličine bi trebalo da teže usavršavanju svojih funkcija, a ne nužno uvećanju broja stanovnika, a da bi to mogli da postignu potreban je balansiran razvoj u celokupnom sistemu gradova ili barem na okolnoj teritoriji.

2.5. Društvo Srbije i pretpostavke razvoja „pametnih“ gradova

Svi razmatrani koncepti ne mogu se doslovno primeniti na urbanu politiku i dinamiku gradova srednje veličine u Srbiji, te je neophodno ukazati na kontekstualne specifičnosti istraživanja potencijala „pametnih“ gradova u Srbiji.³¹ U analizi činilaca potencijalnog razvoja „pametnih“ gradova u Srbiji, **egzogeni faktori** se odnose na politiku EU (proces pridruživanja, posebno politika vezana za razvoj gradova i regiona) te globalne ekonomske tokove koji su u kombinaciji sa specifičnim socijalističkim nasleđem stvorili neku vrstu hibridnog kapitalizma³² koji se na ovim prostorima različito naziva – to jest, među autorima postoje različita tumačenja – „burazerski“ [Vujović, Petrović, 2006], „divlji/devijantan“ [Dolenec, 2016:96], „poluperiferijski“ [Arandarenko, 2000], „politički“ kapitalizam³³ [Antonić, 2006], itd. Na nacionalnom nivou egzogeni činioci su oličeni u centralizovanom modelu upravljanja političkim i ekonomskim resursima (tokom socijalizma, modifikovanom u postsocijalističkom periodu); te u specifičnom teritorijalnom rasporedu gradova i nejednakom socio-prostornom razvoju kao ishodom takvog modela, koji se reflektuju i u **endogenim ili lokalnim faktorima** u vidu tvrdih i mekih dimenzija (lokalnog) teritorijalnog kapitala.

Srbija se oduvek nalazila na „raskršću puteva“ između Istoka i Zapada, ali i posle raspada socijalističke Jugoslavije, nije jasno da li se kreće ka Evropi³⁴. Kako Lazić navodi, u periodu od 1950. do 1990. godine rasep između Istoka i Zapada postojao je i na ideološkoj i na organizacijsko – institucionalnoj osnovi. Kada je došlo do sukoba sa Staljinom, komunistička Jugoslavija se silom prilika okrenula Zapadu, tako da je opšti obrazac postao: „Mi smo različiti i od Istoka i od Zapada“ to jest „nesvrstani“, a „u stvarnosti postojao je protivrečan spoj: i Istok i Zapad“ [Lazić, 2005:20-21], koji postoji i danas.

Može se reći da postoji kolizija u ciljevima koje postavlja EU svim svojim članicama i onoga što se u Srbiji dešava na unutrašnjem planu. Jedan od osnovnih egzogenih faktora, koji utiče na razvoj gradova u Srbiji, ogleda se u slaboj ili nepostojećoj politici regionalizacije, a neki od osnovnih principa na kojima počiva razvoj EU su regionalizacija i decentralizacija, što je u Srbiji u potpunosti zanemaren diskurs. Posle političkih promena 2012/2014/2016/2018/2020. godine, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave je preimenovano u Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu, a politiku regionalnog razvoja preuzelo je Ministarstvo privrede, čime je regionalni razvoj degradiran na odsek u okviru pomenutog ministarstva, a „ostatak“ poslova prebačen na neke vladine agencije poput Razvojne agencije Srbije (RAS), ali i na savetodavne agencije poput Nacionalne alijanse za lokalni ekonomski razvoj (NALED) i Stalne konferencije gradova i opština (SKGO). Posle izbora 2018. godine situacija nije mnogo promenjena, ali Srbija jeste zvanično dobila kabinet Ministra bez portfelja zaduženog za regionalni razvoj i rad javnih preduzeća. Međutim, kvalitativni pomak se još uvek ne vidi ni u politici decentralizacije, niti regionalizacije/kohezionoj politici/politici ravnomernog razvoja na kojoj insistira Evropska Unija.

³¹ U Srbiji imamo jedan primer začetka korporativnog upravljanja razvojem „pametnog“ grada na primeru grada Niša, a u saradnji sa kineskom kompanijom Huawei (Ralev, 2019), što je samo jedan od primera (loših) političkih odluka koje pothranjuju korporativni pristup izgradnji „pametnog“ grada.

³² O hibridnom karakteru sistema u Srbiji, pogledati više u: Pešić i Svilanović (2016).

³³ Ideja o različitim interesima elita i masa ima dugu istoriju u političkim naukama i sociologiji. „Politički kapitalizam“ je ekonomski i politički sistem u kome ekonomske i političke elite saraduju na obostranu korist. Ekonomska elita utiče na ekonomske odluke vlade koje se tiču regulacije državne potrošnje i strukture poreskog sistema, kako bi održala svoj status u ekonomiji. Sa druge strane, na ovaj način politička elita dobija podršku od ekonomske što joj olakšava da održi svoj status [Holcombe, 2015:41].

³⁴ Pošto je evropski put opterećen brojnim turbulencijama na svetskoj i evropskoj sceni (Bregzit, arapsko proleće,...) [Todorović, 2017], pa sada i pandemijom virusa Kovid-19, može se reći da je proces učlanjenja postao jedno konstantno međustanje, ili, bolje rečeno, putovanje *per se*, koje stalno vraća Srbiju na debatu o dva smera spoljne politike.

Posle izbora 2020. godine, pitanje regionalnog razvoja je ponovo vraćeno pod okrilje Ministarstva privrede. Danas, ni u novoj Vladi 2022. godine, ne postoji ministarstvo za regionalni razvoj.

U Srbiji su oduvek, istorijski gledano, bili jači egzogeni faktori razvoja gradova, kao posledica autoritarizma, partokratije, etatizma, deficita demokratije i sličnih razvojnih tendencija, ali i dejstva spoljnih, izvan državnih faktora (ratova, genocida,...).³⁵ Srbija ima, prema Vuletićevom mišljenju, bogato iskustvo policentrizma u javnoj upravi, koji se može razumeti kao „multiskalarnost“ [Vuletić, 2012:15,19]. Pa ipak, „decentralizacija je postala legitimna tema u javnom govoru tek nakon demokratskih promena u Srbiji 2000. godine. Međutim, to ne znači da je došlo do smanjenja snažnog otpora decentralizaciji“ [Vuletić, 2012:19]. Nažalost, etatizam je i dalje visok kada je mišljenje građana u pitanju – više od 50% smatra da je država najznačajniji akter u rešavanju njihovih problema, što se može objasniti i pomenutim istorijskim nasleđem [Vuletić, 2012:21].

Proces postsocijalističke transformacije u Srbiji je u toj meri specifičan da se može reći da i dalje postoje paralelno dva sistema – onaj socijalistički koji se zadržao barem u mentalitetu i navikama, ali i „nov“ kapitalistički koji je „uvezen“ i primenjen. U kontekstu ovog rada, bitno je pojasniti pojmove „politički kapitalizam“ i upotrebu pojma „partokratska država“. Izraz „partokratska država“ ima, može se reći, pežorativno značenje i koristi se često u akademskoj literaturi politikologa [Luković, 2013:74,92]. U ovom kontekstu, to je pojam koji se, u sociološkim razmatranjima, može delimično objasniti pojmovima „partijski klijentelizam“ i „partijska patronaža“ [Babović i Cvejić, 2015], pa čak i pojmom paternalizma (državnog). No bez obzira za koji se termin odlučimo – poruka je ista: visoko centralizovana država u kojoj vlada mali krug političke elite koja donosi odluke prevashodno u sopstvenu korist (i u korist ekonomske elite, sa kojom se često i preklapa).

Cvejić i Babović navode da „partijska patronaža predstavlja poseban oblik policentričnog političkog sistema u kome se političke partije nadmeću oko kontrole nad javnim resursima [...] funkcioniše kao piramidalna struktura sa patronom na vrhu i brojnim klijentima [...] na nižim hijerarhijskim nivoima“ [Babović i Cvejić, 2015:4], dok se pojmom klijentelizma ne opisuje samo odnos između političkih partija i drugih aktera, već „on podrazumeva i odnos [...] između aktera na različitim hijerarhijskim pozicijama“ [Ibidem.]. Partijska patronaža podrazumeva klijentelizam „kao glavni tip neformalnih odnosa“ i „predstavlja partijsku moć da postavi pojedince na javne i polu-javne pozicije“ [Babović i Cvejić, 2015:5]. U analizi neformalnih odnosa, partijske patronaže i političkog klijentelizma u Srbiji, ovi autori su pokazali da je i posle 2000. godine struktura moći ostala nepromenjena, tj. „da je politička dominacija nad ekonomskim sistemom sveprisutna“ [Babović i Cvejić, 2015:25]. Tako su došli i do zaključka da su svi politički akteri, kao i oni koji povezuju političko i ekonomsko polje (npr. direktori javnih preduzeća), vezani za moć partije [Babović i Cvejić, 2015:10].

Takvi klijentelistički odnosi utiču i na specifičnosti kapitalističkog sistema u Srbiji. Kako Lazić navodi, nema sumnje da je kapitalizam u Srbiju „došao“, tj. da je uspostavljen: „principijelno odvajanje podsistema, uz specifične mehanizme regulacije (pri čemu tržište ima primarnu ulogu u ekonomskoj regulaciji, a država pomoćnu) čine osnovu kapitalističkog načina proizvodnje društva. Bez [...] uspostavljanja kapitalističkog društvenog oblika, ne bi u Srbiji bio moguć ni specifičan put systemske transformacije, u okviru kojeg su se bivši pripadnici nomenklature većinski dokopali nekadašnjeg društvenog vlasništva, pretvarajući ga direktno, ili preko podržavljene vlasništva, u privatno“ [Lazić, 2011b:126].

³⁵ O tri osnovne istorijske struje u tumačenju deficita demokratije u Srbiji, kao i o opterećenosti moderne države diskontinuitetima iz prošlosti, više u: Dimić, Ljubodrag i dr. (2005), *Srbija 1804 – 2004 – tri viđenja ili poziv na dijalog*, Beograd: Čigoja štampa.

Lazić i Pešić smatraju da su i ova kao i ranije epizode kapitalističkog razvoja u Srbiji³⁶, ali i kratka socijalistička epizoda, posledica specifičnog istorijskog razvoja moderne Srbije koju karakteriše centralno mesto države u sveukupnom društvenom životu [Lazić i Pešić, 2012:23]. To znači da su sve sfere društvenog života – osnovne relacije, institucije, norme i vrednosti, itd. – oblikovane pod prevashodnim uticajem građenja države kao primarnog cilja društvenih grupa, među kojima je politička elita imala vodeću ulogu. Rezultat ovakvog smera u razvoju bio je dvostruk: već zakasneli kapitalistički razvoj je bio dodatno usporen (pošto su glavni društveni resursi bili usmereni na građenje države); a oblik kapitalističkih odnosa (politički, ekonomski, kulturni i društveni) je bio određivan primarno na osnovu interesa najviših slojeva političke elite (u sudstvu, političkim partijama, među oficirima, itd.) [Ibidem.]. Dakle, različiti su načini na koje se kapitalizam kontekstualno reprodukuje – usled čega se može i treba govoriti o specifičnoj vrsti kapitalizma na ovim prostorima.

Na stvaranje ovog hibridnog kapitalizma u Srbiji uticao je i specifičan tip industrijalizacije, koja je bila posledica komandno-planskog upravljanja socio-prostornim razvojem i razvojem gradova uopšte, tj. industrijalizaciju je pratila nagla urbanizacija, širenje školskog i zdravstvenog sistema, itd. [Lazić, 2011a]. U socijalizmu su urbanizam i prostorna ekonomija socijalističkih gradova počivali na redistributivnoj moći partijske elite stvarajući podurbanizovanost. Odsustvo privatnog vlasništva nad ključnim gradskim resursima i ignorisanje tržišne vrednosti zemljišta, uslovlilo je neiskorišćenost prostora (relativno nizak nivo razvoja urbanih servisa i poslovnog prostora u odnosu na industriju i stanovanje u centralnim gradskim zonama), a time i neiskorišćenost razvojnih resursa grada [Petrović, 2008; 2009].

Dakle, državna kontrola je postojala u obezbeđivanju ključnih urbanih resursa. Ne samo da je stanovanje smatrano kolektivnom potrošnjom (država je diktirala proces produkcije i raspodele stanova), nego je država bila jedini akter u oblasti komunalnih usluga, transporta, obrazovanja, zdravstva, itd. Socijalistički grad je bio industrijski grad organizovan oko industrijske proizvodnje, sa dominacijom ekonomije obima (i naravno, ekonomije nestašice kao njene posledice) i velikih državnih/ društvenih preduzeća, koja su se raspala u periodu tranzicije, a čiji je raspad prouzrokovao brojne posledice – nezaposlenost, dugove, konverziju resursa od strane elite, itd. Transformacija socijalističkih gradova ka tržišnom modelu uslovljava njihovo istovremeno suočavanje sa izazovima dekonstrukcije socijalističkog grada i regulacione transformacije kapitalističkog urbanog sistema [Petrović, 2008; 2009].

Posledice socijalističkog razvojnog modela i urbanizacije se i danas vide uspecifičnom teritorijalnom rasporedu gradova u Srbiji i nejednakom prostornom razvoju: „U Srbiji preovladava urbano-industrijski tip razvojne strukture regiona, koji obuhvata skoro 60% populacije koja živi na 1/4 ukupne teritorije zemlje“ [SPRRS, 2009:186]. Većina naselja ove kategorije je nastala na osnovu prisutne industrije i njenih potreba za radnom snagom, koje su dovele do migracija ka baš toj teritoriji. Druga posledica pomenute strukture regiona je „fizička transformacija naselja kao rezultat socijalnog restrukturiranja stanovništva“ [Ibidem.], što podrazumeva širenje gradskog pojasa ka predgrađu i kvalitetnim ruralnim naseljima i stvaranje jakog demografskog pritiska na ova naselja.³⁷

U kontekstu globalizacije i urbanih promena u gradovima, među autorima postoji gotovo nepodeljeno mišljenje da je za zemlje Zapadnog Balkana, uticaj procesa deindustrijalizacije bio radikalan koliko i „dolazak“ socijalizma. Jedno od ključnih pitanja, prema Lojpur i Lalović – Filipović, jeste: Da li zemlje u tranziciji ikada mogu da dostignu životni standard najrazvijenijih tržišnih ekonomija? [Lojpur i Lalović – Filipović, 2019]. Ovi autori smatraju da pod uticajem

³⁶ Kako bi objasnio aktuelne društvene odnose, Lazić kroz srpsku istoriju prati društvene grupe koje su konstituisale i menjale bazične odnose, koji su manje ili više deo i sadašnjeg poretka: društveni odnosi/grupe u vreme osmanskog/feudalnog poretka, prekapitalističkog poretka, izrazito zakasnelog i usporenog razvoja kapitalističkog načina proizvodnje (od kraja XIX do polovine XX veka), itd. [Lazić, 2011a].

³⁷ Stepen urbanizovanosti u opštinama u Srbiji je oko 55% [SPRRS, 2009:63].

globalizacije i svetskog ekonomskog tržišta, države moraju da neguju svoje komparativne prednosti [Ibidem., 114.] i da je ključno da se zaustavi proces deindustrijalizacije u zemljama Zapadnog Balkana i da se podigne nivo nacionalne kompetitivnosti i životni standard građana. Stoga nude novu razvojnu paradigmu koja podrazumeva stvaranje/ dizajniranje novih industrijskih mera /politika i njihovo oživljavanje u formi procesa re-industrijalizacije.

Prema njihovom mišljenju, u današnjem multipolarnom svetu nema ukorenjenih razvojnih paradigmi, stoga, izlaz iz krize u kojoj se nalaze zemlje u tranziciji (ovde autori misle i na Hrvatsku i Sloveniju, koje iako su članice EU, zaostaju mnogo u odnosu na razvijene evropske zemlje) jeste u novoj razvojnoj paradigmi koja podrazumeva: 1) novu ulogu države – država treba da prihvati pozitivne aspekte globalizacije i da ojača svoju ulogu u kreiranju osnovne klime i ambijenta za normalno funkcionisanje tržišta; 2) „kreativna destrukcija“ – završetak procesa deindustrijalizacije, potencijalna reindustrijalizacija (ali i revitalizacija industrijskog nasleđa u druge svrhe); 3) nove industrijske politike; 4) formiranje regionalnih klastera; 5) napuštanje politike podmićivanja stranih investitora; 6) prevođenje apsolutnih i komparativnih prednosti u kompetitivne (zdrava konkurencija); 7) smanjivanje nejednakosti; 8) proces tehnološke konvergencije; 9) podizanje humanog kapitala; 10) nova ekonomska paradigma i oživljavanje preduzetničke ekonomije [Lojpur i Lalović – Filipović, 2019:125].

Prema Nacrtu Strategije reindustrijalizacije Srbije (NSRS), duga je „istorija“ deindustrijalizacije Srbije. Najveći pad aktivnosti u Srbiji beleži realni sektor, a pre svega industrijska proizvodnja, čiji je nivo u odnosu na kraj '80-ih godina prošlog veka pao za 60%, a BDP kao glavni pokazatelj zdravlja jedne ekonomije na manje od polovine vrednosti iz tog perioda. U skladu sa datim promenama, broj industrijskih radnika je sa milion opao za oko 70%. Ovakvi trendovi su u suprotnosti sa trendovima razvoja Srbije u periodu industrijalizacije (1960 – 1990) kada je industrijska proizvodnja u Srbiji rasla po stopi od prosečno 8% na godišnjem nivou. Takođe, ako se Srbija upoređi sa uspešnim privredama u tranziciji, sa zemljama iz tzv. „Višegradske grupe“ (Češka, Poljska, Slovačka i Mađarska), vidi se suprotan trend ubrzane industrijalizacije u periodu tranzicije kod pomenutih zemalja [NSRS, 2013:3]. U odnosu na druge evropske zemlje, prema površini i broju stanovnika Srbija je zemlja srednje veličine, ali ako se posmatra obim ekonomije „tada se naša zemlja svrstava u male zemlje (sa vrednošću GDP-a na nivou od oko 0,3% od vrednosti GDP-a kreiranog u EU 27, Srbija bi zauzimala 23. mesto u poređenju sa zemljama članicama)“ [Molnar, 2013:72]³⁸.

Naravno, tom trendu su doprineli ratovi, sankcije, loše spovedene privatizacije najvećih preduzeća, itd. Empirijski podaci Fiskalnog saveta Republike Srbije iz marta 2019. godine, na temu zašto privredni rast Srbije zaostaje, pokazuju da je privredni rast Srbije ispod svog potencijalnog nivoa iz tri ključna razloga: slabe institucije, niske investicije i nedostaci u obrazovnom sistemu. Slabe institucije i nizak nivo investicija direktno su povezani sa slabom vladavinom prava i visokom korupcijom [Petrović i dr., 2019].

Božo Drašković je mišljenja da industrija Srbije ne može da se vrati na predtranzicioni nivo samo na osnovu sporadičnih stranih investicija koje su uglavnom posledica državne politike davanja olakšica stranim investitorima, već da „reafirmacija i traganje za novom ulogom države u kreiranju i sprovođenju industrijske politike ima ključnu pretpostavku u čišćenju državnih institucija od korupcije i pohlepe predstavnika državne vlasti u upravljanju preduzećima. Nova uloga države, pored stvaranja ambijenta za rast i razvoj, je i uloga države kao investitora, vlasnika i suvlasnika u razvoju industrijskih kapaciteta“ [Drašković, 2014:130].

³⁸ Između ostalog, rast GDP-a u Srbiji može da se isprati na linku: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=RS>, a indeks korupcije, koji manje više stagnira decenijama, dostupan je na linku: <https://tradingeconomics.com/serbia/corruption-index>

Lojpur i Lalović – Filipović zaključuju da bi novi model ekonomskog razvoja, nova industrijalizacija/ reindustrijalizacija, trebalo da ima bazičnu osnovu u uporebi znanja [Lojpur i Lalović – Filipović, 2018:127], a s tim u vezi je i značaj rasta humanog kapitala [Ohmae, 2007]. U toj situaciji bi se smanjio značaj rasta društvene proizvodnje, isforsirane lojalnosti, podređenosti i hegemonije, kao i sirovog funkcionalnog autoriteta [Lojpur i Lalović – Filipović, 2019:127].

Međutim, elite u „slabim koruptivnim“ državama [Stojiljković, 2013], poput Srbije, ne žele da izgube deo svoje moći, pa pružaju snažan otpor procesima decentralizacije, jer ona topi veliki deo njihove moći [Đorđević, 2012]. U Srbiji se najpre pominje fiskalna decentralizacija, tj. poreska, ali pored toga postoje i politička, ekonomska i administrativna, tako da tek predstoji donošenje odluke o tome koji će se vid decentralizacije sprovesti [Ibid.].

Do sada je najviše učinjeno na polju fiskalne decentralizacije i poboljšanja rada javne uprave, ali efekti toga nisu još u velikoj meri vidljivi. Prema Zakonu o finansiranju lokalnih samouprava iz 2006. godine „značajno su povećani finansijski kapaciteti lokala i smanjena je njihova zavisnost od transfera“, pa su se prihodi opština od 2004. do 2008. godine gotovo udvostručili [Avlijaš i Knežević, 2010:5], ali je taj trend posle 2008. godine prekinut i danas su lokalne samouprave u lošijem položaju nego pre desetak godina.

Kao što je već rečeno, kada su „pametni“ gradovi u pitanju, nema insistiranja ni na pristupu „odozgo“ niti „odozdo“, već je najvažnija sinergija unutar zajednice jednog grada/opštine, kao i sinergija između lokalnih i centralnih vlasti, ali ne u podaničkom smislu. U Srbiji postoji izvestan minimalistički „srednji“ nivo vlasti koji čine regionalne razvojne agencije i agencije na centralnom nivou (posrednici poput NALED-a, SKGO, itd.), ali i različita tela i saveti koji na nivou okruga okupljaju predsednike opština i gradonačelnike, čiji su ciljevi donošenje obostrano korisnih odluka, različiti vidovi saradnje, uzajamne pomoći, itd. Taj srednji nivo vlasti je minimalistički, jer postoje jake centralističke tendencije u samom državnom vrhu koje ograničavaju njegov delokrug.

Da bi se političke strukture u Srbiji promenile i da bi se stvorile nove mogućnosti za razvoj države i gradova, potrebne su temeljne promene u distribuciji moći. To je proces koji je kočila i koji i dalje zaustavlja politička elita na centralnom nivou, odugovlačeći proces decentralizacije i usporavajući osamostaljivanje gradova kao autonomnih političkih entiteta koji imaju određeni kapacitet za promenu i izgradnju [Đorđević, 2006; Komšić, 2007; Petrović i Vukelić, 2013]. Takođe, „proces restrukturiranja moći nacionalne države ka supra i subnacionalnom nivou [...] dodatno usložnjava jednačinu novog modela upravljanja“ [Petrović i Vukelić, 2013:44].

Ključni problem u socio-prostornom razvoju Srbije predstavlja dominacija Beograda i još nekoliko većih gradova, što je stvorilo nekoherentan i asimetričan urbani sistem koji nije kompatibilan sa ciljevima formiranja evropskog urbanog sistema. Centralizacija je jedan od glavnih problema i na putu većeg i jačeg razvoja nodalnih regiona i pojedinih gradova kao njihovih čvorišta [Tošić i Maksin – Mičić, 2009], pa samim tim i stvaranja preduslova za razvoj „pametnih“ gradova. U ovom kontekstu gradovi srednje veličine predstavljaju izuzetan potencijal koji, između ostalog, pretpostavlja jaču međuopštinsku saradnju. U cilju stvaranja podsticajnog ambijenta za razvoj međuopštinske saradnje u Republici Srbiji, neophodno je pre svega završiti proces decentralizacije i to u svim njenim aspektima: administrativnom, finansijskom i političkom. Za to je neophodno podići institucionalne kapacitete lokalnih administracija, ali i „usmeriti posebnu pažnju na instrumente koji bi promovisali finansijske i političke prednosti međuopštinske saradnje“ [Avlijaš i Knežević, 2010:17].

Funkcionalni urbani regioni su svuda u svetu, pa i u Srbiji, instrument balansirano razvoja [Šećerov i Nevenić, 2009; Šećerov, 2012]. Pristup FUP-ova u Srbiji najviše odgovara podeli na okruge. To znači da bi svi veći gradski centri, koji predstavljaju središte svog okruga, trebalo da snabdevaju stanovništvo tog grada i njegove okoline, potrebnom infrastrukturom i uslugama koji postoje na nacionalnom nivou – zdravstvo, socijalne usluge, obrazovanje, itd. Na taj način bi zadovoljili jedan od osnovnih principa razvoja „pametnog“ grada, a to je samodovoljnost u što širem obimu, to jest, što manja zavisnost od spoljnih resursa.

Zavisno od potencijala koje poseduju u ovom smislu, grad sa svojim FUP-om³⁹ „može da ima međunarodni značaj kategorije MEGA 1-4 (*Metropolitan European Growth Area*)“ ili da predstavlja „funkcionalno urbano područje od međunarodnog značaja, nacionalnog ili regionalnog“ [SPRRS, 2007:187, 189, 190]. Cilj ovakve reteritorijalizacije/ regionalizacije/ ravnomernog razvoja jeste da se uspostavi racionalna socio-ekonomska organizacija prostora, zasnovana na mreži naselja, koja će biti čvorišta u kojima su skoncentrisane funkcije. Regionalizacija koja bi se sprovela po principu FUP-ova, mogla bi da bude monocentrična i policentrična [Tošić i Maksin – Mičić, 2009:156-157]. Ovakav vid regionalizacije bi bio poželjan kao podsticaj za razvoj „pametnih“ gradova u Srbiji, jer danas imamo jednu potpuno ne-fer i nelogičnu podelu na regione u kojima gradovi srednje veličine nemaju iste funkcije.⁴⁰

Razvijenost lokalne samouprave⁴¹ je i jedan od uslova demokratije i pravne države. Jedinice lokalne samouprave imaju pravo na međunarodnu saradnju i udruživanje, ali se mora osigurati da je ta saradnja u skladu sa Ustavom. Svi oblici međunarodne saradnje i udruživanja podležu saglasnosti Vlade, tako da su opštine i gradovi dužni da, pre otpočinjanja saradnje, odluke o uspostavljanju saradnje dostave Vladi na saglasnost. Vlada ocenjuje da li je konkretni oblik saradnje u saglasnosti sa interesima koji su zaštićeni Ustavom i zakonima. Lokalne vlasti nisu ograničene samo zakonima i procedurama, već i političkim i drugim vezama unutar zajednice, ali i političkim odnosom između lokalnih i centralnih vlasti [Begović et al., 2006]. Dakle, iako postoji jaka centralizacija odluka koje se tiču funkcionalnog razvoja gradova i oblasti koje su u njihovom sastavu, načelno je otvorena mogućnost umrežavanja između lokalnih samouprava. Međutim, češći su u praksi primeri bratimljenja opština i gradova u Srbiji sa gradovima i opštinama iz zemalja u bližem i daljem okruženju. Ovakvi aranžmani imaju za cilj formiranje međunarodnih mreža za razmenu informacija, znanja i iskustava, studentske posete, pograničnu saradnju i razne projekte razmene iskustava ili obezbeđivanja sredstava [Hulst and van Montfort, 2007].

Iako je država zakonski prepoznala postojanje tzv. „trećeg“ sektora, u praksi, posebno u manjim gradovima, on je skoro nevidljiv, premda je kooperacija sva četiri sektora (uključujući građanstvo kao četvrti sektor) preduslov efikasnog upravljanja kao važne komponente „pametnog“ grada.⁴² Istraživači tvrde da u postsocijalističkim društvima generalno slabi građanski aktivizam, a da politička participacija, posebno mladih, prestaje da bude konvencionalna (direktno učešće u vlasti) već poprima neke druge oblike [Vukelić i Stanojević, 2002], poput haktivizma, što u postojećem kontekstu (još uvek) ne doprinosi značajnijem pomaku u odnosima javnog i civilnog sektora.

³⁹ FUP, to jest, funkcionalni urbani region, centralni region (*nodal region*) ili čvorište je mesto funkcionalne integracije užeg i šireg dela grada u njegovoj zoni uticaja i predstavlja otvoren i dinamičan sistem. Čvorište ili centralni region je u fokusu regionalnog planiranja, jer je on planska baza industrijske ekonomije. Stoga, može se reći da je on baza postindustrijske ili globalne ekonomije koliko i prostorne organizacije i planiranja [Tošić i Maksin – Mičić, 2009:156-157]. Trebalo bi uzeti u obzir i da se gradska naselja danas definišu prema svom morfološkom urbanom sastavu (MUS) koliko i prema FUP-u: „MUS predstavlja kontinualno izgrađeno urbano tkivo gradskog naselja dok FUP predstavlja FUP sa 45-minutnim okruženjem, dakle ekonomsku zonu koja zahvata i manja naselja (seoska) u okruženju“ [Stojkov, 2006:17].

⁴⁰ Prema Strategiji prostornog razvoja Republike Srbije iz 2009. godine, po osnovi podele na funkcionalna urbana područja, predviđeno je da će Srbija 2020. godine imati: 1 centar u kategoriji evropskih gradova MEGA 3 – Beograd; 3 centra od međunarodnog značaja – Novi Sad, Niš i Kragujevac; 20 centara od nacionalnog značaja – Čačak, Kraljevo, Kruševac, Kikinda, Leskovac, Loznica, Novi Pazar, Jagodina, Pančevo, Požarevac, Šabac, Smederevo, Sombor, Sremska Mitrovica, Subotica, Užice, Vranje, Valjevo, Zaječar i Zrenjanin; 2 centra od regionalnog značaja – Pirot i Vršac [SPRRS, 2009:193].

⁴¹ Prema Ustavu iz 2006. godine lokalne samouprave u Srbiji su opštine, gradovi i grad Beograd. Lokalna samouprava je autonomni sistem upravljanja lokalnim zajednicama, a istovremeno i osnovna organizacija vlasti [Ustav Republike Srbije, 2006].

⁴² Na nivou zajednice – grada, može se reći da slabo civilno društvo podrazumeva loše upravljanje, „ne-pametno“ upravljanje.

Rezultati istraživanja o preprekama razvoja novih modela upravljanja u Srbiji su pokazali da „državni akteri na lokalnom nivou nemaju razvijene i stabilne odnose ni sa jednim akterom civilnog društva, te da ne podržavaju nijedan tip građanskog aktivizma [...]. Dugotrajnost transformacijskih procesa i ekonomske krize otežavaju pomak od komandnog ka inkluzivnijem modelu upravljanja u Srbiji [...]. Državni akteri nemaju adekvatne resurse i sposobnosti da primene pristup „jake slabosti“ u saradnji sa civilnim sektorom. Zbog toga, politička elita usporava promene koje nalaže novi normativni okvir i teži da očuva centralizovani model odlučivanja, sa velikim uticajem političkih stranaka. Partokratski model upravljanja [...] zanemaruje razvoj kooperativnih kapaciteta državnih aktera. To se potvrđuje i kroz programe podrške EU, kojima se organizacije civilnog društva prevashodno profilisu kao nadgledajući (*wathcdog*), a ne suštinski partnerski akter“ [Petrović, 2012:101].

Bez izgradnje civilnog sektora nema izgradnje građanskog društva, a samim tim ni obnavljanja sinergije između države i društva. Ta sinergija je u Srbiji deficitarna jer, grubo rečeno, ne postoji razdvojenost države i političke partije koja je na vlasti. Dakle, autoritarna kultura upravljanja i komandna moć visoko birokratizovane države, kao duboko ukorenjeno nasleđe nekih prošlih perioda upravljanja Srbijom⁴³, između ostalog, zanemaruju razvoj „trećeg sektora“ i time osporavaju uspostavljanje građanskog društva u punom smislu tog pojma. Naravno, ovakvo stanje prati i čitav korpus autoritarnih ideja i vrednosti [Kuljić, 2002].

Kako Vujošević navodi, Srbija se u pogledu mnogih pokazatelja tzv. „mekog kapitala“, nalazi na jednom od poslednjih mesta u odnosu na druge evropske zemlje, na primer, prema: kupovnoj moći stanovnika, lošim putevima, pismenosti, procentu BDP-a koji se troši na nauku, stopi nataliteta, brzini izdavanja građevinskih dozvola, tranziciji i evropskoj integraciji [Vujošević et al., 2010:57-58].

Prema brojnim zvaničnim dokumentima i analizama stanja društva u Srbiji [Nacionalna strategija održivog razvoja Srbije, 2008; SPRRS, 2009; Vujošević et al., 2010], Srbija se nalazi u fazi naglašene demografske recesije, industrijska proizvodnja je i dalje u velikoj krizi (loša privatizacija, zastarelost tehnologija, i sl.), sektor usluga je najrazvijeniji od svih privrednih sektora, više se troši nego što se proizvodi, nema održive proizvodnje, postojeći resursi su loše iskorišćeni, itd. Neki od ovih problema se rešavaju poslednjih godina, dok neki drugi istrajavaju. Jedan od najvećih problema je svakako neravnomeran teritorijalni razvoj, posmatrano bilo na lokalnom (opštinskom), subregionalnom (okruzi) ili makroregionalnom nivou, sa nastavkom dalje koncentracije stanovništva i aktivnosti u širem metropolskom području Beograda i Novog Sada (tzv. „prostorna banana“ [Vujošević et al., 2010:108]), a sa nastavkom i daljeg demografskog i ekonomskog slabljenja većine drugih područja. Kao jedna od manifestacija, pojavljuju se novi prostorni obrasci koncentracije stanovništva i aktivnosti, koji su spontani i bez usmeravanja na nacionalnom nivou [Vujošević et al., 2010:61]. Ovakva raznovrsnost stvara dodatne probleme odabira „pravog“ puta, s obzirom na specifičnosti društvenih promena u Srbiji u poslednje tri decenije. Pored decentralizacije, institucionalnih promena, političke pluralizacije i daljeg procesa demokratizacije, „neophodno je obezbediti tzv. „kritičnu masu“ društvenih aktera koji će podržati emancipatorske planske pristupe. Središnju ulogu u tome imaće mreže i druge trajne koalicije“ [Vujošević et al., 2010:73], što u značajnoj meri zahteva jačanje teritorijalne i socijalne kohezije, koja, pak, pretpostavlja potpuniju decentralizaciju, jačanje kapaciteta lokalne samouprave, administrativne kulture, lokalnog preduzetništva, institucija iz domena socijalnih usluga, itd.

Analiza koja sledi ima za cilj da istraži, na podacima kvantitativnog i kvalitativnog tipa, izazove sa kojima se susreću potencijalno „pametni“ gradovi srednje veličine u Srbiji. Sama definicija „pametnog“ grada, ali i drugi sa njim uvezani koncepti (teritorijalni kapital, neoendogeni razvoj) sadrže bitne sociološke dimenzije koje su po pravilu nedovoljno istraživane, bez obzira da li

⁴³ Srbijom već dvesta godina vlada kult ličnosti – od Miloša Obrenovića, preko Karađorđevića do Tita, a u novijoj istoriji, tu ulogu su odigrali Milošević, Koštunica, Tadić i danas Vučić. O partokratskoj državi i političkim prilikama u Srbiji je već bilo reči.

spadaju u egzogene ili endogene činioce odnosno izazove razvoja sa kojima se susreću pomenuti gradovi.

2.6. Ciljevi, hipoteze i metod empirijskog istraživanja

Kao što je već rečeno, predmet rada čine izazovi razvoja gradova srednje veličine u Srbiji kao potencijalno „pametnih“ gradova, koji bi trebalo da budu preduslov balansiranoj socio-prostornoj razvoju države i njenih celina (bilo regiona, okruga, i sl.). Pojam „pametan“ grad se posmatra kao idealan tip sa ciljem da se istraži koji gradovi srednje veličine u Srbiji mu se najviše približavaju, odnosno po kom broju relevantnih dimenzija od njega odstupaju. U skladu sa time, ***cilj disertacije je da analitički prepozna ključne potencijale i prepreke razvoja gradova srednje veličine kao „pametnih“ gradova, kroz uticaje i endogenih i egzogenih razvojnih činilaca.***

Pored toga, ***rad ima za cilj i da ustanovi raspoložive sekundarne podatke o indikatorima ključnih dimenzija koncepta „pametnog“ grada koji se primenjuju u evropskim istraživanjima.***

Konkretni ciljevi rada su:

C1. Na osnovu raspoloživih sekundarnih izvora podataka uraditi hijerarhiju gradova/opština srednje veličine u Srbiji, sledom koncepta „pametnog“ grada i njegovih osnovnih dimenzija: ekonomija, stanovništvo, vlast (uprava), mobilnost, sredina i uslovi života.

C2. Na osnovu kvalitativnih podataka dobijenih istraživanjem četiri grada srednje veličine analizirati njihove razvojne potencijale i prepreke koje ishode kako iz endogenih tako i iz egzogenih činilaca, a sledom koncepta „pametnog“ grada, teritorijalnog kapitala i neendogenog pristupa razvoju gradova.

U skladu sa prvim ciljem definisana je hipoteza:

H.1. *Poziciju grada/opštine određuje ukupan zbir standardizovanih vrednosti svih dimenzija jednog grada. U uslovima nejednakog socio-prostornog razvoja i nasleđene podurbanizovanosti u Srbiji, pretpostavka je da će na pozicioniranje gradova dominantno uticati samo neke dimenzije „pametnog“ grada, to jest, da će se gradovi više razlikovati po pojedinačnim dimenzijama koja (ili koje) najviše doprinose zbiru standardizovanih vrednosti svih dimenzija za određeni grad, dakle po strukturi, a ne konačnom iznosu tog zbira.*

Za drugi analitički cilj razvijena je jedna opšta i šest specifičnih hipoteza.

Opšta hipoteza glasi:

H.2. *Izazovi sa kojima se gradovi srednje veličine u Srbiji suočavaju u razvoju lokalnih potencijala većim delom potiču od egzogenih činilaca, što umanjuje potencijal teritorijalnog kapitala lokalne sredine, odnosno pojačava negativne aspekte endogenih činilaca, to jest umanjuje mogućnosti razvoja „pametnosti“ jednog grada.*

Specifikacija ove hipoteze zasniva se na efektima centralizovanog modela upravljanja i nejednakog prostornog razvoja u Srbiji, odnosno političkog kapitalizma i komandnog modela odlučivanja, te obuhvata sledeće pretpostavke o stavovima ispitivanih aktera u četiri grada srednje veličine:

H.2.1. *U svim gradovima preovlađuje stav lokalnih aktera da blizina metropolitenskog područja Beograda i/ili ključnih infrastrukturnih koridora značajno povećava razvojne šanse grada.*

H.2.2. *U svim gradovima dominira stav lokalnih aktera da je postojanje strateški važne industrije za državu Srbiju ključno za razvojne šanse grada.*

H.2.3. *Postojanje povoljnog političkog saveza lokalnih i centralnih vlasti lokalni akteri smatraju jednim od najvažnijih činilaca razvojne perspektive grada u svim istraživanim gradovima.*

H.2.4. *U svim gradovima preovlađuje stav lokalnih aktera da je uvažavanje humanog kapitala bitna pretpostavka u realizaciji lokalnih potencijala „pametnog“ razvoja, ali da njenu realizaciju onemogućava izražena centralizacija moći i politički kapitalizam.*

H.2.5. *Povoljnija ocena lokalnih aktera o socijalnom kapitalu grada nije dovoljan uslov uspešnosti grada u realizaciji lokalnih razvojnih potencijala, zbog prepreka koje uslovljava izražena centralizacija moći i politički kapitalizam.*

H.2.6. *Pozitivnija ocena lokalnih aktera o preduzetničkom potencijalu ljudi u njihovom gradu, kao spremnosti za inovaciju, nije dovoljan uslov za uspešnost grada u realizaciji lokalnih razvojnih potencijala, zbog prepreka koje uslovljavaju izražena centralizacija moći i politički kapitalizam.*

Za ostvarivanje navedenih ciljeva i proveru polaznih pretpostavki neophodno je primeniti različite tehnike istraživanja. Procene „pametnosti“ gradova obično se prave na osnovu rangiranja gradova, korišćenjem sekundarnih (kvantitativnih) podataka za odabrane indikatore, a znatno ređe na osnovu kvalitativnih istraživanja u različitim gradovima, kada se primenjuje metoda studije slučaja [Kola-Bezka et al; 2016:80]. U ovom radu korišćena su oba pristupa – kvantitativni i kvalitativni.

U ovom radu, kvantitativna analiza se zasniva na obradi dostupnih statističkih podataka o gradovima, prema dimenzijama „pametnog“ grada, sledom modela Rudolfa Gifingera, a modifikovanog prema dostupnoj statistici za Republiku Srbiju. Kvalitativna analiza se zasniva na studijama slučaja u četiri grada regiona Šumadije i Zapadne Srbije – Kragujevac, Užice, Šabac i Novi Pazar, kombinovanjem podataka dobijenih kvantitativnim rangiranjem i rezultata sprovedenih intervju sa ključnim akterima u lokalnoj sredini. Utvrđivanjem hijerarhije gradova na osnovu kvantitativne analize, dakle, dobiće se ocena koliko koji od gradova uključenih u rangiranje ima potencijal za razvoj „pametnosti“. Sa druge strane, kroz intervju se traga za specifičnostima koje nisu statistički merljive, jer svaki grad ima potencijal za razvoj „pametnog“ grada baš na osnovu svojih posebnih obeležja. Imajući u vidu da su tvrdi elementi teritorijalnog kapitala bitni, ali ne i presudni, kvalitativno istraživanje kroz studije slučaja teži da ukaže na te posebnosti i specifične potencijale svakog grada, sledeći dimenzije koncepta „pametnog“ grada.

Pored toga, analiza opštih uslova razvoja gradova srednje veličine kao „pametnih“ gradova u Srbiji biće dopunjena i na osnovu intervju sa stručnjacima na centralnom nivou vlasti. Kako se u istraživanju koriste različite tehnike, detaljnije informacije o primenjenim metodama prikupljanja odnosno obrade podataka date su u odgovarajućim poglavljima rada.

3. RANGIRANJE GRADOVA U SRBIJI

U ovom delu rada biće prvo predstavljena operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada u Srbiji poredeći moguće indikatore sa evropskim istraživanjem „pametnih“ gradova, a na osnovu Gifingerove metodologije [Tabela 1]. Uz ovaj metodološki deo ide i prikaz uzorka i dostupne statistike. Na kraju odeljka, a na osnovu dostupne statistike za odabrane indikatore, faktore i dimenzije „pametnog“ grada, uradiće se hijerarhija gradova u Srbiji.

3.1. Operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada

Za potrebe operacionalizacije koncepta „pametnog“ grada, to jest, za izradu hijerarhije gradova i opština u Srbiji, autorka se opredelila za Gifingerovo određenje koncepta „pametnog“ grada, jer je to prvo rangiranje gradova u Evropi koje je urađeno prema datom konceptu. Još jedan važan kvalitet ovog pristupa je u njegovoj transparentnosti – to je retko naučno istraživanje sa detaljno objašnjenim i javno dostupnim dokumentima, što olakšava eventualna poređenja u metodološkom pristupu, pre svega. U samom modelu su predstavljena ograničenja kvantitativnih izvora podataka, to jest, potreba da se neki faktori dimenzija „pametnih“ gradova kvantitativno i kvalitativno analiziraju preko drugih metoda, da bi istraživanje bilo potpuno (ankete, dubinski intervjui, itd).

Tabela 1: Predstavljanje faktora i indikatora za rangiranje „pametnih“ gradova u Evropi

PAMETNA EKONOMIJA (konkurentnost)		PAMETNI LJUDI (socijalni i humani kapital)
<ul style="list-style-type: none"> - Inovativni duh - Preduzetništvo - Ekonomski imidž i zaštitni znak (brend) - Produktivnost - Fleksibilnost tržišta rada - Internacionalna ukorenjenost - Sposobnost transformacije 		<ul style="list-style-type: none"> - Stepen kvalifikacije - Afinitet ka doživotnom učenju - Društveni i etnički pluralitet - Fleksibilnost - Kreativnost - Kosmopolitizam/otvorenost (širina) - Učešće u javnom životu
PAMETNO UPRAVLJANJE (participacija)		PAMETNA MOBILNOST (transport i IT sektor)
<ul style="list-style-type: none"> - Participacija u donošenju odluka - Javni i društveni servisi - Transparentno upravljanje - Političke strategije i perspektive 		<ul style="list-style-type: none"> - Lokalna pristupačnost - (Inter-)nacionalna pristupačnost - Dostupnost IT infrastrukture - Održivi, inovativni i bezbednosni transportni sistem
PAMETNA OKOLINA (prirodni resursi)		PAMETAN ŽIVOT (kvalitet života)
<ul style="list-style-type: none"> - Prirodni uslovi - Zagađenost - Zaštita životne sredine - Održivi menadžment resursa 		<ul style="list-style-type: none"> - Kulturne ustanove - Zdravstveni uslovi - Individualna bezbednost - Kvalitet stanovanja - Ustanove obrazovanja - Turizam - Socijalna kohezija

Izvor: Giffinger and Gudrun, 2010:14.

Gifingerovo istraživanje je sprovedeno na uzorku od 70 gradova u 25 zemalja članica Evropske unije. Za rangiranje evropskih gradova srednje veličine (što je različita skala od one koja će se koristiti za gradove srednje veličine u Srbiji) gradovi su birani na osnovu tri kriterijuma: 1. populacija od 100.000 – 500.000 stanovnika, 2. najmanje jedan univerzitet i 3. okolno područje mora imati manje od 1.500.000 stanovnika. Takođe, uzorak je biran i na osnovu dostupnosti

podataka. Na kraju je odabrano 70 evropskih gradova, a od ukupno 74 indikatora, operacionalizovano je 69, od kojih je 65% indikatora zasnovano na lokalnim i regionalnim podacima, a 35% na nacionalnim [Tabela 2]. Dimenzije „pametnog“ grada su, dakle, operacionalizovane preko faktora – od zamišljenih 36 faktora, operacionalizovano je ukupno 33 za svih 6 dimenzija, pri čemu svaka dimenzija ima od četiri do sedam faktora. Svaki faktor je dalje operacionalizovan sa jednim ili više indikatora. Veliki problem u operacionalizaciji ovih indikatora, predstavljao je nedostatak pokazatelja za određene gradove. Neki podaci su dopunjavani iz drugih izvora, iz individualnih projektnih istraživanja tako da je na kraju postignuta ukupna pokrivenost podacima od 87% za svih 69 indikatora u posmatranih 70 gradova. Za agregiranje indikatora i faktora uzimana je u obzir i stopa pokrivenosti indikatora.

To znači da su korigovali svaki indikator prema stopi pokrivenosti. Za svih 70 gradova je stopa pokrivenosti indikatorima 87%, tako da, na primer, ako indikator „fleksibilnost“ ima stopu pokrivenosti 95%, onda učestvuje proporcionalno stopi pokrivenosti u vrednosti faktora kome pripada. Pored ove male ispravke svakog indikatora, rezultati su agregirani na svim nivoima sa ponderisanjem na nivou standardizovanih faktora, a u uzorak su ušli i gradovi za koje ne postoje svi podaci.

U Tabeli 2 prikazani su osnovni izvori podataka koji su korišćeni u rangiranju evropskih gradova.

Tabela 2: Izvori podataka za indikatore u Giffingerovom rangiranju „pametnih“ gradova:

Baza podataka (evropska statistika)	Prostorni nivo	Broj indikatora
URBAN AUDIT (CORE)	LOKALNI	35
ESPON 1.4.3. (FUA LEVEL)	LOKALNO-REGIONALNI	3
ESPON 1.2.1. (NUTS3)	REGIONALNI	1
EUROSTAT DATABASE (NUTS3)	REGIONALNI	1
EUROSTAT DATABASE (NUTS2)	REGIONALNI	8
EUROSTAT DATABASE (NUTS0)	NACIONALNI	1
VARIOUS EUROBAROMETAR SPECIAL SURVEYS (NUTS0)	NACIONALNI	24
STUDY ON CREATIVE INDUSTRIES IN EUROPE (NUTS0)	NACIONALNI	1
		Ukupno: 74

Izvor: Giffinger et al. (2007)

Podaci su standardizovani Z – transformacijom na nivou indikatora (69), a zatim i na nivou faktora (33) pa na kraju na nivou dimenzija (6).

Tabela 3: Primer Giffingerovog ponderisanja faktora u okviru dimenzije „pametni“ ljudi:

Indikatori:	Indikator	Ponder
Nivo kvalifikacije	4	14%
Afinitet ka doživotnom učenju	3	14%
Društveni i etnički pluralitet	2	14%
Fleksibilnost	1	14%
Kreativnost	1	14%
Kosmopolitanizam/otvorenost	3	14%
Participacija u javnom životu	2	14%
	20	100%

Izvor: http://www.smart-cities.eu/model_4.html

Ponderisanje [Tabela 3] se radi u trenutku kada su standardizovane vrednosti za faktore na nivou jedne dimenzije. Ponderisanje je rađeno tako da svaki faktor nosi istu težinu, u okviru jedne dimenzije, bez obzira na broj indikatora. To znači da ako jedna dimenzija ima sedam faktora svaki od njih nosi po 14% otprilike (14,28), pa je njihov zbir 100%.

3.2. Metod rangiranja gradova u Srbiji na osnovu odabranih indikatora iz sekundarnih izvora – kvantitativni pristup⁴⁴

Na osnovu faktora i indikatora prepoznatih u Gifingerovom modelu rangiranja [Tabela 1], u ovom poglavlju će biti dat tabelarni pregled faktora i indikatora po dimenzijama „pametnog“ grada koji će se primeniti na rangiranje gradova u Srbiji. Prilikom primene koncepta „pametnog“ grada za rangiranje gradova u Srbiji, nije se mogao doslovno primeniti Gifingerov model, a za to postoji više razloga. Prvi je najočigledniji – nedostatak podataka za pojedine indikatore. Međutim, neki drugi razlozi su takođe bitni – nije isti nivo niti ugao posmatranja „pametnih“ gradova. U istraživanju evropskih gradova, gradovi se porede na nadnacionalnom nivou, a u istraživanju gradova u Srbiji u okviru nacionalnog nivoa. Mora se uzeti u obzir i razlika između gradova srednje veličine u Evropi i u Srbiji, jer se ovi potonji mogu definisati kao mali gradovi ili manji gradovi srednje veličine na evropskoj skali. Uz sve to, morale su se uzeti u obzir i specifičnosti teritorijalnog rasporeda gradova u Srbiji. Takođe, na primeru Srbije se istražuju postsocijalistički (a ne zapadni) gradovi koji svakako nisu „pametni“ u evropskom smislu, ali pretpostavljeno poseduju neke od tih atributa i mogu se pohvaliti određenim „pametnim“ praksama.

Među indikatorima koje Gifinger koristi, posebno na nacionalnom i regionalnom nivou, ima onih koji su subjektivnog tipa – prikupljeni na osnovu anketa o javnom mnjenju i sl. U ovom istraživanju su takvi indikatori, zbog nedostatka analognih subjektivnih pokazatelja, zamenjeni objektivnim pokazateljima na lokalnom nivou, u slučajevima u kojima je procenjeno da je to korisnije no izostaviti ih. Zbog navedenih modifikacija, a u cilju zadovoljenja kriterijuma naučne preciznosti, u rangiranju gradova i opština u Srbiji se vodilo računa da pokrivenost podacima bude iznad 98%, to jest, bezmalo za sve odabrane/dostupne gradove i opštine u uzorku.

Pošto je u pitanju analiza stepena u kome su određeni gradovi „pametni“, vodilo se računa i o tome da svi indikatori imaju pozitivan smer – što viša vrednost to bolja pozicija u rangu, tako da se u slučaju „negativne“ vrednosti indikatora njegov smer menjao oduzimanjem od jedinične vrednosti (1 – vrednost). Za standardizaciju indikatora, u skladu sa Gifingerovim pristupom, i u ovom istraživanju je korišćena deskriptivna statistika, tzv. *z - transformacija* (normalizovano odstupanje kao mera varijacije). Zapravo, vrednosti su standardizovane tri puta – na nivou indikatora, faktora i dimenzija – uz ponderisanje i sabiranje rangova. Pre standardizacije na nivou dimenzija, ponderisane su vrednosti na nivou faktora (kako je objašnjeno u Tabeli 3). Sabiranjem vrednosti dobijenih standardizacijom na nivou šest dimenzija „pametnog“ grada, dobijena je pozicija određenog grada/opštine u hijerarhiji gradova u Srbiji. Analiza podataka treba da omogući i poređenje gradova po dimenzijama, te je i u ovom pogledu važno naznačiti modifikacije u odnosu na Gifingerov pristup.

Dimenzija stanovništvo je najviše narušena u celokupnoj operacionalizaciji Gifingerovog pristupa, čime se pokazuje i slabost naše statistike u ovoj oblasti, ili bi možda korektnije bilo reći nekompatibilnost sa evropskom statistikom, ali je ipak korisnije zadržati je nego odstraniti.

Ako pogledamo Tabelu 4, indikatori koji su morali biti izostavljeni su oni koji pripadaju faktorima: „fleksibilnost“, „kreativnost“ i „kosmopolitizam/otvorenost“, jer nije moguće izmeriti ih na osnovu dostupne zvanične statistike u Srbiji – za njih nije moguće naći adekvatnu zamenu među objektivnim pokazateljima, što ne isključuje naknadnu dopunu podacima prikupljenim na osnovu drugih metodoloških postupaka poput ankete (što je čak i poželjno).

⁴⁴ Kao rezultat rada na disertaciji, jedan deo ovog teksta je objavljen u radu: Vasilić, Marija (2018a), „Operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada na primeru Srbije“, Sociologija, Vol. LX, No 2, str. 518-537.

Tabela 4: Poređenje faktora i indikatora za dimenziju „pametni“ ljudi (Evropa) odnosno stanovništvo (Srbija)⁴⁵

EVROPA		SRBIJA	
FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra)	FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra ukoliko nije nivo grada ili opštine)
1. Stepen kvalifikacije	1. Značaj centara znanja (najbolji istraživački centri, najbolji univerziteti, itd.) – REGIONALNI 2. Populacija visoko obrazovanih – LOKALNI 3. Znanje stranih jezika – NACIONALNI	1. Stepen kvalifikacije	1. Udeo stanovnika sa visokim obrazovanjem 2. Udeo kompjuterski pismenih
2. Afinitet ka doživotnom učenju	1. Pozajmice knjiga po stanovniku – LOKALNI 2. Participacija u doživotnom učenju (%) – REGIONALNI 3. Participacija u kursovima stranih jezika – NACIONALNI	2. Afinitet ka učenju	1. Stopa odustajanja od školovanja u srednjem obrazovanju 2. Stopa odustajanja od školovanja u osnovnom obrazovanju
3. Društveni i etnički pluralitet	1. Procenat stranaca – LOKALNI 2. Procenat domicilnog stanovništva koje je rođeno u inostranstvu – LOKALNI	3. Društveni i etnički pluralitet	1. Procenat etničkih manjina u ukupnom stanovništvu 2. Udeo doseljenih stanovnika
4. Fleksibilnost	1. Percepcije o pronalaženju novog posla – NACIONALNI	/	/
5. Kreativnost	1. Udeo ljudi koji rade u kreativnim industrijama – NACIONALNI	/	/
6. Kosmopolitizam/otvorenost (širina)	1. Izlaznost birača na evropske izbore – LOKALNI 2. Sredina koja je "prijateljski" nastrojena prema imigrantima (stavovi o imigraciji) – NACIONALNI 3. Znanje o EU – NACIONALNI	/	/
7. Učešće u javnom životu	1. Izlaznost birača na lokalne izbore – LOKALNI 2. Participacija u volonterskom poslu – NACIONALNI	4. Učešće u javnom životu	1. Procenat izlaznosti glasača na izbore 2. Broj registrovanih NVO

Potom, za Gifingerov faktor „stepen kvalifikacije“, u našoj statistici ne postoji indikator „značaj centara znanja“, pa je stepen kvalifikacije meren na osnovu dostupnih podataka koji se tiču obrazovanja stanovništva u gradovima i opštinama u Srbiji: „udeo stanovnika sa visokim

⁴⁵ Sve tabele su zasnovane na statističkim podacima iz različitih izvora: DevInfo baza Republičkog zavoda za statistiku (knjige Popisa 2011/2012), NALED baza direktnih stranih investicija prema tipu investicija u gradovima; baza sada bivše agencije SIEPA, na sajtu Razvojne agencije Srbije. Takođe, kao smernice za odabir indikatora, korišćene su i sledeće evropske baze podataka, iz različitih projekata: Urban Audit (local, core), ESPON 1.4.3 project (FUA level), ESPON 1.2.1 project (NUTS 3), Eurostat database (NUTS 3, NUTS 2 or NUTS 0), Eurobarometar, SMESTO, CURE – Kooyman (2011), itd. Takođe, kao rezultat rada na disertaciji, tabele su u istom formatu objavljene u radu: Vasilčić, Marija (2018a), „Operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada na primeru Srbije“, Sociologija, Vol. LX, No 2, str. 518-537.

obrazovanjem“ i „udeo kompjuterski pismenih“. Takođe, kod faktora „afinitet ka doživotnom učenju“, indikator „pozajmice knjiga po stanovniku“ ne postoji u našoj statistici, te su ovde kao najpribližniji značenju „afiniteta ka učenju“, odabrani kao indikatori dostupni za nivo opštine: „stopa odustajanja od školovanja u osnovnom obrazovanju“ i „stopa odustajanja od školovanja u srednjem obrazovanju“. Zamena za indikator „participacija u volonterskom poslu“ kod faktora „učesće u javnom životu“, jeste indikator „broj registrovanih NVO“ koji ima za cilj da pokaže stepen razvijenosti civilnog društva u Srbiji.

Najrazuđenija dimenzija i u Gifingerovoj metodologiji i u njenoj primeni na gradove u Srbiji je dimenzija kvaliteta života [Tabela 5]. Zahvaljujući podacima iz DevInfo baze, zadržan je faktor „socijalna kohezija“, sa dva indikatora koji u našoj statistici postoje i za lokalni nivo. Zapravo, umesto jednog subjektivnog i jednog objektivnog, upotrebljena su dva dostupna objektivna pokazatelja, koja imaju adekvatnu težinu i značaj – „stopa rizika od siromaštva“ i „relativni jaz rizika od siromaštva“. Faktori „kulture ustanove“, „kvalitet stanovanja“ i „ustanove obrazovanja“ su u potpunosti pokriveni odgovarajućim indikatorima i u našoj statistici, izuzimajući naravno indikatore koje je Gifinger posmatrao na nacionalnom nivou, poput zadovoljstva ličnom bezbednošću, zadovoljstva ličnom stambenom situacijom, itd.

Od drugih indikatora koji su korišćeni na lokalnom nivou, u našoj statistici ne postoji indikator „broj bolničkih kreveta po stanovniku“, koji je deo faktora „zdravstveni uslovi“, pa je dodat indikator „stopa smrtnosti odojčadi“ za koji se može tvrditi da je adekvatno merilo razvijenosti zdravstvenih usluga i uopšte sistema zdravstvene zaštite. Takođe, u našoj statistici ne postoje dva indikatora u okviru Gifingerovog faktora „individualna bezbednost“, a to su – „stopa kriminaliteta“ (lokalni) i „stopa ubistava“ (regionalni), te na osnovu dostupnih statističkih podataka nije moguće izračunati ove podatke. Iz tog razloga se kao alternativa, u našoj statistici, delimično uklapa indikator „udeo pravosnažno osuđenih lica (i onih kojima s izrečene krivične sankcije, 14+ godina), prema mestu izvršenja, u ukupnom stanovništvu“ – indikator koji je kao i svi drugi zastupljen na lokalnom nivou. Zbog sadržaja faktora koji je izmenjen, treći faktor „individualna bezbednost“ preimenovan je u ovom radu, u „kriminalitet“. Dalje, kada je u pitanju faktor „ustanove obrazovanja“, ne postoji indikator „broj studenata po stanovniku“, već je on u našoj statistici zamenjen indikatorom „broj visokih škola i broj fakulteta“, koji je smatran jedino adekvatnim.

Poređenje faktora i indikatora za dimenziju „pametna“ okolina odnosno „pametna“ sredina [Tabela 6] pokazuje da, kao i u prethodnim dimenzijama, ima faktora koji se na lokalnom nivou posmatraju kroz indikatore koji ne postoje u našoj statistici. U Srbiji ne postoji adekvatna statistika za faktor „zaštita životne sredine“ kako ga je definisao Gifinger. Najveći problem predstavlja to što se merne stanice (za merenje zagađenosti vode, vazduha, itd.) ne poklapaju ni 50% sa predviđenim uzorkom gradova srednje veličine. Nijedan indikator u ovoj dimenziji nije doslovno preveden u našu statistiku, jer za to nisu ispunjeni uslovi – ekološka politika skoro da ne postoji u Srbiji (na lokalnom nivou) pa stoga ni adekvatna statistika (na primer, u DevInfo bazi postoje samo tri indikatora na ime prirodne sredine koji bi mogli da dopune faktor „prirodni uslovi“, a koji se odnose na lokalni nivo). Drugo, u istraživanju evropskih gradova srednje veličine u uzorak su ušli visoko urbanizovani i gusto naseljeni gradovi u kojima se pod „prirodnim uslovima“ podrazumevaju „broj sunčanih sati“ i „udeo zelenih površina“. Stoga je indikator „prirodni uslovi“ preimenovan u „prirodni resursi“.

Tabela 5: Poređenje faktora i indikatora za dimenziju „pametan“ život odnosno kvalitet života

EVROPA		SRBIJA	
FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra)	FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra ukoliko nije nivo grada ili opštine)
1. Kulturne ustanove	1. Posete bioskopu po stanovniku – LOKALNI 2. Posete muzejima po stanovniku – LOKALNI 3. Posete pozorištima po stanovniku – LOKALNI	1. Kulturne ustanove	1. Broj posetilaca bioskopa na 100 stanovnika 2. Broj posetilaca pozorišta na 100 stanovnika 3. Broj posetilaca muzeja na 100 stanovnika
2. Zdravstveni uslovi	1. Očekivano trajanje života – LOKALNI 2. Broj bolničkih kreveta po stanovniku – LOKALNI 3. Broj lekara po stanovniku – LOKALNI 4. Zadovoljstvo kvalitetom zdravstvenog sistema – NACIONALNI	2. Zdravstveni uslovi	1. Očekivano trajanje života pri rođenju 2. Stopa smrtnosti odojčadi 3. Broj lekara na 1000 stanovnika
3. Individualna bezbednost	1. Stopa kriminaliteta – LOKALNI 2. Stopa ubistava – REGIONALNI 3. Zadovoljstvo ličnom bezbednošću – NACIONALNI	3. Kriminalitet	1. Udeo pravosnažno osuđenih lica (i onih kojima s izrečene krivične sankcije, 14+ godina), prema mestu izvršenja, u ukupnom stanovništvu
4. Kvalitet stanovanja	1. Udeo stanova koji ispunjavaju minimalne standarde – LOKALNI 2. Prosečni stambeni prostor po stanovniku – LOKALNI 3. Zadovoljstvo ličnom stambenom situacijom – NACIONALNI	4. Kvalitet stanovanja	1. Udeo stanova koji su u potpunosti opremljeni instalacijama 2. Izgrađeni stanovi na 1000 stanovnika
5. Ustanove obrazovanja	1. Broj studenata po stanovniku – LOKALNI 2. Zadovoljstvo pristupom obrazovnom sistemu – NACIONALNI 3. Zadovoljstvo kvalitetom obrazovnog sistema – NACIONALNI	5. Ustanove obrazovanja	1. Broj visokih škola i broj fakulteta
6. Turizam	1. Značaj grada kao turističke lokacije (noćenja, znamenitosti) – REGIONALNI 2. Noćenja - godišnje po stanovniku – LOKALNI	6. Turizam	1. Prosečan broj noćenja domaćih turista 2. Prosečan broj noćenja stranih turista
7. Socijalna kohezija	1. Percepcija ličnog rizika od siromaštva – NACIONALNI 2. Stopa siromaštva – NACIONALNI	7. Socijalna kohezija	1. Stopa rizika od siromaštva 2. Relativni jaz rizika od siromaštva

Indikator „broj sunčanih sati“ zavisi od geografske širine i ima smisla kada se posmatra površina Evrope, dok u Srbiji nema svoju realnu upotrebu (i kada bi postojali podaci), jer je geografska širina svih gradova oko 44 stepena. Indikator „udeo zelenih površina“ se odnosi na

urbanu zelenu infrastrukturu (*Urban Green Infrastructure*) koja obuhvata parkove, bašte na krovovima višespratnica, drvorede, itd. To je indikator koji nije izmeren još uvek u gradovima u Srbiji i koji bi svakako trebalo meriti. Praksa evropske „zelene“ politike postaje i računanje održive upotrebe zemljišta kao dela zelenih urbanih površina [European Commission, 2005]. Ako to prevedemo u našu statistiku, na osnovu onog što je dostupno, najpribližnije adekvatnom faktoru bio bi faktor „poljoprivredni i šumski resursi“, koji bi u sebi sadržao dva indikatora: „proporcija teritorije pod šumom“ i „procenat poljoprivrednog zemljišta“ u ukupnoj površini opštine. Ovaj drugi indikator ima u sebi neke elemente prirodne sredine (livade i pašnjaci), ali nije adekvatan za opis prirodnih uslova. Međutim, ovde je moguće koristiti linearno prikupljanje podataka [Ibidem.], jer oba indikatora imaju istu mernu jedinicu, pa je u tom slučaju indikator „procenat poljoprivrednog zemljišta“ protivteža indikatoru koji meri šumske resurse (prvi indikator u tabeli favorizuje brdsko – planinska područja u Srbiji, a drugi žitnicu Vojvodine).

U okviru faktora „održivi menadžment resursa“, u našoj statistici ne postoji indikator „efikasna upotreba električne energije (upotreba po BDP-u)“ niti indikator „efikasna upotreba vode (upotreba po BDP-u)“, pa je u ovom radu u okviru datog faktora upotrebljen indikator „procenat domaćinstava priključenih na kanalizacionu mrežu“. Ovaj indikator je dobar, jer jedini u našoj opštinskoj statistici pokazuje približno šta znači menadžment resursa i to na najnižem nivou. Isti podatak za vodovodne priključke nije adekvatan, jer neke opštine isporučuju vodu ne samo na svojoj nego i na susednim teritorijama.

Tabela 6: Poređenje faktora i indikatora za dimenziju „pametna“ okolina odnosno prirodna sredina

EVROPA		SRBIJA	
FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra)	FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra ukoliko nije nivo grada ili opštine)
1. Prirodni uslovi	1. Broj sunčanih sati – LOKALNI 2. Udeo zelenih površina – LOKALNI	1. Prirodni resursi	1. Proporcija teritorije pod šumom 2. Procenat poljoprivrednog zemljišta u odnosu na ukupnu površinu opštine
2. Zagađenost	1. Letnji smog (ozon) – LOKALNI 2. Partikularne čestice – LOKALNI 3. Fatalne hronične bolesti donjih disajnih puteva po stanovniku – REGIONALNI	2. Zagađenost	1. Procenat mikrobiološki neispravnih uzoraka vode za piće (po okruzima, NSTJ 3) 2. Generisani opasni otpad u odnosu na ukupnu količinu opasnog otpada u Srbiji – REGIONALNI (NSTJ 2)
3. Zaštita životne sredine	1. Individualni naponi u zaštiti prirode – NACIONALNI 2. Mišljenje o zaštiti prirode – NACIONALNI	/	/
4. Održivi menadžment resursa	1. Efikasna upotreba vode (upotreba po BDP-u) – LOKALNI 2. Efikasna upotreba električne energije (upotreba po BDP-u) – LOKALNI	3. Održivi menadžment resursa	1. Procenat domaćinstava priključenih na kanalizacionu mrežu u odnosu na ukupan broj domaćinstava

U dimenziji informisanost, mobilnost i bezbednost [Tabela 7], Gifinger koristi faktor „internacionalna pristupačnost“, bez detaljnog pojašnjenja njegovog značenja. Prema evropskoj kohezionoj politici, ovaj indikator se odnosi na povezanost lokalne sredine sa drugim regionima i državama [Rosik et al., 2017], te se kao adekvatan indikator u Srbiji uzima „udaljenost od najbližeg aerodroma sa međunarodnim letovima (Beograd, Niš, Temišvar) u km“. Srbija je mala država i nije niti potrebno, niti moguće, da svaki grad srednje veličine ima aerodrom, a postoje i aerodromi koji

se nalaze u susednim zemljama i koji su nekim gradovima bliži od aerodroma u Nišu ili Beogradu – konkretno Temišvar.

Gifingerov faktor „lokalna pristupačnost“ obuhvata dva indikatora sa nacionalnog nivoa – „zadovoljstvo pristupom javnom transportu“ i „zadovoljstvo kvalitetom javnog transporta“, za koje nije moguće naći adekvatne pokazatelje u statistici za lokalni nivo u Srbiji. Iz tog razloga je treći indikator u evropskoj statistici – „javna transportna mreža“, zamenjen sa dva indikatora koja mere „lokalnu pristupačnost“ u našoj statistici, a to su „blizina autoputa u km“ i „postojanje javnog gradskog prevoza“ – što je i opravdano prema definiciji ovog faktora u evropskoj kohezionoj politici po kojoj se teži jeftinijem i bržem transportu, tj. boljoj infrastrukturnoj povezanosti mesta [Rosik et al., 2017].

U statistici Republike Srbije ne postoje podaci koji se odnose na nemotorizovani saobraćaj („green mobility share“) ili upotrebu „ekonomičnih“ automobila u Gifingerovom faktoru „održivi, inovativni i bezbedan transportni sistem“. Srbija se još uvek suočava sa nedovoljno razvijenom mrežom puteva i infrastrukturom koja je još uvek u izgradnji, kao i sa nedovoljnom informisanošću o ekološkim problemima, tako da nema svrhe da se za sada bavimo tako naprednim indikatorima.

Tabela 7: Poređenje faktora i indikatora za dimenziju „pametna“ mobilnost odnosno mobilnost – informisanost – bezbednost

EVROPA		SRBIJA	
FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra)	FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra ukoliko nije nivo grada ili opštine)
1. Lokalna pristupačnost	1. Javna transportna mreža po stanovniku – LOKALNI 2. Zadovoljstvo pristupom javnom transportu – NACIONALNI 3. Zadovoljstvo kvalitetom javnog transporta – NACIONALNI	1. Lokalna pristupačnost	1. Blizina autoputa u km 2. Postojanje javnog gradskog prevoza
2. (Inter-) nacionalna pristupačnost	1. Internacionalna pristupačnost – REGIONALNI	2. Internacionalna pristupačnost	1. Udaljenost od najbližeg aerodroma sa međunarodnim letovima (Beograd, Niš, Skoplje, Temišvar) u km
3. Dostupnost IT - infrastrukture	1. Kompjuteri u domaćinstvima – NACIONALNI 2. Širokopolasni pristup internetu u domaćinstvima – NACIONALNI	3. Dostupnost IT infrastrukture	1. Procenat personalnih računara u domaćinstvima (Vojvodina i Centralna Srbija, NSTJ 1/2) 2. Procenat DSL (ADSL) i kablovske internet konekcije u domaćinstvima (Vojvodina i Centralna Srbija, NSTJ 1/2)
4. Održivi, inovativni i bezbedan transportni sistem	1. Green mobility share (nemotorizovani saobraćaj) – LOKALNI 2. Saobraćajna bezbednost - LOKALNI 3. Upotreba „ekonomičnih“ automobila – NACIONALNI	4. Saobraćajna bezbednost	1. Broj saobraćajnih nezgoda po stanovniku

Radi metodološke pokrivenosti faktora „održivi, inovativni i bezbedan transportni sistem“, za gradove u Srbiji odabran je indikator, koji karakteriše „saobraćajnu bezbednost“, uzet iz bezbednosne statistike – „broj saobraćajnih nezgoda po stanovniku“, za lokalni nivo analize. Pošto u ovom faktoru taj indikator ostaje jedini, faktor je u našoj statistici preimenovan u „saobraćajna bezbednost“. Da se ne bi izgubio faktor „dostupnost“ IT infrastrukture“ sa indikatorima koje

Gifinger meri na nacionalnom nivou, a za koji je u našoj statistici takođe većina podataka na nacionalnom nivou analize, uzeta su dva indikatora – „procenat personalnih računara u domaćinstvima“ i „procenat DSL (ADSL) internet konekcije u domaćinstvima, za nivo regiona NUTS 1/2 (Vojvodina i Centralna Srbija).

U dimenziji ekonomije [Tabela 8] dva Gifingerova faktora nisu pokrivena odgovarajućom statistikom u Srbiji – „ekonomski imidž i zaštitni znak (brend)“ i „sposobnost transformacije“. Ovaj potonji faktor nije bilo moguće operacionalizovati ni unutar evropske statistike.

Tabela 8: Poređenje faktora i indikatora za dimenziju „pametna“ ekonomija odnosno ekonomija

EVROPA		SRBIJA	
FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra)	FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra ukoliko nije nivo grada ili opštine)
1. Inovativni duh	1. Procenat BDP-a koji se koristi na istraživanje i razvoj (R&D) – REGIONALNI 2. Stopa zaposlenosti u sektorima koji su zasnovani na visoko-stručnom znanju (knowledge intensive sectors) – REGIONALNI 3. Aplikacije patenata po stanovniku – REGIONALNI	1. Inovativni duh	1. Učešće GERD-a (opštih troškova za istraživanje i razvoj) u BDP-u – REGIONALNI (NSTJ 2 – Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica) 2. Procenat zaposlenih u stručnim, naučnim, inovacionim i tehničkim delatnostima
2. Preduzetništvo	1. Stopa samozaposlenosti – LOKALNI 2. Novoregistrovana preduzeća – LOKALNI	2. Preduzetništvo	1. Privatni preduzetnici (lica koja samostalno obavljaju delatnost) i zaposleni kod njih 2. Novoosnovani preduzetnici i novoosnovana privredna društva
3. Ekonomski imidž i zaštitni znak (brend)	1. Značaj grada kao centra u kome se donose odluke – REGIONALNI	/	/
4. Produktivnost	1. BDP po zaposlenom – LOKALNI	3. Produktivnost	1. Prosečne zarade bez poreza i doprinosa po zaposlenom
5. Fleksibilnost tržišta rada	1. Stopa nezaposlenosti – REGIONALNI 2. Proporcija poslova sa pola radnog vremena - LOKALNI	4. Nezaposlenost	1. Registrovani nezaposleni na 1000 stanovnika 2. Udeo nezaposlenih koji su nekada radili u ukupnom broju ekonomski aktivnih stanovnika
6. Internacionalna ukorenjenost	1. Kompanije koje imaju sedište u gradu, a koje se visoko kotiraju na nacionalnom tržištu – LOKALNI 2. Vazdušni transport putnika – REGIONALNI 3. Vazdušni transport robe – REGIONALNI	5. Direktne strane investicije	1. Brownfield i greenfield investicije
7. Sposobnost transformacije	/	/	/

Gifingerov faktor „internacionalna ukorenjenost“ obuhvata indikatore – „kompanije koje imaju sedište u gradu, a koje se visoko kotiraju na nacionalnom tržištu“, „vazdušni transport putnika“ i „vazdušni transport robe“, koji nisu merljivi u našoj statistici za lokalni nivo, jer imamo samo dva grada sa aero saobraćajem, koji nisu gradovi srednje veličine – Beograd i Niš. Stoga će na lokalnom nivou pri rangiranju gradova u Srbiji biti korišćen faktor „direktne strane investicije“, jer je to jedini način da se „izmeri“ neki vid ekonomske povezanosti sa međunarodnim nivoima u

privredi Srbije. Za ovu potrebu koristi se baza RAS-a, na sajtu SIEPA-e (bivša Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza), koja raspolaze podacima za braunfield (*browfield*) i grinfield (*greenfield*) investicije po gradovima i opštinama u Srbiji.

U okviru faktora „inovativni duh“, u našoj statistici ne postoji indikator „aplikacije патената po stanovniku“, ali je za druga dva indikatora pronađena adekvatna zamena – učešće GERD-a u BDP-u“ i „procenat zaposlenosti u stručnim, naučnim, inovacionim i tehničkim delatnostima“.

Gifingerov faktor "fleksibilnost tržišta rada" je u našoj statistici preimenovan u faktor „nezaposlenost“, a umesto indikatora „poslovi sa pola radnog vremena“ (koji i ne postoji u našoj statistici) odabran je indikator koji bolje oslikava privrednu situaciju u post-socijalističkim gradovima – „udeo nezaposlenih koji su nekada radili u ukupnom broju ekonomski aktivnih stanovnika“. Faktori „preduzetništvo“ i „produktivnost“ su u potpunosti pokriveni adekvatnim indikatorima u našoj statistici, spram evropske.

U dimenziji koja istražuje kvalitetno upravljanje [Tabela 9], takođe ne postoje indikator za određene faktore poput faktora „političke strategije i perspektive“, jer je ovo, takođe, jedna od stavki za koju Gifinger ukazuje da bi trebalo kvalitativno da se istraži. Takođe, ova dimenzija kod Gifingera ima nekoliko subjektivnih pokazatelja koji se mogu prikupiti isključivo drugim metodama poput ankete: „zadovoljstvo kvalitetom škola“, „značaj politike za stanovnike“, itd.

Tabela 9: Poređenje faktora i indikatora za dimenziju „pametno“ upravljanje odnosno upravljanje

EVROPA		SRBIJA	
FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra)	FAKTOR	INDIKATOR (i nivo na kome se posmatra ukoliko nije nivo grada ili opštine)
1. Participacija u donošenju odluka	1. Broj predstavnika grada po stanovniku – LOKALNI 2. Politička aktivnost stanovnika – NACIONALNI 3. Značaj politike za stanovnike – NACIONALNI 4. Udeo žena u upravljanju gradom – LOKALNI	1. Participacija građana u donošenju odluka	1. Procenat odbornika u ukupnoj populaciji opštine 2. Procenat žena odbornika u skupštini grada/opštine
2. Javni i društveni servisi	1. Javni rashodi gradske uprave po stanovniku (in PPS) – LOKALNI 2. Udeo dece u dnevnom smeštaju – LOKALNI 3. Zadovoljstvo kvalitetom škola – NACIONALNI	2. Javni i društveni servisi	1. Rashodi i izdaci budžeta lokalne samouprave po stanovniku 2. Obuhvat dece pripremnim predškolskim programom
3. Transparentno upravljanje	1. Zadovoljstvo transparentnošću birokratije – NACIONALNI 2. Zadovoljstvo borbom protiv korupcije – NACIONALNI	3. Transparentno upravljanje	1. Korišćenje e-uprave 2. Postojanje GIS-a
4. Političke strategije i perspektive	/	/	/

Što se tiče indikatora, oni su u ovoj dimenziji malo promenjeni. Najbolje pokriveni faktor sa skoro identičnim podacima koji se koriste u evropskom istraživanju je „participacija u donošenju odluka“, ne uzimajući u obzir indikatore koji su u evropskom istraživanju posmatrani na nacionalnom nivou. Faktoru „javni i društveni servisi“ u našoj statistici je dodeljen indikator

„obuhvat dece pripremnim predškolskim programom“, kao najadekvatnija zamena za indikator „udeo dece u dnevnom smeštaju“. Kod faktora „transparentno upravljanje“, da se ne bi izgubio faktor u primeni ovog koncepta na Srbiju, dodata su dva indikatora koji su u velikoj meri odraz prvog koraka u transformaciji upravljanja ka poželjnoj transparentnosti ili barem kvalitetnijem upravljanju, a tiču se elektronske uprave u različite svrhe – „korišćenje e – uprave“ i „postojanje GIS-a“ (geografski informacioni sistem koji, između ostalog, snima teren i olakšava bilo koji vid investiranja na određenoj teritoriji). Faktor „političke strategije i perspektive“ nije operacionalizovan kroz dostupnu statistiku ni u Evropi ni u Srbiji, jer je ovaj faktor neophodno istražiti kvalitativnim metodama.

Prilikom operacionalizacije koncepta „pametnog“ grada, trebalo je voditi računa i o koherentnosti podataka, tj. o godini u kojoj su posmatrani podaci (pogledati: Prilog1). Kod Gifingera su uglavnom koherentni podaci iz jednog perioda 2001. ili 2003, sa opet nekoliko izuzetaka, sve do 2007, dakle, raspon je šest godina. Za Srbiju je većina podataka dostupna za popisne godine – 2011/2012, sa nekoliko izuzetaka, koji obuhvataju period do 2017. godine, dakle, raspon je takođe 6 godina. Prvi izuzetak, u odnosu na popisnu godinu, čine podaci čije je prikupljanje počelo posle 2011, dakle, podaci koji se odnose na nove indikatore u našoj statistici, a to su: „novoosnovani preduzetnici i novoosnovana privredna društva“ (od 2013), „broj posetilaca pozorišta na 100 stanovnika“ i „broj posetilaca muzeja na 100 stanovnika“ (od 2013) i „broj saobraćajnih nezgoda po stanovniku“ (od 2012). Naravno, ima i podataka koji su iz specijalnih publikacija koje su vezane samo za određenu godinu u kojoj su prikupljeni podaci, a to su indikatori: „stopa rizika od siromaštva“ i „relativni jaz rizika od siromaštva“ (iz 2013, za lokalni nivo), „generisani opasni otpad u odnosu na ukupnu količinu opasnog otpada u Srbiji“ (iz 2009).

Dalje, podaci za neke indikatore se nisu menjali, nažalost, poslednjih nekoliko decenija, pa za te indikatore nije bitno da li se posmatraju u 2011. ili 2017. godini, kao na primer: „udaljenost od najbližeg aerodroma sa međunarodnim letovima“ i „blizina autoputa“. U poslednju grupu spadaju podaci koji su zbog promena u odabiru indikatora – usled višegodišnjeg testiranja indikatora pomoću kojih se rangiraju gradovi u Srbiji – prikupljeni ponovo u toku 2017. godine, i u ovu grupu spadaju: učešće GERD-a u regionalnom BDP-u (podaci iz 2014), braunfield i grinfield investicije (2017), postojanje GIS-a, E – uprave i javnog gradskog prevoza (2017). Poslednja tri indikatora su prikupljena sa zvaničnih sajtova lokalnih samouprava i/ili javnih/privatnih transportnih preduzeća. Postojao je i drugi način prikupljanja ove vrste podataka – telefonskim putem ili preko elektronske pošte sa merodavnim licima u lokalnim samoupravama, međutim, odustalo se od toga zbog dužine trajanja procedure.

Na preseku dve metodologije u rangiranju „pametnih“ gradova, vidi se da samo pet faktora nije operacionalizovano za izradu matrice u Srbiji, ali i da je za svaki od indikatora na lokalnom i regionalnom nivou pronađena u manjoj ili adekvatnoj meri dobra zamena – ako zanemarimo 26 indikatora koje je Gifinger posmatrao na nacionalnom nivou, ostaje 47 koji su izvučeni iz lokalne ili regionalne statistike, što je identično broju indikatora koji se koristi za rangiranje gradova u Srbiji.

Dakle, u svrhu utvrđivanja hijerarhije gradova u Srbiji, korišćeno je ukupno 26 faktora i 47 indikatora (36 iz popisnih godina), od čega za samo 5 indikatora nije bilo podataka na lokalnom nivou: 1 indikator na nivou okruga (NSTJ 3), 2 indikatora na nivou regiona (NSTJ 2) i 2 indikatora za Vojvodinu i Centralnu Srbiju (NSTJ 1/2). U Tabeli 10 prikazan je uporedno broj faktora i indikatora koji su korišćeni u oba rangiranja – u Evropi i Srbiji. Operacionalizovano je 78,8% faktora i 71% indikatora u odnosu na Gifingerovo istraživanje, što je zadovoljavajuće, s obzirom da je on 35% indikatora operacionalizovao na podacima sa nacionalnog nivoa koji su metodološka konstanta za analizirane gradove u Srbiji.

Tabela 10: Uporedni pregled broja faktora i indikatora u rangiranju gradova u Evropi i u Srbiji

Gifingerovo rangiranje evropskih gradova			Rangiranje gradova u Srbiji		
DIMENZIJA	BROJ FAKTORA	BROJ INDIKATORA	DIMENZIJA	BROJ FAKTORA I PONDER	BROJ INDIKATORA
PAMETNO STANOVNIŠTVO	7	15	STANOVNIŠTVO	4 (0,25)	8
PAMETNA EKONOMIJA	7	12	EKONOMIJA	5 (0,20)	8
PAMETAN ŽIVOT	7	20	KVALITET ŽIVOTA	7 (0,14)	14
PAMETNO UPRAVLJANJE	4	9	UPRAVLJANJE	3 (0,33)	6
PAMETNA MOBILNOST	4	9	MOBILNOST, INFORMISANOST, BEZBEDNOST	4 (0,25)	6
PAMETNA OKOLINA	4	9	PRIRODNA SREDINA	3 (0,33)	5
Ukupno	33	74 (od toga 27 na nacionalnom nivou)	Ukupno	26	47

Operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada na gradovima srednje veličine u Srbiji sugerise na brojne nedostatke, pre svega, jer ne postoji adekvatna statistika u nekim oblastima. Ipak, sledom opšteprihvaćenih dimenzija „pametnog“ grada, koncepta čija se upotreba ne spori, i na osnovu dostupne statistike u Srbiji, primenjena operacionalizacija pokazuje da je moguće posmatrati potencijal „pametnosti“ gradova u Srbiji.

Zbog specifičnog teritorijalnog rasporeda gradova u Srbiji, za odabir uzorka je korišćen samo kriterijum veličine grada ili opštine. Neki drugi faktori poput stepena razvijenosti nisu uzeti u obzir, jer kao indeks sadrže presek svega nekoliko indikatora, a rangiranje se vrši na osnovu 47 indikatora. Dalje, neki pokazatelji poput univerziteta, gustine naseljenosti u gradskom jezgru i slično, nisu primenljivi na većinu gradova srednje veličine u Srbiji, itd. Sem beogradske aglomeracije, u veće gradove u Srbiji spadaju Niš i Novi Sad koji imaju preko 250.000 stanovnika i koji su, moglo bi se reći, najadekvatniji kandidati za evropske gradove srednje veličine. Oni nisu mnogo veći od najvećeg grada srednje veličine – Kragujevca⁴⁶, ali prednjače u mnogim segmentima i ne mogu se porediti sa ostalim gradovima srednje veličine, ali ni sa Beogradom.

Položaj Niša se u velikoj meri promenio ne toliko zbog veličine grada, koliko zbog značaja koji ima aerodrom „Konstantin Veliki“, ali i zbog značaja Niša kao univerzitetskog centra. Niš je i prostorna protivteža nejednakom rasporedu gradova u Srbiji – jedini grad tog kapaciteta u drugom delu Srbije, dok je Novi Sad deo „prostorne banane“ koju čini sa Beogradom [Vujošević et al., 2010:108]. Dakle, to su tri potpuno različita nivoa posmatranja „pametnih“ gradova u Srbiji – sa jedne strane, Beograd; sa druge, Niš i Novi Sad, a sa treće, gradovi i opštine srednje veličine u Srbiji koji imaju između 40.000 i 180.000 stanovnika, a njih ima ukupno 38 i svi su ušli u uzorak [Tabela 11].

Prema broju stanovnika, mogu se izdvojiti gradovi i opštine koji imaju 40.000 – 80.000 stanovnika. Uzimanjem u obzir i ovih manjih gradova i opština izbegava se isključivanje perspektivnih opština poput Vršca, Vrbasa, Indije, i sl., ali i manjih gradova poput npr. Zaječara koji predstavlja „Istočnu kapiju“ Srbije ili Užica koje predstavlja „Zapadnu kapiju“. Dakle, u prvu

⁴⁶ Takođe, kao što je već pomenuto, Kragujevac se prema SPRRS (2009) svrstava u FUP od nacionalnog značaja, dok se Novi Sad i Niš svrstavaju u FUP-ove od međunarodnog značaja. Sa ove tačke gledišta, možda bi i Kragujevac trebalo isključiti iz analize, pošto se svi ostali gradovi mogu posmatrati kao mali ili srednji. Međutim, autorka je mišljenja da je Kragujevac, po veličini i stepenu razvoja, najbolji primer grada srednje veličine u Srbiji koji nije pod uticajem beogradskog metropolitenskog područja; a sa druge strane, Kragujevac je uporediv i kroz studije slučaja, tako da je njegovo uključivanje u analizu višestruko korisno.

grupu spadaju sledeće opštine i gradovi: Aranđelovac, Bačka Palanka, Bor, Vrbas, Vršac, Gornji Milanovac, Zaječar, Inđija, Jagodina, Kikinda, Kula, Pirot, Požarevac, Ruma, Stara Pazova, Užice, Paraćin, Trstenik, Velika Plana, Smederevska Palanka, Aleksinac i Prokuplje. Dakle, ti gradovi/opštine čine više od polovine uzorka. Drugi deo uzorka čini 16 gradova koji imaju od 80.000 – 180.000 stanovnika (ne opštine, jer ne postoje opštine koje imaju preko 80.000 stanovnika). Tu spadaju: Valjevo, Vranje, Zrenjanin, Kragujevac, Kraljevo, Kruševac, Leskovac, Loznica, Novi Pazar, Pančevo, Smederevo, Sombor, Sremska Mitrovica, Subotica, Čačak, Šabac.

Prema teritorijalnom rasporedu gradova i opština u Srbiji, ukoliko izuzmemo Region Beograda i Region Kosova i Metohije, u uzorak ulaze gradovi i opštine iz preostala tri regiona sa sličnom raspodelom: Region Vojvodine – 13 gradova i opština; Region Šumadije i Zapadne Srbije – 14 gradova i opština; Region Južne i Istočne Srbije – 11 gradova i opština. Dakle, uzorak (N=38) će činiti ukupno 21 grad i 17 opština. Ako uzmemo u obzir da je jedini kriterijum (za uzorak) veličina grada/opštine, Tabela 11 nam pokazuje da unutar uzorka postoji relativno širok raspon u broju stanovnika, da su gradovi manje više teritorijalno raznoliki – pripadaju različitim regijama u Srbiji, ali i da se razlikuju po stepenu razvijenosti i stepenu urbanizacije, što sveukupno ukazuje na socioekonomsku heterogenost posmatranih gradova.

Tabela 11: Uzorak gradova i opština srednje veličine u Srbiji koji će biti korišćen za rangiranje „pametnih“ gradova

Grad/opština (administrativni status)	Region i oblast	Stepen razvijenosti	Ukupan broj stanovnika prema podacima popisa iz 2011. god.	Stepen urbanizovanosti 2011. ⁴⁷
1. Kula – opština	Vojvodina – Zapadnobačka oblast	II	43803	61,3%
2. Sombor – grad	Vojvodina – Zapadnobačka oblast	II	87539	54,4%
3. Vršac - opština	Vojvodina – Južnobanatska oblast	I	51846	69,5%
4. Pančevo – grad	Vojvodina – Južnobanatska oblast	I	123021	73,8%
5. Bačka Palanka – opština	Vojvodina – Južnobačka oblast	I	55898	50,5%
6. Vrbas – opština	Vojvodina – Južnobačka oblast	I	42802	56,3%
7. Kikinda – opština	Vojvodina – Severnobanatska oblast	II	60251	63,2%
8. Subotica – grad	Vojvodina – Severnobačka oblast	I	143179	73,8%
9. Zrenjanin – grad	Vojvodina – Srednjobanatska oblast	I	123536	61,9%
10. Inđija – opština	Vojvodina – Sremska oblast	II	47818	54,4%
11. Ruma – opština	Vojvodina – Sremska oblast	II	55343	54,3%
12. Sremska Mitrovica – grad	Vojvodina – Sremska oblast	II	80167	51,9%
13. Stara Pazova – opština	Vojvodina – Sremska oblast	I	70333	26,4%
14. Užice – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Zlatiborska oblast	I	78598	76%
15. Valjevo – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Kolubarska oblast	II	91837	64,3%
16. Loznica – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Mačvanska oblast	III	81499	29,9%

⁴⁷ Podatak o broju stanovnika gradskih naselja nalazi se u: DevInfo baza (procena sredinom 2011.) Na osnovu ovog podatka i ukupnog broja stanovnika izračunat je stepen urbanizovanosti odnosno koncentracije stanovništva u gradovima, i to u informativne svrhe – nije jedan od pokazatelja koji su uticali na formiranje uzorka.

17.	Šabac – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Mačvanska oblast	I	117388	45,9%
18.	Gornji Milanovac – opština	Šumadija i Zapadna Srbija – Moravička oblast	II	43739	55,4%
19.	Čačak – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Moravička oblast	I	114797	63,9%
20.	Jagodina – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Pomoravska oblast	II	70048	53,2%
21.	Paraćin	Zapadna Srbija – Pomoravska oblast	III	54915	45,7%
22.	Kruševac – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Rasinska oblast	II	126012	46,6%
23.	Trstenik – opština	Šumadija i Zapadna Srbija – Rasinska oblast	III	43398	35,2%
24.	Kraljevo – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Raška oblast	III	117701	58,4%
25.	Novi Pazar – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Raška oblast	III	98992	67,2%
26.	Arandelovac – opština	Šumadija i Zapadna Srbija – Šumadijska oblast	II	45746	54,2%
27.	Kragujevac – grad	Šumadija i Zapadna Srbija – Šumadijska oblast	I	174100	86,6%
28.	Bor – grad	Južna i Istočna Srbija – Borska oblast	II	49720	68,7%
29.	Požarevac – grad	Južna i Istočna Srbija – Braničevska oblast	I	73975	72,7%
30.	Zaječar – grad	Južna i Istočna Srbija – Zaječarska oblast	II	60045	63,6%
31.	Leskovac – grad	Južna i Istočna Srbija – Jablanička oblast	III	146640	44,5%
32.	Aleksinac – opština	Južna i Istočna Srbija – Nišavska oblast	III	51875	34,7%
33.	Pirot – opština	Južna i Istočna Srbija – Pirotska oblast	II	58701	66,1%
34.	Velika Plana – opština	Južna i Istočna Srbija – Podunavska oblast	III	41676	38,6%
35.	Smederevo – grad	Južna i Istočna Srbija – Podunavska oblast	II	107170	59,9%
36.	Smederevska Palanka – opština	Južna i Istočna Srbija – Podunavska oblast	III	51824	45,5%
37.	Vranje – grad	Južna i Istočna Srbija – Pčinjska oblast	II	86120	70,2%
38.	Prokuplje – opština	Južna i Istočna Srbija – Toplička oblast	III	44790	61%

Izvor: Republički zavod za statistiku, Dev Info baza; Uredba (2012/107), http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2012_11/t11_0074.htm

3.3. Rangiranje gradova u Srbiji po modelu „pametnog“ grada

Na osnovu obrazloženih indikatora na uzorku od 38 gradova, u SPSS bazi podataka izračunat je konačan rang i rang u svakoj od dimenzija „pametnosti“ za svaki grad/opštinu srednje veličine u Srbiji. Rezultati su prikazani u Tabeli 12.

U hijerarhiji gradova u Srbiji prednjače tri grada, to jest, među potencijalno „najpametnijim“ gradovima u Srbiji nalaze se Kragujevac, Pančevo i Zrenjanin, dok su na začelju liste opštine Aleksinac i Velika Plana. Raspon bodova u rangiranju za sve posmatrane gradove je od 30 do 185 – ti bodovi u suštini predstavljaju zbir rangova u svakoj od dimenzija – što je niži zbir to je viši konačni rang, tako da se gradovi sa najmanjim zbirom nalaze najviše u hijerarhiji.

Tabela 12: Konačan rang/ hijerarhija gradova u Srbiji i njihova pozicija (redni broj) prema dimenzijama „pametnog“ grada

HIJERARHIJA GRADOVA U SRBIJI	Dimenzija stanovništvo	Dimenzija ekonomija	Dimenzija kvalitet života	Dimenzija upravljanje	Dimenzija obilnost, informisanost i bezbednost	Dimenzija prirodna sredina	Zbir rangova po dimenzijama
1. Kragujevac	1	3	1	3	21	1	30
2. Pančevo	11	1	11	2	7	12	44
3. Zrenjanin	4	5	8	5	12	20	54
4. Kruševac	19	17	6	12	6	7	67
5. Čačak	18	7	2	7	32	2	68
6. Subotica	2	2	7	1	27	31	70
7. Vršac	9	9	21	10	14	9	72
8. Kraljevo	14	10	3	4	37	11	79
9. Stara Pazova	7	6	13	21	3	34	84
10. Indija	10	18	22	6	13	17	86
11. Sremska Mitrovica	5	12	17	17	15	24	90
12. Arandelovac	16	31	10	16	16	6	95
13. Užice	8	19	5	26	35	8	101
14. Šabac	28	13	33	8	19	10	111
15. Leskovac	17	15	36	14	2	32	116
16. Valjevo	22	16	4	37	34	4	117
17. Smederevska Palanka	20	22	24	27	10	19	122
18. Gornji Milanovac	24	29	9	20	36	5	123
19. Bačka Palanka	6	20	19	30	28	23	126
20. Smederevo	31	4	34	11	20	28	128
21. Pirot	13	28	23	34	4	26	128
22. Vranje	15	33	20	31	5	25	129
23. Požarevac	30	11	14	24	30	22	131
24. Kikinda	27	24	28	15	8	33	135
25. Vrbas	12	26	25	18	26	30	137
26. Kula	3	30	27	13	29	28	140
27. Zaječar	32	27	15	32	17	18	141
28. Sombor	23	14	16	19	33	37	142
29. Jagodina	33	36	29	9	22	16	145
30. Bor	36	8	35	28	24	14	145
31. Paraćin	34	21	38	38	9	13	153
32. Trstenik	29	34	18	22	23	29	155
33. Ruma	25	23	26	35	31	15	155
34. Prokuplje	26	38	31	33	1	27	156
35. Loznica	38	32	12	36	18	21	157
36. Novi Pazar	21	35	32	29	38	3	158
37. Aleksinac	35	37	30	23	11	35	171
38. Velika Plana	37	25	37	25	25	36	185

Izvor: SPSS baza podataka prikupljena u svrhu utvrđivanja hijerarhije gradova u Srbiji

Ako se dati raspon bodova podeli na tri kategorije (što je i Giffinger uradio u iščitavanju podataka za evropske gradove – Giffinger et al., 2007) dobije se trostepeni model razvijenosti gradova u Srbiji:

1) 30 – 81, ukupno 8 gradova i opština srednje veličine sa najvećim stepenom „pametnosti“ – Kragujevac, Pančevo, Zrenjanin, Kruševac, Čačak, Subotica, Vršac, Kraljevo;

2) 82 – 133, ukupno 15 gradova i opština srednje veličine sa osrednjim potencijalom za razvoj „pametnog“ grada – Stara Pazova, Indija, Sremska Mitrovica, Arandelovac, Užice, Šabac, Leskovac, Valjevo, Smederevska Palanka, Gornji Milanovac, Bačka Palanka, Smederevo, Piroć, Vranje, Požarevac.

3) 134 – 185, preostalih 15 najmanje razvijenih gradova i opština, sa manjim ili nedovoljnim potencijalom za razvoj „pametnog“ grada – Kikinda, Vrbas, Kula, Zaječar, Sombor, Jagodina, Bor, Paraćin, Trstenik, Ruma, Prokuplje, Loznica, Novi Pazar, Aleksinac, Velika Plana.

Ako se ova podela dovede u vezu sa nivoom razvijenosti gradova/opština prema metodologiji Uredbe Vlade RS o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave, pokazuje se da korišćenje više indikatora prema konceptu „pametnog“ grada (47 u odnosu na 5 prema Uredbi) daje bolje razlike u nijansama i mogućnost iščitavanja kvaliteta različitih oblika teritorijalnog kapitala određenog grada/opštine – i tvrdih i mekih. U tome i leži potencijalni doprinos utvrđivanja hijerhije „pametnih“ gradova i sa njim povezanim konceptima koji se koriste u ovom radu. Na primer, Leskovac i Smederevska Palanka pripadaju III kategoriji gradova prema Uredbi Vlade RS, a u ovom rangiranju su u okvirima republičkog proseka, dok je raskorak u pozicioniranju gradova još veći za Kruševac (II u odnosu na I kategoriju, respektivno) i Kraljevo (III u odnosu na I kategoriju) .

U Tabeli 11 je poređenja radi prikazan i stepen urbanizovanosti gradova i opština iz uzorka. Može se zaključiti da stepen urbanizovanosti gradova i opština u Srbiji nema veliki uticaj na njihov položaj u rangu, jer među visoko urbanizovane gradove i opštine spadaju i oni koji se nalaze nisko na rang listi poput Kikinde, Zaječara, Kule, Prokuplja i Novog Pazara čiji je stepen urbanizovanosti iznad 60%, a položaj u rangu u poslednjoj kategoriji razvijenosti. Može se, međutim, reći da postoji korelacija između stepena urbanizovanosti iznad 70% i visokog položaja u rangu, a primeri za to su Pančevo, Užice i Kragujevac. Naravno, položaj ovih gradova je mnogo složeniji i može se objasniti i drugim faktorima.

Za poređenje ranga između posmatranih gradova važno je podsetiti na to da se pod visoko razvijenom pozicijom u rangu podrazumevaju pozicije od 1. do 8., (o)srednje razvijene su pozicije od 9. do 22. mesta u hijerahiji, dok su preostale loše razvijene/ nerazvijene pozicije posle 23. mesta u hijerahiji. Kragujevac je najbolje „ocenjen“, zato što je u tri dimenzije na prvom mestu, u dve na trećem, samo jedna dimenzija mu je znatno slabija: na 21. mestu je na dimenziji mobilnost – informisanost – bezbednost. To je grad sa najkonzistentijom dobrom pozicijom na većini dimenzija, što se sreće i kod najlošije ocenjenih gradova (približni rangovi na svim dimenzijama – primeri Aleksinca i Velike Plane).

Pančevo je grad sa najbolje razvijenom dimenzijom ekonomije zato što, između ostalog, ima očuvanu industriju iz socijalističkog perioda, a nalazi se i blizu metropolitenskog područja Beograda, blizu aerodroma i autoputa. Ni u jednoj dimenziji Pančevo nije ispod 12. pozicije. To je bogat grad u kome je jako razvijeno i preduzetništvo, a ima i visok procenat poljoprivrednog zemljišta – 80,7% od ukupne površine opštine. Zrenjanin kao i Pančevo ima dobro razvijene sve dimenzije izuzev 20. mesta u dimenziji prirodna sredina. Dakle, u samom vrhu tabele nalaze se gradovi koji imaju pet od šest dobro razvijenih dimenzija, dok je samo jedna niže pozicionirana u rangu. Pritom bi trebalo imati u vidu da je Kragujevac najveći grad srednje veličine, a da su Pančevo i Zrenjanin u blizini „prostorne banane“ [Vujošević et al., 2010:108] i ključnih

infrastrukturnih koridora sa dobro očuvanom industrijom iz socijalističkog perioda. Takođe, ako se uzmu u obzir specifičnosti Kragujevca koji je najveći grad srednje veličine u Srbiji, neki reper za razvoj trebalo bi da budu baš Pančevo i Zrenjanin koji su dva do dva i po puta razvijeniji od gradova koji se nalaze u rangu republičkog proseka, poput Užica i Šapca.

Naredna tri grada u hijerarhiji najviše potvrđuju polaznu pretpostavku *da će, u uslovima nejednakog socio-prostornog razvoja i nasleđene podurbanizovanosti u Srbiji, na pozicioniranje gradova dominantno uticati samo neke dimenzije „pametnog“ grada, to jest da će se gradovi više razlikovati po pojedinačnim dimenzijama koja (ili koje) najviše doprinose zbiru standardizovanih vrednosti svih dimenzija za određeni grad, dakle po strukturi, a ne konačnom iznosu tog zbira.* Naime, Kruševac, Čačak i Subotica⁴⁸ su gradovi sa približnim brojem bodova u rangu, koji se razlikuju po strukturi, ali ne i iznosu konačnog zbira. Na primer, Kruševac ima tri dobro razvijene i tri solidno razvijene dimenzije; Čačak ima dobro razvijene četiri dimenzije, dok je dimenzija stanovništva osrednje razvijena, a dimenzija mobilnost – informisanost – bezbednost je na niskom 32. mestu; Subotica se, sa druge strane, nalazi na prvom mestu u dimenziji upravljanje i na visokom drugom mestu u dimenzijama stanovništvo i ekonomija, dok je u dve dimenzije, mobilnost – informisanost – bezbednost i prirodna sredina, na poražavajućem 31. i 27. mestu.

Preostali gradovi i opštine koji se nalaze iznad republičkog proseka – Vršac, Kraljevo, Stara Pazova, Indija, Sremska Mitrovica i Aranđelovac – imaju uglavnom jednu ili dve loše razvijene dimenzije, dok su im preostale osrednje ili bolje razvijene. Sem Kraljeva, koje se u ovoj „grupi“ gradova i opština razlikuje prevashodno po veličini i administrativnom statusu (a time i resursima koje poseduje grad te veličine), ostale opštine su pod velikim uticajem beogradskog metropolitenskog područja i/ili „prostorne banane“ između Beograda i Novog Sada [Ibidem.]. To su opštine sa velikim brojem grinfild i braunfild investicija koje su prisutne prevashodno zbog blizine ključnih infrastrukturnih koridora, ali i same konfiguracije terena (ravnica) – ovde se posebno misli na Staru Pazovu i Indiju. Potencijal ovih opština je višestruko uvećan u kontekstu „pametnih“ gradova zato što su male i mogućnost transformacije je značajna. Iako je infrastrukturalno loše pozicioniran, Vršac, zbog postojanja hemijske (farmaceutske) industrije, u odnosu na sve posmatrane gradove i opštine, ima najviši procenat neto zarada po zaposlenom, bez poreza i doprinosa, u odnosu na republički prosek (116,38). Indija ima najmanju stopu nezaposlenih (65 na 1000 stanovnika) i, posledično, najveći procenat dece obuhvaćen pripremnim predškolskim programom (100%). O detaljnim vrednostima indikatora za posmatrane gradove pogledati Prilog 1.

Gradovi koji takođe potvrđuju hipotezu da će na poziciju gradova dominantno uticati samo neke dimenzije „pametnog“ grada su oni koji su najbliži republičkom proseku (107,5) – Užice, Šabac, Leskovac i Valjevo. Naime, to su gradovi koji imaju po dve nerazvijene dimenzije (na primer, Užice je na 26. mestu u dimenziji upravljanje i 35. mestu u dimenziji mobilnost – informisanost – bezbednost; dok je Valjevo na pozicijama 37. i 34. u pomenutim dimenzijama; itd.); dalje, po jednu do tri visoko razvijene dimenzije (na primer, Užice je na 5. mestu u dimenziji kvaliteta života, a na 8. u dimenzijama stanovništvo i prirodna sredina; Leskovac je na visokoj 2. poziciji u dimenziji mobilnost – informisanost – bezbednost; itd.); dok su preostale dimenzije osrednje razvijene. Nerazvijenost dve dimenzije, dakle, utiče na spuštanje gradova i opština na nivo republičkog proseka.

Ispod okvira republičkog proseka, ali i dalje u srednjoj kategoriji razvijenosti, tj. potencijala za razvijanje „pametnog“ grada nalazi se sedam opština i gradova sa približnim brojem bodova – Smederevska Palanka, Gornji Milanovac, Bačka Palanka, Smederevo, Piroć, Vranje i Požarevac. I ovi gradovi i opštine se dosta razlikuju po strukturi razvijenosti pojedinih dimezija. Uglavnom

⁴⁸ Inače, trebalo bi imati u vidu da Kruševac i Subotica imaju FUP sa većim brojem stanovnika od Kragujevca [SPRRS, 2009:193], te stoga njihova visoka pozicija u rangu dobija dodatni smisao.

imaju po dve ili tri nerazvijene dimenzije i više osrednje razvijenih sa sledećim izuzecima: 5. pozicija Gornjeg Milanovca u dimenziji prirodne sredine, 4. pozicija Smedereva u dimenziji ekonomije, 4. pozicija Pirota i 5. pozicija Vranja u dimenziji mobilnost – informisanost – bezbednost (prevashodno zbog potencijala koji nudi blizina autoputa). To znači da inicijalni pokretači „pametnosti“ i daljeg razvijanja ovih gradova i opština leže u pomenutim dimenzijama iz sledećih razloga: Gornji Milanovac ima očuvanu prirodnu sredinu zato što je to uglavnom voćarski kraj, Smederevo ima očuvanu industriju iz socijalističkog perioda, dok su Vranje i Pirot tik uz autoput i to je njihova komparativna prednost.

U gradove sa najmanjim potencijalom za razvoj „pametnog“ grada spadaju: Kikinda, Vrbas, Kula, Zaječar, Sombor, Jagodina, Bor, Paraćin, Trstenik, Ruma, Prokuplje, Loznica, Novi Pazar, Aleksinac i Velika Plana. I među ovim gradovima ima primera koji potvrđuju hipotezu da će se gradovi više razlikovati po pojedinačnim dimenzijama koja ili koje najviše doprinose zbiru standardizovanih vrednosti svih dimenzija za određeni grad, dakle, po strukturi a ne po konačnom iznosu tog zbira.

Na primer, pomenuti gradovi imaju uglavnom tri ili četiri nerazvijene dimenzije, dok su ostale osrednje razvijene. Izuzetak od tog „pravila“ je Kikinda koja se nalazi na 8. mestu u dimenziji prirodne sredine; Kula koja je na visokom 3. mestu u dimenziji stanovništvo zato što je to opština sa visokim procentom kompjuterski obrazovanih lica – 30,88), i sa niskom/nepostojećom stopom odustajanja u osnovnom i srednjem obrazovanju (0); dalje, Bor koji se nalazi na 8. mestu u dimenziji ekonomije (zbog očuvanog Rudarsko – topioničarskog basena – Bor) i Novi Pazar na visokom 3. mestu u dimenziji prirodna sredina – sa visokim procentom teritorije pod šumom i mikrobiološki ispravnom vodom za piće. Prokuplje je jedini grad sa pet nerazvijenih dimenzija, čija je jedina komparativna prednost blizina autoputa (1. mesto u rangu u dimenziji mobilnost – informisanost – bezbednost), što ga pomera u rangu za 29 bodova (4 mesta) od najniže rangiranog Aleksinca koji nema potencijal za „pametnan“ razvoj niti u jednoj dimenziji.

U Tabeli 13 prikazani su podaci iz SPSS baze koji ukazuju na raspon (*range*) standardizovanih vrednosti dimenzija za posmatrane gradove; dakle, koliko se u svakoj dimenziji, po vrednostima svih faktora i indikatora, razlikuje svih 38 gradova i opština. U tabeli 13 se vidi da tri dimenzije imaju sličan stepen raspona vrednosti za posmatrane gradove: stanovništvo, ekonomija i mobilnost – informisanost – bezbednost, to jest, gradovi i opštine se u razvijenosti ovih dimenzija razlikuju oko dva i po puta (na primer, u dimenziji ekonomije 2,57; a u dimenziji stanovništvo 2,35). Raspon vrednosti indikatora najveći je u dimenziji upravljanje – gradovi se među sobom razlikuju čak 2,7 puta; a najmanji je u dimenziji kvalitet života – svega 1,28 puta. Dimenzija kvalitet života je najbolje pokrivena indikatorima po Gifingerovom modelu, tako da možemo da kažemo da se gradovi i opštine, statistički gledano, najmanje razlikuju u datoj dimenziji, što nikako ne znači da se ne razlikuju.

Dakle, iz druge perspektive, po dimenzijama, rezultati se mogu sumirati na sledeći način. **Stanovništvo** je najbolje ocenjeno u Kragujevcu, Subotici, Kuli, Zrenjaninu, Sremskoj Mitrovici, Bačkoj Palanci i Užicu. Za ove gradove i opštine, karakterističan je viši procenat visokoobrazovanih i/ili kompjuterski pismenih građana, nizak stepen odustajanja od školovanja u osnovnom i/ili srednjem obrazovanju, kao i visok procenat izlaznosti glasača na izbore.

Dimenzija ekonomije pokazuje „najprirodniji“ redosled u hijerarhiji gradova u Srbiji, pri čemu se misli na opšti utisak koji u javnosti gradovi i opštine ostavljaju po pitanju svoje razvijenosti. To laičko shvatanje položaja gradova je posledica toga što je ekonomski razvoj gradova najprisutniji u medijskom i javnom diskursu. U ekonomskoj dimenziji hijerarhija gradova se umnogome razlikuje od konačnog ranga, a to je samo pokazatelj da neki drugi gradovi i opštine, iako nisu ekonomski jaki, imaju velike potencijale u drugim dimenzijama, koji su upravo razvojna šansa za kreiranje „pametnog“ grada.

Tabela 13: Raspon vrednosti za sve dimenzije „pametnog“ grada

		DIMENZIJA_PRIRODNA_SREDINA	DIMENZIJA_MOBILNOST_INFORMISANOST_BEZBEDNOST	DIMENZIJA_UPRAVLJANJE	DIMENZIJA_KVALITET_ZIVOTA	DIMENZIJA_EKONOMIJA	DIMENZIJA_STANOVNIŠTVO
N	Valid	38	38	38	38	38	38
	Missing	0	0	0	0	0	0
Median		,0719	,0464	,0007	,0315	,0122	,0308
Range		1,90	2,22	2,70	1,28	2,57	2,35
Minimum		-1,33	-1,12	-1,75	-,71	-1,17	-1,16
Maximum		,57	1,10	,96	,57	1,40	1,20

Izvor: SPSS baza podataka prikupljena u svrhu utvrđivanja hijerarhije gradova u Srbiji

U dimenziji ekonomije najrazvijeniji gradovi su: Pančevo, Subotica, Kragujevac, Smederevo, Zrenjanin, Stara Pazova, Čačak i Bor. Ovakvoj poziciji pomenutih gradova doprinosi to što se strateški važna industrija iz perioda socijalizma održala u Pančevu, Kragujevcu, Smederevu, Čačku, Boru i Zrenjaninu, ali i to što su otvorene brojne nove firme, domaćih i stranih investitora, zahvaljujući prevashodno prostoru za „grinfild“ investicije u blizini autoputa, što se odnosi na Suboticu i Staru Pazovu. Dimenzija stanovništvo je najbolje ocenjena u Kragujevcu, Subotici, Zrenjaninu, ali i Zaječaru, Kuli, Sremskoj Mitrovici, itd.; dok se najboljim upravljanjem mogu pohvaliti Subotica, Pančevo, Kragujevac, Kraljevo, Zrenjanin, Indija, Čačak i Šabac, na osnovu visokih vrednosti većine posmatranih indikatora.

Mobilnost – informisanost – bezbednost je najbolje ocenjena u Prokuplju, Leskovcu, Staroj Pazovi, Pirotu, Vranju, Kruševcu, Pančevu, većinom zbog blizine autoputa i međunarodnih aerodroma.

Prirodna sredina je puna potencijala u Kragujevcu, Čačku, Novom Pazaru, Valjevu, Gornjem Milanovcu, Arandelovcu, Kruševcu i Užicu, što i jesu predeli sa najmanje zagađenja, bogati šumom i netaknutom prirodom – Region Šumadije i Zapadne Srbije, pa se može smatrati da su pomenuti gradovi „pametni“ u oblasti ove dimenzije. Iako je region Istočne i Južne Srbije takođe bogat prirodnim resursima, niže pozicioniranje gradova u ovom regionu se može objasniti lošim menadžmentom resursa – naime, na području Južne Srbije se deponuje najviše otpada – preko 95% od ukupne količine u Republici Srbiji.

Kvalitet života je najbolje ocenjen u Kragujevcu, Čačku, Kraljevu, Valjevu, Užicu, Kruševcu, Subotici i Zrenjaninu. U pitanju su gradovi i opštine, dakle, dovoljno veliki da imaju sve funkcije koje bi jedan grad trebalo da ima, a sa druge strane, dovoljno mali, da se izbegnu problemi koje jedna aglomeracija nosi sa sobom.

Na osnovu posmatranja vrednosti za navedene dimenzije u najbolje pozicioniranim gradovima, može se zaključiti da najveći potencijal za razvoj „pametnog“ grada, imaju gradovi u kojima su paralelno visoko ocenjene dimenzije upravljanja, stanovništva i ekonomije – Kragujevac,

Zrenjanin, Čačak, Subotica i Pančevo. To znači da u ovim gradovima već postoje osnovne strukturne pretpostavke za dobar kvalitet života i da postoji dovoljno usmereno upravljanje koje je olakšano postojanjem pomenutih pretpostavki. Preostale tri dimenzije (mobilnost – informisanost – bezbednost, kvalitet života i prirodna sredina) su takođe važne i imaju svoje specifičnosti koje mogu da daju razvojni impuls, ako se prethodno stvore osnovne strukturne pretpostavke za razvoj.

Iz prethodnog bi moglo da se zaključi i da se sem prvih nekoliko gradova, ostali gradovi i opštine, zbirno gledano, malo razlikuju. Na primer, ako se pogleda da su Zaječar, Valjevo i Smederevo pri dnu liste i daleko posle nekih opština poput Arandjelovca i Gornjeg Milanovca, možda i jeste tako. Međutim, iz ovoga može da se izvede i drugačiji zaključak – da je zaista za razvoj gradova bitna svaka dimenzija ponaosob i da je osrednja razvijenost tri ili više dimenzija mnogo značajnija (na primer Arandjelovac), za razvojne potencijale nekog grada ili opštine, nego dobra razvijenost dve, možda čak i tri dimenzije (primer Smedereva).

Uz sve ograde koje se tiču dostupnosti statističkih podataka na lokalnom nivou (posmatranih gradova/opština), prednost ovog instrumenta je upravo u mogućnostima za njegovu izmenu i dopunu statističkim podacima, ali i kvalitativnim istraživanjima poput studija slučaja, kako bi se najpreciznije moguće analizirao položaj grada ili opštine u Srbiji. Takođe, sva ova pitanja otvaraju nove teme i potvrđuju potrebu za kvalitativnim dubinskim istraživanjem lokalnih sredina, kako bi se bolje razumela njihova pozicija u rangu i do kraja mapirali elementi teritorijalnog kapitala, posebno „meki“, koje nije moguće kvantitativno istražiti.

4. IZAZOVI RAZVOJA „PAMETNIH“ GRADOVA SREDNJE VELIČINE U SRBIJI – STUDIJE SLUČAJA ČETIRI GRADA

Rangiranja gradova obezbeđuju korisne informacije u formi pozicioniranja gradova, koja omogućavaju poređenje između gradova uključenih u analizu. Izgleda da se nivo korisnosti ovih rangiranja povećava, pošto se sve više izrađuju i na osnovu kvalitativnih karakteristika, na osnovu kojih se meri „pametnost“ jednog grada. Na taj način se promovise ideja da se „pаметan“ grad razume ne samo kao rezultat ugradnje inovativnih sistema i informacionih tehnologija u urbanom prostoru već, primarno, kao poduhvat koji zajedno sprovodi vlast, stanovništvo, lokalni preduzetnici i druge institucije, a koji odgovara potrebama korisnika grada i obezbeđuje najefikasniju implementaciju javnih servisa [Kola – Bezka et al; 2016:80].

Naučna vrednost mnogih rangiranja se ponekad dovodi u pitanje zbog često subjektivnog odabira analiziranih varijabli i zbog značajne razlike među analiziranim gradovima, po pitanju njihove veličine i funkcije koje obavljaju. Iz tog razloga je uvek preporučljivo uporedo uraditi i kvalitativno istraživanje kako bi se proverio sam instrument za rangiranje. Upravo zato se i u ovom radu detaljnija analiza izazova, tj. potencijala i prepreka razvoja „pametnih“ gradova srednje veličine zasniva na metodu studije slučaja, kojom se za četiri odabrana grada kombinuju nalazi rangiranja (kvantitativne analize) i intervju (kvalitativne analize).

Metod slučaja („studija slučaja“ – *case study*) „u naučnom smislu se definiše kao rigorozno, sistematsko zaokruživanje neke celine na osnovu jedinstvenog karaktera“ [Milić, 2011:123]. Centralni deo studije predstavlja u potpunosti obuhvaćena suština slučaja (tzv. holistički pristup), „koja određuje karakter metoda i njegovu organizaciju odnosno samo u okviru celine se nastoji stvoriti raznovrsna građa podataka da bi se slučaj objasnio!“ [Ibidem.]. Naravno, podrazumeva se da jedna takva celina ima kontekst (u ovom slučaju celina je grad, a kontekst je društvo Srbije), a predmet je uvek nešto što može da se zaokruži u celinu – pojedinac, porodica, radna organizacija isl., ili, u ovom slučaju, grad. Dalje, metod slučaja mora imati četiri bitna svojstva: raznovrsnost podataka, sveobuhvatnost tako da se na najbolji način može istražiti neka celina, precizne kriterijume i zahvatanje vremenske dimenzije [Milić, 2011:123]. Takođe, jako je važan i spoj, ali i razdvajanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda [više u: Bogdanović, 1984], baš u cilju raznovrsnosti, nešto što se u sociologiji praktikuje od samih začetaka discipline [Ibid.]. Iako se kao glavne zamerke ovom metodu navode: nedostajanje „strogosti“ statističkog metoda, pristrasnost i (ne)mogućnost uopštavanja [Bogdanović, 1994], ne postoji bolji metod ni zahtevniji u smislu dubinskog istraživanja neke pojave i njene dinamike, što jeste osnova prirode društvenih pojava [Milić, 2011].

U ovom radu se koristi metod slučaja kombinovanjem kvalitativnog istraživanja u kombinaciji sa kvantitativnim podacima, pri čemu je analiza pojedinačnih gradova kao zasebnih celina definisana u određenom vremenskom okviru (2013. godina za kvalitativno istraživanje, a kvantitativni podaci su blizu popisnoj godini – 2011., sa par izuzetaka koji su detaljno opisani u prethodnom poglavlju), i vođena je definisanim kriterijumima koncepta „pametnog“ grada, operacionalizovanim kroz tvrde i meke elemente teritorijalnog kapitala. U tekstu koji sledi razmatraju se studije slučaja četiri grada – Kragujevac, Užice, Šabac i Novi Pazar.

4.1. Karakteristike odabranih gradova na osnovu metode rangiranja

Analiza započinje isticanjem specifičnosti pomenutih gradova i razlika među njima na osnovu prethodno urađenog rangiranja radi povezivanja nalaza kvantitativnog i kvalitativnog pristupa. Prema hijerarhiji gradova u Srbiji, kao što je već istaknuto, Kragujevac je na prvom mestu, Novi Pazar se nalazi u poslednja tri grada (36. mesto), a Užice i Šabac su najbolji predstavnici

republičkog proseka i u tabeli se razlikuju samo za 10 bodova (Užice ima 101 bod – 13. mesto, Šabac 111 – 14. mesto) [Tabela 12]. Dakle, nenamerno, ali vrlo značajno, ispostavlja se da su studijama slučaja obuhvaćene sve tri kategorije rangiranih gradova – Kragujevac koji pripada kategoriji najuspešnijih, Užice i Šabac koji pripadaju republičkom proseku i Novi Pazar kao grad koji se, statistički gledano, nalazi među gradovima i opštinama sa najmanjim potencijalom za razvoj „pametnog“ grada. Međutim, posmatrano po dimenzijama „pametnog“ grada, redosled gradova se menja i Novi Pazar nije nužno najlošije pozicioniran, dok se pozicija Šapca i Užica pomera iz proseka (sredine) ka polovima lestvice. Stoga posmatranje prema dimenzijama daje dodatni uvid u to koji indikatori najviše utiču na poziciju grada u rangu i po kojim dimenzijama „pametnosti“ se gradovi među sobom razlikuju, te i u kojim dimenzijama imaju najveći potencijal za razvoj „pametnog“ grada.

Kao što se može videti u Tabeli 14, u dimenziji stanovništvo, Kragujevac je na 1. mestu, Užice na 8., Novi Pazar na 21., a Šabac na 28. mestu. Udeo visokoobrazovanih i kompjuterski pismenih su indikatori koji u okviru ove dimenzije prave najveću razliku između posmatranih gradova, po kojima se pozitivno izdvajaju Kragujevac i Užice, dok je situacija u Šapcu i Novom Pazaru dosta nepovoljnija. Novi Pazar bi prema ostalim pokazateljima trebalo da bude ispod Šapca, ali ga bolje pozicionira multietničnost (82,7%) i visok broj registrovanih NVO (45). Razlici u poziciji između Kragujevca i Užica najviše doprinosi upravo broj registrovanih NVO – veći u Kragujevcu (72) nego u Užicu (47). Ipak, uzimajući u obzir veličinu posmatranih gradova može se smatrati da Užice, od sva četiri grada, ima najbolje razvijenu dimenziju stanovništvo.

U dimenziji kvalitet života, velika je razlika između Kragujevca (1. mesto) i Užica (5. mesto) sa jedne strane, i Novog Pazara (32. mesto) i Šapca (33. mesto), sa druge strane. Treba, međutim, imati na umu generalno male razlike između gradova u okviru ove dimenzije [Indeks raspona vrednosti u okviru dimenzije, Tabela 13]. Od analiziranih indikatora, da se primetiti da najveću razliku među posmatranim gradovima pravi indikator – broj lekara na 1000 stanovnika: Kragujevac 4,5; Užice 4,3; Šabac 2,7 i Novi Pazar 2,1. Takođe, relativni jaz rizika od siromaštva je najmanji u Užicu (5,4) i Kragujevcu (7,5), dok je nešto viši u Šapcu (11,4), a najviši u Novom Pazaru (18,5).

U dimenziji prirodna sredina sva četiri grada se nalaze u prvih deset u hijerarhiji gradova u Srbiji, prema konceptu „pametnog“ grada, s obzirom da se nalaze u regionu sa najvećim prirodnim bogatstvima (Kragujevac – 1. mesto, Novi Pazar – 3.; Užice – 8.; Šabac – 10. mesto). U ovoj dimenziji, najveću diferencijaciju pravi indikator – procenat mikrobiološki neispravnih uzoraka vode za piće, pa su stoga Kragujevac (0,57) i Novi Pazar (0,56) sa najnižim vrednostima ovog indikatora u samom vrhu liste. Novi Pazar ima najviše teritorije pod šumom (46%), ali zato najmanje poljoprivrednih površina od sva četiri grada (49,1%), zato što je u pitanju planinski kraj sa manje obradivih površina. Poslednja pozicija Šapca između ova četiri grada, ishodi iz najmanjeg procenta teritorije pod šumom, kao i najmanjeg procenta domaćinstava priključenih na kanalizacionu mrežu [Tabela 14]. Naravno, U Šapcu i Mačvi uopšte, veliki broj domaćinstava ima sopstvenu kanalizaciju, tako da manji procenat domaćinstava priključenih na kanalizacionu mrežu ne ukazuje nužno na negativnu pojavu.

Dimenzija mobilnost – informisanost – bezbednost je relativno slaba u posmatranim gradovima i po njoj se sva četiri grada rangiraju ispod republičkog proseka. Dva indikatora ove dimenzije najviše definišu položaj gradova u hijerarhiji: blizina autoputa i udaljenost od najbližeg aerodroma sa međunarodnim letovima. I među odabranim gradovima pomenuti indikatori prave najveću razliku na ovoj dimenziji, te je Šabac u najboljoj poziciji (19. mesto), jer mu je najbliži autoput udaljen 35 km od grada, a najbliži aerodrom (Surčin) 62,6 km. Kragujevac u ovoj dimenziji zauzima 21. mesto, jer iako je blizu autoputa (26,7 km), solidno je udaljen od najbližeg aerodroma u Nišu (142 km). Novi Pazar i Užice su u najlošijem položaju, na 35. odnosno 38. poziciji (Užice je udaljeno od aerodroma 172 km, a od autoputa 137 km; Novi Pazar 181 km odnosno 149 km,

respektivno). U međuvremenu, Kragujevac jeste spojen sa autoputem, a radi se intezivno i na izgradnji trase autoputa Ruma – Šabac – Loznica, tako da se već dobro pozicionirani gradovi, još više uzdižu na lestvici. Negativna strana nije samo zanemarivanje gradova u unutrašnjosti i njihove infrastrukture, već i uvezivanje postojećih gradova u „prostornu bananu“ [Vujošević et al., 2010:108] Beograda i Novog Sada, čime se teži da ti gradovi postanu manje samostalni, a više u službi uvećanja aglomeracije, poput Šapca.

Tabela 14: Vrednosti svih korišćenih indikatora u izradi hijerarhije gradova u Srbiji (nestandardizovane vrednosti), za četiri grada iz studija slučaja

	Kragujevac	Užice	Šabac	Novi Pazar
DIMENZIJA STANOVNIŠTVO– pozicija grada u hijerhiji za dimenziju stanovništvo	1	8	28	21
Udeo stanovnika sa visokim obrazovanjem	9,78	8,18	6,68	4,98
Udeo kompjuterski pismenih	32,50	31,40	23,77	18,10
Stopa odustajanja od školovanja u srednjem obrazovanju	0	2,0	2,0	3,0
Stopa odustajanja od školovanja u osnovnom obrazovanju	0	0	0	0
Procenat etničkih manjina u ukupnom stanovništvu	1,95	0,76	2,76	82,70
Udeo doseljenih stanovnika	5,10	4,97	8,63	4,15
Procenat izlaznosti glasača na izbore	60,28	56,72	60,26	55,66
Broj registrovanih NVO	72	47	20	45
	Kragujevac	Užice	Šabac	Novi Pazar
DIMENZIJA KVALITET ŽIVOTA– pozicija grada u hijerhiji za dimenziju kvalitet života	1	5	33	32
Broj posetilaca bioskopa na 100 stanovnika	0	42,22	2,64	0
Broj posetilaca pozorišta na 100 stanovnika	20,73	9,25	6,79	0
Broj posetilaca muzeja na 100 stanovnika	24,64	18,43	1,65	13,56
Očekivano trajanje života pri rođenju	74	75	73	74
Stopa smrtnosti odojčadi	3,90	12,10	3,00	6,60
Broj lekara na 1000 stanovnika	4,50	4,30	2,70	2,10
Udeo pravosnažno osuđenih lica (i onih kojima s izrečene krivične sankcije, 14+ godina), prema mestu izvršenja, u ukupnom stanovništvu	0,42	0,43	0,06	0,66
Udeo stanova koji su u potpunosti opremljeni instalacijama	99,59	99,60	99,11	99,04
Izgrađeni stanovi na 1000 stanovnika	3	2	2	1
Broj visokih škola i broj fakulteta	7	2	3	2
Prosečan broj noćenja domaćih turista	2,40	2,60	1,80	7,20
Prosečan broj noćenja stranih turista	3,20	1,70	1,80	1,70
Stopa rizika od siromaštva	23,80	17,90	32,30	49,40
Relativni jaz rizika od siromaštva	7,50	5,40	11,4	18,50
	Kragujevac	Užice	Šabac	Novi Pazar
DIMENZIJA (PRIRODNA) SREDINA– pozicija grada u hijerhiji za dimenziju sredina	1	8	10	3
Proporcija teritorije pod šumom	29	42	23	46
Procenat poljoprivrednog zemljišta u odnosu na ukupnu površinu opštine	65,70	54,20	75,50	49,10
Procenat mikrobiološki neispravnih uzoraka vode za piće	0,57	6,63	4,60	0,56
Generisani opasni otpad u odnosu na ukupnu količinu opasnog otpada u Srbiji	0,88			
Procenat domaćinstava priključenih na kanalizacionu mrežu u odnosu na ukupan broj domaćinstava	84,68	64,16	56,19	66,83

	Kragujevac	Užice	Šabac	Novi Pazar
DIMENZIJA MOBILNOST, INFORMISANOST I BEZBEDNOST– pozicija grada u hijerhiji za dimenziju mobilnost, informisanost i bezbednost	21	35	19	38
Blizina autoputa u km	26,7	137	35	149
Postojanje javnog gradskog prevoza	1	1	1	0
Udaljenost od najbližeg aerodroma sa međunarodnim letovima (Beograd, Niš, Temišvar) u km	142,0	172,0	62,6	181,0
Procenat personalnih računara u domaćinstvima	49,50			
Procenat DSL (ADSL) i kablovske internet konekcije u domaćinstvima	81,10			
Broj saobraćajnih nezgoda po stanovniku	0,70	0,67	0,57	0,68
	Kragujevac	Užice	Šabac	Novi Pazar
DIMENZIJA EKONOMIJA – pozicija grada u hijerhiji za dimenziju ekonomija	3	19	13	35
Učešće GERD-a (opštih troškova za istraživanje i razvoj) u BDP-u (regionalni indikator)	0,12			
Procenat zaposlenih u stručnim, naučnim, inovacionim i tehničkim delatnostima	1,80	1,30	1,80	0,80
Privatni preduzetnici (lica koja samostalno obavljaju delatnost) i zaposleni kod njih	22,20	20,10	25,20	35,60
Novoosnovani preduzetnici i novoosnovana privredna društva	996	402	501	412
Prosečne zarade bez poreza i doprinosa po zaposlenom (u odnosu na republički prosek)	97,21	95,81	96,47	78,15
Registrovani nezaposleni na 1000 stanovnika	129	76	99	216
Udeo nezaposlenih koji su nekada radili u ukupnom broju ekonomski aktivnih stanovnika	16,83	13,52	13,99	13,58
Brownfield i greenfield investicije	29	7	6	6
	Kragujevac	Užice	Šabac	Novi Pazar
DIMENZIJA UPRAVLJANJE– pozicija grada u hijerhiji za dimenziju upravljanje	3	26	8	29
Procenat odbornika u ukupnoj populaciji opštine	0,95	0,91	0,94	0,95
Procenat žena odbornika u skupštini grada/opštine	33,33	31,34	31,88	34,04
Rashodi i izdaci budžeta lokalne samouprave po stanovniku	21537	21255	17487	13016
Obuhvat dece pripremnim predškolskim programom	95,50	95,30	95,00	78,50
Korišćenje e-uprave	1	0	1	1
Postojanje GIS-a	1	0	1	0

Izvor: SPSS baza formirana za potrebe izrade hijerahije gradova u Srbiji, a na osnovu: knjiga Popisa iz 2011. i DevInfo baze Republičkog zavoda za statistiku (za detalje o izvorima podataka pogledati Prilog 1).

Na dimenziji ekonomije razlike između posmatrana četiri grada su najpribližnije njihovom ukupnom rangu – Kragujevac zauzima 3. mesto, Šabac 13., Užice 19., a Novi Pazar 35. mesto. Prema posmatranim indikatorima u Tabeli 14, Kragujevac je u najboljoj poziciji zbog broja investicija (29) i broja novoosnovanih preduzetnika i privrednih društava (996), čiji je broj duplo veći u odnosu na preostala tri grada, tako da se može reći da su ova dva indikatora presudna za pozicioniranje gradova u ovoj dimenziji. Međutim, tu razliku pravi i sama veličina grada, pa se ne može u realnosti tretirati kao suštinski velika. Razlika između Šapca i Užica je mala po pitanju procenta privrednih preduzetnika – Šabac ima 25,2%, a Užice 20,1%. Takođe, Šabac ima visok procenat zaposlenih u stručnim, naučnim i inovacionim delatnostima – 1,80, kao i Kragujevac; dok je u Užicu ubedljivo najmanja stopa nezaposlenosti (76 na 1000 stanovnika). Najniži rang Novog

Pazara na ovoj dimenziji ishodi iz toga da je većina indikatora nepovoljnija u odnosu na ostala tri grada, npr. visoka stopa nezaposlenosti i niske vrednosti prosečnih zarada.

Dimenzija upravljanje je najrazvijenija u Kragujevcu (3. mesto) i Šapcu (8. mesto), dok su i Užice (26. mesto) i Novi Pazar (29. mesto) loše pozicionirani u ovoj dimenziji. Ako se posmatra Tabela 14, razlika u posmatranim indikatorima između Kragujevca i Šapca je mala, dok se Užice približilo Novom Pazaru zbog nepostojanja GIS – a i nekorišćenja e – uprave (podaci iz 2017. godine).

Sveukupno, Kragujevac, prema izloženim statističkim podacima, ima najbolji kapacitet za razvoj „pametnog“ grada, Šabac ne zaostaje zahvaljujući „pametnom“ upravljanju, ali i blizini Beograda i Novog Sada. Užice ima dobro razvijene dimenzije stanovništvo i kvalitet života i srednje razvijenu dimenziju ekonomije, što takođe može dati impuls za razvoj „pametnog“ grada. Iako pozicija Novog Pazara u nekim dimenzijama (sredina i kvalitet života) nije značajno udaljena od preostala tri grada, zbirno se Novi Pazar nalazi u najlošijoj poziciji. Koliko se zaista suočava sa većim razvojnim preprekama u odnosu na preostala tri grada, ima li u odnosu na njih izvesne prednosti odnosno specifične potencijale, pitanja su koja ćemo analizirati na osnovu intervjua sprovednih u ova četiri grada, sa ciljem dublje analize osobenosti istraživanih gradova, te sličnosti i razlika u pogledu njihovih potencijala/prepreka za razvoj „pametnog“ grada. Kvantitativna analiza ova četiri grada ukazuje i na to da su za rangiranje gradova bile ključne tri dimenzije: stanovništvo, ekonomija i upravljanje, i da se u datim dimezijama između gradova prave najznačajnije razlike.

4.2. Potencijali i prepreke razvoja odabranih gradova kao „pametnih“ gradova iz perspektive intervjuisanih aktera na lokalnom nivou

Već je ukazano da raznovrsnost podataka u statistici nije dovoljna za suštinsko razlikovanje između gradova. Na tom polju, iako ima mesta za usavršavanje, postoje oblasti koje statistički ne mogu da se obuhvate i za koje je važan kvalitativni pristup, prevashodno ispitivanje javnog mnjenja – korisnika grada, ali i ključnih aktera u gradu.

U ovom radu, kvalitativni deo analize realizuje se preko podataka iz intervjua koji su rezultat istraživanja na projektu „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji – strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“, odnosno potprojekta u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, koji je realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF) u toku 2013 – 2015. godine. U okviru ovog istraživanja u četiri posmatrana grada Regiona Šumadije i Zapadne Srbije obavljani su strukturisani intervjui (ukupan broj intervjuisanih za sva četiri grada (N) je 58, po sledećem rasporedu: Kragujevac – 15 intervjuisanih, Šabac – 12, Užice – 17, Novi Pazar – 14) sa akterima koji su posredno ili neposredno učestvovali u realizaciji razvojnih projekata lokalne samouprave u oblasti kulture, ekonomije, turizma (predstavnici kancelarije za regionalni razvoj; predstavnici lokalne uprave za ekonomski razvoj, sektor kulture, socijalne politike i životne sredine; predstavnici turističkog saveza, predstavnici privredne komore grada; predstavnici institucija kulture (muzej, pozorište, dom kulture), preduzetnici, kao i predstavnici NVO (koji su sa lokalnom samoupravom sarađivali na razvojnim projektima).

Osnovom intervjua⁴⁹ [Prilog 2] operacionalizovan je koncept “pametnog” grada sledom Gifingerovih dimenzija i faktora (ne i indikatora jer su oni specifični za kvantitativnu analizu),

⁴⁹ Važno je napomenuti da intervjui sa akterima lokalnog razvoja nisu rađeni isključivo za potrebe ovog istraživanja, već šireg istraživanja teritorijalnog kapitala kroz strukturni i delatni potencijal gradova u Srbiji, u okviru projekta Instituta za sociološka istraživanja. Naravno, iz finansijskih, praktičnih, ali i organizacionih razloga, ovo

imajući u vidu i sociološki relevantne koncepte (teritorijalnog kapitala, socijalnog kapitala, socijalne kohezije) bliske konceptu “pametnog” grada.

U okviru **dimenzije stanovništvo** operacionalizovani su sledeći faktori:

1. „društveni i etnički pluralitet“ i „kosmopolitizam/ otvorenost“ – pitanja o odnosu prema demografskom širenju grada – imigrantima, itd.

2. „stepen kvalifikacije“ i „afinitet ka doživotnom učenju“ – kroz stavove o kvalifikovanosti radne snage i iskorišćenosti radne snage.

3. “fleksibilnost” i “kreativnost” – odnose se na procenu inovativnog i/ili preduzetničkog duha ljudi u zajednici.

U okviru **dimenzije kvalitet života** operacionalizovani su sledeći faktori:

1. „socijalna kohezija“ – pitanja o odnosima između ljudi u gradu (poverenje), kao i da li su se oni promenili poslednjih godina.

2. „kvalitet života“ – preko procene zadovoljstva ispitanika (na ličnom planu i uopšteno za grad) ustanovama kulture i obrazovanja (postojanje pozorišta, muzeja, različitih manifestacija, postojanje univerziteta, itd.), zdravstvenim uslugama (odgovarajući “zdravstveni uslovi”), te njihovom procenom da li je grad bezbedan (da li postoje uslovi za kvalitetan i miran život).

Dimenzija prirodna sredina obuhvata faktore „prirodni uslovi“, zagađenost“ i „održivi menadžment resursa“ i operacionalizuje se na osnovu pitanja koja se tiču percepcije ispitanika o kvalitetu životne sredine (zagađenost, problemi sa vodom, kvalitet okruženja – šume, sela, planine, izvori, itd.).

Dimenzija mobilnost – informisanost – bezbednost – (analogno faktorima „lokalna pristupačnost“ i „inter-nacionalna pristupačnost“) – analizira percepciju ispitanika o značaju „tvrde“ infrastrukture za razvoj gradova (blizina autoputa, aerodroma, ali i postojanje industrijskih hala i postrojenja, slobodne zone, industrijskih zona, itd.).

Dimenzija ekonomija – u okviru ove dimenzije operacionalizovani su sledeći faktori:

1. „inovativni (preduzetnički) duh“ i „preduzetništvo“ – sa fokusom na percepciju razvoja i značaja malih – srednjih preduzeća.

2. „sposobnost transformacije“ – kod ovog faktora se ispituje u kojoj meri ispitanici vide neke prethodno razmatrane dimenzije kao razvojne potencijale (na primer, zemljište kao razvojni potencijal za poljoprivredu, lokalna tradicija – istorijska baština; prirodni resursi za razvoj kulture i turizma, itd.).

Dimenzija upravljanje – operacionalizovan je samo jedan faktor: „političke strategije i perspektive“. Unutar ovog faktora analiziraju se stavovi ispitanika prema imperativu privlačenja (stranih i domaćih) investitora, kao i njihova ocena prepreka u oblasti upravljanja za realizaciju datih investicija; potom, stavovi ispitanika o odnosu između lokalnih i centralnih vlasti, sa posebnim osvrtom na procese (de)centralizacije i regionalizacije, s jedne strane, i relacije između javnog, privatnog i civilnog sektora u upravljanju gradom, s druge strane. Posebna pažnja data je i

istraživanje se oslanja na podatke koji su tom prilikom prikupljeni. Unutar takvog opširnog intervjua podaci kojima je ovde operacionaizovan koncept „pametnog“ grada, ostavljaju prostor za unapređenje.

angažovanju stručnjaka u lokalnoj samoupravi, kao i razvoju saradnje sa drugim gradovima i opštinama.

U analizi intervjua koja sledi, gradovi su, u skladu sa dostupnim podacima, analizirani po izdvojenim dimenzijama. Iako se u intervjuima dimenzije često prepliću one se analitički razdvajaju ne samo da bi se pratila kategorizacija po Gifingerovom modelu, već da bi se ukazalo na sociološki relevantne dopune u njihovoj analizi.

4.2.1. Dimenzija stanovništvo

U dimenziji stanovništvo tražimo faktore bitne za razvoj „pametnih“ gradova, među kojima je i pitanje etničkog pluraliteta i otvorenosti/ kosmopolitizma. Kao važno pitanje u analizi otvorenosti nameće se efekat izazvan migracijama (najpre usled intenzivne industrijalizacije tokom socijalizma, a potom i ratovima tokom 1990ih) koje su od šezdesetih godina prošlog veka naovamo, promenile, u više navrata, socijalnu strukturu nekih gradova u Srbiji.

U Kragujevcu, većina intervjuisanih aktera smatra da je ovaj grad bio isuviše mala sredina za imigracioni šok koji je doživeo tokom 1960ih i 1970ih, prilikom industrijalizacije Zastave. Tada je niskokvalifikovana radna snaga migrirala sa Kosova, iz Južne Srbije, Bosne, iz nerazvijenih delova Hrvatske, iz Makedonije, itd. Doseljenici su sa sobom doneli svoju kulturu i navike i nisu se u potpunosti asimilovali u novu sredinu, što je poremetilo kulturu domicilnog (gradskog) stanovništva. Iz tog razloga Kragujevčani gaje značajan animozitet prema doseljenicima, koji je održan tokom vremena, uz dodatna dva migraciona šoka posle raspada SFRJ i bombardovanja na Kosovu 1999. godine. Tim okolnostima ispitanici pripisuju izostanak razvoja jedinstvenog identiteta grada i ružnu crtu mentaliteta Kragujevčana koji u pridošlom stanovništvu često vide remetilački faktor kulturnog koda „starog“ Kragujevca:

Ja ne znam zaista nijedan grad sa toliko mahalizma u sebi u mentalitetu, (...) i tog starosedelaštva (...). Što je govorio pokojni pesnik Bora Horvat (...) „malo ti je što si iz Kragujevca, nego si još i sa Pivare [stari gradski deo Kragujevca – prim. autorka]“ (KG3). Migracija tog stanovništva je sigurno donela i drugačije odnose u gradu (KG5).

I u Užicu ispitanici ukazuju na specifičan mentalitet sredine koji reflektuje izvesnu zatvorenost grada:

Neka lokalna komunikacija koja je specifična za Užice, koju retko ko razume sa strane. Malo smo zatvoreni za ljude koji dolaze sa strane, bar to je moje lično mišljenje (...) teško prihvatamo te ljude, ali kad ih prihvatimo onda smo ih prihvatili jednom zauvek (UE8).

Sasvim je drugačija perspektiva ispitanika u Šapcu. Iako su migracije promenile socijalnu strukturu i ovog grada, prema mišljenju ispitanika te promene su pozitivne i doprinose razvoju Šapca kao otvorene/kosmopolitske sredine, specifične kulture u ophođenju, kao i ponašanju u javnom prostoru i svakodnevnom životu:

Šabac jeste multikulturalan grad, Šabac je stvarno grad (...) ja sam ponosan na to, nema tih nacionalnih sitnih trvoljenja. Ti ljudi su najveće bogatstvo (...) zato što su oni magnet za neke druge ljude, jer grad se razvija tako što ljudi iz drugih sredina dolaze (ŠA12).

Ocena ispitanika u Novom Pazaru je, takođe, pozitivna, ali sa drugačijom argumentacijom. Naime, i pored velikog priliva stanovništva, Novi Pazar se i dalje vidi kao sredina u kojoj su se zadržale mentalitetske karakteristike manjih gradova – bliski i korektni međuljudski odnosi, briga o drugome, predusretljivost, neiskvarenost, gostoljubivost, i sl.:

Mislim da je ovo jedini grad u kome je potpuno nebitno da li si stranac (...). Ubeđen sam, 99% Pazaraca bi pomoglo svakom, bez razmišljanja (NP5). Pa mislim da je to karakteristika u

Novom Pazaru i okolini, da su ljudi jako jako gostoljubivi, poslednji zalogaj će da vam daju (...) on nema da vam ponudi, ne znam šta, ali to što ima, to daje od sveg srca (NP1).

U okviru dimenzije stanovništvo, humani potencijal i kvalifikovana radna snaga ističu se istovremeno i kao potencijal i prepreka u razvoju grada, često i zato što je stručna profilacija radne snage usko vezana za industriju koja je razvijana tokom socijalizma u određenom gradu, odnosno zbog odliva mladog i obrazovanog stanovništva u postsocijalističkom periodu. U tom smislu se gradovi i razlikuju među sobom.

U Kragujevcu informanti ističu da postoji kvalifikovana radna snaga, ali da je veliki deo te radne snage vezan za industrijalizaciju Zastave, i da ti „stručni“ ljudi moraju da se prekvalifikuju da bi bili dovoljno kvalitetna radna snaga, što ukazuje da stanje humanog potencijala ima i pozitivna i negativna obeležja, iako je u hijerhiji gradova Kragujevac na prvom mestu u dimenziji stanovništvo: *Imamo kvalifikovanu radnu snagu, kojoj je potrebna edukacija (KG4).*

Ispitanici u Užicu su jednoglasni da u njihovom gradu postoji kvalitetna i kvalifikovana radna snaga, u skladu sa rezultatima rangiranja prema kojima je dimenzija „pametno“ stanovništvo jako dobro razvijena: *Ako gledamo malo statistiku, realno, mi imamo iznad-prosečnu kvalifikovanu radnu snagu (UŽ6).*

Ispitanici u Šapcu ističu kvalifikovanu radnu snagu kao resurs: *Pa mislim da svakako nije dovoljno iskorišćena radna snaga (...) sigurno je da imamo kvalitetnu radnu snagu (ŠA1).*

I u Novom Pazaru, poput Kragujevca i Užica, ispitanici ističu postojanje kvalifikovane radne snage koja je vezana za tekstilnu industriju, razvijanu tokom socijalizma, a potom održavanu kroz razvoj malih preduzeća: *Po meni je najveći resurs (...) da imamo vrlo kvalifikovanu radnu snagu u tom delu proizvodnje džinsa i proizvodnje obuće (NP9).*

U svim gradovima osim Novog Pazara, međutim, ispitanici su ukazali na slabljenje humanog kapitala zbog emigracije uglavnom mladih i visokoobrazovanih, a posledično i na gubitak urbanosti, posebno u Užicu, suprotno relativno dobrom rangu ovog grada po kvantitativnim aspektima dimenzije stanovništvo:

Prema nekim procenama u poslednjih dvadeset godina gotovo 60.000 ljudi je otišlo iz Užica. To je čitav jedan grad, što će reći da se potpuno promenila struktura grada i da ono Užice, koje je nekada imalo jasne urbane naznake, imalo je jasnu komunikaciju, scenu, ljude koji su činili grad, mislim da toga apsolutno nema, da je totalno promenjeno, i da je to potpuno druga tečnost u istoj posudi (UE7). Šabac puno ljudi napušta, napušta uglavnom visoko obrazovanih mladih ljudi koji odlaze van, je li, da pronađu mesto gde će zaraditi sebi za hleba, jogurta, mleka (ŠA12).

Informanti u Kragujevcu posmatraju migracione tokove grada kao celinu, navodeći da migracije iz drugih delova zemlje i okruženja, danas dovode do novih migracija koje smanjuju stepen kvalifikovanosti radne snage, jer se odnose na emigraciju uglavnom mladih, koji ne vide perspektivu za uspeh u svom gradu: *Tek četvrta generacija rođena u urbanoj sredini ima sva odličja građanskog društva (...) upravo zbog tih upliva, druga, treća generacija vidi da joj ovde više nema mesta, odlazi za Beograd. Beograđani su otišli u svet i Srbija je tu gde je (KG12).*

Novi Pazar nema odliv mladih, ali ispitanici percipiraju problem neusklađenog obrazovnog sistema i karakteristika lokalnog tržišta rada. Informanti često navode floskulu da je Novi Pazar „grad mladih“, ali taj demografski potencijal u ovom gradu uslovljava i probleme i prepreke: *Svi kažu „jao, to je vaša najveća prednost“, ja naprotiv to vidim kao najveću prepreku u svemu jer imate armiju mladih, (...) vi svake godine dobijate novih hiljadu nezaposlenih ljudi (NP9). Vi nemate na tih 1400 novih ljudi svake godine ni 20 novih radnih mesta (NP12).*

Takvoj situaciji, ukazuju ispitanici, doprinosi činjenica da se na privatnim univerzitetima u Novom Pazaru školuju kadrovi koji nisu potrebni gradu te ostaju neiskorišćeni/nezaposleni: *Mi imamo dva univerziteta (...) ni jedan ni drugi nisu dovoljno dobri, (...) gore je poluznanje nego neznanje (...) i onda imamo poluobrazovane kadrove, polu-pravnike, polu-ekonomiste (NP3). Imamo preko dvesta, skoro trista diplomiranih ekonomista (...). A taj diplomirani ekonomista više neće da bude ni konobar, neće da bude ni šnajder, ništa, on je sada diplomirani ekonomista (...). Zna da nemamo nijednog mašinskog inženjera na Birou? Nijedan. Nemamo veterinara na Birou (NP7). Mislim da je to jedan od problema sa kojim se suočavamo, sa hiperprodukcijom, sa kadrom koji nemamo gde da zaposlimo (NP2).*

Navedeni problemi lošeg obrazovnog sistema i opšte ekonomske krize u svim gradovima dominantno se percipiraju kao spoljni – sistemski faktori koji se prelamaju na lokalni nivo i uslovljavaju visok nivo neiskorišćenosti humanog potencijala, što ujedno urušava i potencijal za promenu.

U okviru dimenzije stanovništvo poseban naglasak stavljen je na preduzetnički duh lokalnih aktera, koji se odnosi na fleksibilnost i kreativnost kao obeležja „mekih“ elemenata teritorijalnog kapitala.

Uprkos kvantitativnim pokazateljima o velikom broju novoosnovanih preduzetnika i privrednih društava u Kragujevcu, informanti su suzdržani u oceni preduzetničkog duha lokalnog stanovništva, tako da se postojanje istog dovodi u pitanje: *Mislim da volja i želja pojedinaca da rade nešto, da preduzmu, da stvaraju, da to praktično ne postoji (KG14). Potrebno je i da u ljudima imate tu inicijativu, da oni shvate da su se vremena promenila (...). Takvih ljudi ima, polako se javljaju, mislim da se to širi, možda sporo i nedovoljno, ali ide to svojim putem (KG7).*

Dobijeni nalazi za Užice, kao i u Kragujevcu, relativizuju rangove ovih gradova na dimenziji stanovništvo. Naime i u ovom gradu su podeljena mišljenja kada je preduzetnički duh u pitanju, neki ispitanici su sumnjičavi: *Ono malo duha što je ostalo preduzetničkog, mislim da to bi moglo da da neki doprinos. Kažem, uz još dodatne faktore, to samo po sebi nije dovoljno (UE2); dok drugi kažu da je grad poznat: Pre svega (...) po tim ljudskim resursima, po ljudskim kapacitetima, po tom nekom erskom humoru i dovitljivosti, što nam daje tu kreativnost, (...) ljudi imaju taj preduzetnički duh u Užicu, ovaj, hoće i da uđu u neku priču i malo da rizikuju, ono, kontrolisan rizik (UE5). Verovatno nas ovo okruženje naše tera da se dovijamo, da sa malo resursa ostvarimo više nego drugi (UE8).*

Za Šabac se može reći da se preduzetnički duh prepoznaje kao bitan resurs grada, jer je u stavovima ispitanika uočljivo kolektivno samopouzdanje u sopstvene snage, što dodatno obogaćuje socijalni kapital zajednice: *Šabac je poznat po tome da se ljudi nikad ne bave samo jednom vrstom posla, (...) Šapčani su poznati po snalažljivosti (...), a grad je poznat pa eto, pre svega po toj velikoj količini energije koju svaki stanovnik pojedinačno daje nekako za svoj grad (ŠA10). Taj zanatlijski duh Šapčana (ŠA11).*

Tradicija trgovačkog grada, pored neuspele privatizacije državnih fabrika, nakon čega je veliki broj zaposlenih u industriji odeće, obuće i nameštaja otvorio privatne firme, navodi se kao indikacija izraženog preduzetničkog duha u Novom Pazaru, koji je danas važna osnova na kojoj funkcioniše grad: *Taj preduzetnički duh (...) je nešto što nas izdvaja (NP9). Taj neki preduzetnički duh, možda je to simbol grada, želja za nekim opstankom, svakodnevnom neprestanom borbom (NP4).*

Iako su na osnovu kvantitativne analize na dimenziji stanovništvo, Užice i Kragujevac pokazali najveći potencijal za „pametan“ grad, na osnovu kvalitativnih podataka ti gradovi se ukazuju kao relativno zatvorene sredine sa slabo ili nedovoljno razvijenim preduzetničkim duhom; dakle, po ovim faktorima, sa manjim potencijalnom „pametnosti“ grada od Šapca i Novog Pazara.

Stanje humanog kapitala u pogledu kvalifikovanosti radne snage, manje više je slično u svim gradovima.

4.2.2. Dimenzija kvalitet života

Dimenzija kvalitet života se posmatra kroz socijalni kapital zajednice/socijalnu koheziju – norme, vrednosti, odnose između ljudi; ali i kroz zadovoljstvo građana (u ovom slučaju ključnih aktera u gradu) kvalitetom života, pre svega u oblasti obrazovanja, kulture i zdravstva, kao i po pitanju bezbednosti grada.

Kada je u pitanju socijalni kapital zajednice, u svim posmatranim gradovima, osim u Novom Pazaru, ispitanici navode da je poslednjih godina u opadanju, a da su u porastu nepoverenje, zavist, i otuđenost među ljudima. U Kragujevcu, Užicu i Šapcu svi akteri najčešće navode ekonomsku krizu i nezaposlenost kao sistemske (ujedno i pretežno egzogene) uzroke: *jako loši odnosi između ljudi (...) jako izražena sujeta, (...) raslojavanje (KG11). Ako je čovek gladan onda je nezadovoljan (KG2). Mislim da su ljudi malo ipak postali za nijansu sebičniji, da samo onako sebe gledaju i da se tako izgubila ta neka solidarnost (UŽ5). Pogotovo od 2000. do 2010. su promenjeni odnosi, narod je razočaran (UŽ12). Poverenje se u ovoj našoj zemlji izgubilo (...), jer je nastalo vreme siledžija u svakom smislu (...). Ljudi su postali zavidni, zloradi, vire samo u tuđe dvorište (ŠA1). Ovde u Šapcu su se više ljudi otuđili (ŠA4). Ta neka, uslovno rečeno, borba za opstanak, nekako je u ekspanziji (ŠA7).*

Iako ispitanici u Novom Pazaru ističu da se u maloj sredini ljudi dobro poznaju i lakše rešavaju probleme, i u ovom gradu, iako nešto ređe, navode da je ekonomska kriza uzela danak i primećuju pogoršanje: *Čini mi se da smo postali, svi zajedno, u tom smislu vrlo zatvoreni, vrlo pohlepni i nemamo osećaj za taj opšti interes (...) nema mesta ni za emocije ni za merhamet. Merhamet, da prevedem, je saosećanje (NP13). Socijalni kapital zajednice u Novom Pazaru narušavaju i podele unutar bošnjačke zajednice. Ipak, većina sagovornika smatra da je relacioni kapital tradicionalno bitan potencijal grada: Znaš kakvi su ti Pazarci, koliko god da izgledamo ekstremni i ha-ha-ha, kad bude stani-pani, da li je bolje ratovat' il' trgovat', uvek je bolje trgovat' i to je zato što smo trgovci (NP9).*

Kada je u pitanju zadovoljstvo ispitanika kvalitetom života u gradu, svaki od posmatranih gradova ima neke prednosti u ovoj dimenziji, ali i mnogo neiskorišćenih potencijala. Kada je reč o ustanovama obrazovanja, Kragujevac i Šabac su u mnogo boljoj poziciji od Užica i Novog Pazara.

Kragujevac je jedini univerziteti centar, što se navodi kao velika prednost: *Veliki potencijal za razvoj grada je postojanje Univerziteta, ako postane univerzitetski centar on će na nužan način postati i civilizacijski centar i to je onda jako dobro (KG3). Kao ostale potencijale, informanti ističu bogat kulturni život grada, posebno pozorišni, jer je kragujevački Knjaževsko – srpski teatar jedna od najstarijih ustanova kulture u modernoj srpskoj državi, poznat je po dobrom repertoaru i po gostovanjima širom Srbije, a navode se i brojni filmski i muzički festivali koji obogaćuju kulturni život Kragujevca poput Arsenal fest– a.*

I ispitanici u Šapcu su relativno zadovoljni kvalitetom života u svom gradu. Šabac može da se pohvali Visokom školom strukovnih studija za vaspitače, a od skora postoji i privatni fakultet; međutim, Šabac nema potrebu za izgradnjom univerziteta jer su mu blizu dva velika univerzitetska centra – Novi Sad i Beograd. Od kulturnih sadržaja, Šapčani se hvale pozorištem, a u gradu se održavaju i brojni festivali i kulturne i sportske manifestacije: *Šabac je jedan od retkih gradova koje ima preko tridesetak dobro organizovanih i atraktivnih manifestacija tokom godine. To su normalno manifestacije vezane za kulturu, za turizam, za tu neku nadgradnju (ŠA9).*

Informanti u Užicu, međutim, smatraju da u gradu nije dovoljno razvijen aspekt kulture i da nema dovoljno sadržaja: *Najvažnije je dakle što nema toliko kulturnih dešavanja, naročito*

koncerata. Ima ih, ali to nije taj nivo kao što se može naći u Beogradu, ili u nekom drugom gradu, okolnom, u ovom delu sveta (UŽ15). Jedna važna godišnja manifestacija ipak ističe se kao značajna za kvalitet života u Užicu: Jugoslovenski pozorišni festival, gde nam dolaze gosti iz celog okruženja od Slovenije do (...) Makedonije. I tada stvarno bude fenomenalno, i pozorište i ti gosti. I to su baš zanimljivi onako susreti i traje već šesnaest godina (UŽ11).

Ispitanici smatraju da Užice ima potencijal u razvijanju školovanja za određene kadrove koji su gradu neophodni, i da se grad razvija kao univerzitetski centar: *Jačanje tih visokoškolskih ustanova je veliki potencijal (...) jednostavno, postoje profili koje ne školuje ni Kragujevac ni Beograd, a koji su potrebni (UŽ4). Posebnu pogodnost vide za razvoj medicinskih kadrova, i izrazito su zadovoljni činjenicom da imaju: Zdravstveni centar (...) najvećeg kapaciteta po broju postelja u celoj Srbiji (UŽ1).*

Iako ima dosta izrečenih kritika na račun strukovne razvijenosti visokoškolskih ustanova u Novom Pazaru, ispitanici su zadovoljni razvojem Novog Pazara kao univerzitetskog grada (ima dva univerziteta), a u razvoju kulturno – umetničkog života⁵⁰ vide više potencijala no što su zadovoljni postojećim stanjem: *Imamo taj festival Stari grad i postoji tu još nekoliko manifestacija u okviru Centra [Centar za kulturu – prim. autorka] koje tu postoje već četrdeset godina, koje su tradicionalne (...); da u tom kulturnom pogledu, grad napravimo gradom. (...) Ima dosta umetnika koji su međunarodno priznati i iz Novog Pazara su, tako da bi to po mom mišljenju trebalo da bude prvi korak, (...) da se napravi neki kulturni paket grada Novog Pazara, kulturološka ponuda (NP2).*

Kada je u pitanju bezbednost, pojedini ispitanici u Kragujevcu navode problem uličnog kriminala, posebno izloženosti dece uličnom kriminalu: *Nije dobro da je jako puno dece na ulici, (...) da je sve veći broj dece koja čine krivična dela (...) i nasilje, to je nešto čime Grad treba kompletno da se pozabavi i da traži rešenja da toga ne bude (KG5).*

Građani u Šapcu ne prepoznaju bezbednost kao problem, ne pominju ga niti komentarišu. U Užicu, pak, ispitanici u skladu sa veoma niskom stopom kriminaliteta, prepoznaju bezbednost kao potencijal grada: *Grad, (...) siguran za život, (...) stvarno imamo jako nisku stopu kriminaliteta (...) sad smo dobili Forenzički centar (...) mislim da u Srbiji još nismo svesni da je to značajan faktor za život (UŽ9).*

U Novom Pazaru, ispitanici ukazuju na porast nasilja čiji uzrok nalaze i u velikom broju mladih bez zaposlenja, perspektive, kao i distanciranja od društva iz religijskih uverenja, itd.: *Apatija, agresivnost. Vi malo malo pa imate u zadnje vreme, pokušaje ubistva, pucanje u strogom centru grada; dosta negativnih pojava imate na samim sportskim takmičenjima, stadionima (...) i imate ovde tu grupu mladih koja u veri nalazi spas, pa vrlo često i u onim sektama (NP8).*

Iako se na osnovu statističkog rangiranja Kragujevac i Užice nalaze na samom vrhu hijerarhije, a Novi Pazar i Šabac na samom dnu, kvalitativni podaci daju drugačiju sliku odnosa među posmatranim gradovima. Po pitanju posmatranih faktora kvaliteta života, Kragujevac je ispred ostalih gradova u oblasti kulture, zdravstva i obrazovanja, Šabac je u oblasti kulture i obrazovanja odmah iza Kragujevca, dok je Užice doživljeno kao jako bezbedan grad, što potvrđuju i kvantitativni podaci, ali je u oblasti kulture lošije ocenjeno od Šapca, dok u je oblasti zdravstva bliže Kragujevcu. Novi Pazar daje mešovitu sliku – potencijal za razvoj kulture, ali i velike bezbednosne prepreke, iako se vidi kao grad sa jakom socijalnom kohezijom, koja je iz perspektive ispitanika u drugim gradovima na niskom nivou.

⁵⁰ Kulturna ponuda grada Novog Pazara je upotpunjena i predstavama i performansima koji izvode mladi umetnici iz Regionalnog pozorišta, koje često gostuje u drugim gradovima.

4.2.3. Dimenzija prirodna sredina

Posmatrani gradovi imaju dosta prirodnih potencijala, ali i komunalnih problema koji narušavaju date potencijale. I pored različitih prirodnih bogatstava (reke, šume, planine) i spomen parka Šumarice u samom centru grada: *To je park od 352 hektara nadomak samog centra grada, znači jedan od najvećih evropskih parkova (KG1)*, Kragujevac se suočava sa problemima vezanim za deponiju u Jovanovcu koja pravi ekološku neravnotežu: *Grad Kragujevac nikako ne izlazi u javnost sa odlukom da li otvara novu deponiju, jer ova stara je ekološka bomba na 2km od centra grada. Deponija u Jovanovcu je prepunjena, više nema kapacitet da išta primi (KG12)*.

I u Šapcu ispitanici ukazuju na problem sa divljim deponijama: *Gradska deponija (...) je prostor između grada i kompleksa na reci Savi, koji je neko došao na fantastičnu ideju da popuni đubretom. Moš' misliti koliko đubreta stane tu, 'vragu mu, i kako se to oseća (ŠA12)*. Ali, kao i Kragujevcu, navode se i prirodni potencijali poput plodne mačvanske zemlje, reke Save i blizine planina Cer i Mišar: *Mislim da su najmanje iskorišćena dva najveća resursa, ovde, Šabac se nalazi između reke Save i planine Cer (ŠA9)*.

I u Užicu ispitanici nisu zadovoljni očuvanjem prirodnih resursa: *Da bi Užice bilo prihvatljivo za život, moraš da imaš čist vazduh, da ne udišeš dim šest meseci. Mi šest meseci ne vidimo da je sunce ovde (UŽ2)*. Užice je svakako okruženo prirodnim resursima: *Mokra Gora, Tara, blizina Drine, (...) Zlatibora i Zlatara, blizina tih turističkih centara u geografskom smislu (UŽ12)*.

Na osnovu prikupljenog materijala, stiče se utisak da prirodne potencijale najviše ističu sagovornici iz Novog Pazara, možda i zato što je to jedna od ili jedina komparativna prednost ovog grada, što pokazuje i analiza položaja novog Pazara u hijerarhiji gradova u Srbiji: *Pešter, Golija (NP3)*. *Ima dosta prirodnih resursa, nezagađena je sredina (NP4)*.

Međutim, iako su faktori „zagađenost“ i „prirodna sredina“ pozitivno ocenjeni, kod faktora „manadžment održivih resursa“ Novi Pazar je daleko ispod drugih gradova, jer ima puno komunalnih problema – sa divljim deponijama, nestašicom vode, grejanjem. Informanti ove probleme vide na sledeći način: *Nestašica vode (...). Jako loše grejanje (NP1)*. *Vodosnabdevanje (...) to je problem za koji ni naši građani ne znaju koliko je veliki (...) zamislite kada nama u julu, avgustu mesecu, recimo od 2h poslepodne sve do ujutru narednog dana nemate vodu (NP7)*. *Nemogućnosti da bi obezbedili opšte zdravstvene uslove, jer stariji je vodovod koji ne zadovoljava, grad se proširuje, ima mnogo tih priključaka koji ne pomažu (NP10)*. Sa druge strane, postoji i neracionalno trošenje pijaće vode: *Sve kamenjare kamenuju sa hlorisanom vodom, pa to niđe nema. (...) Da se ja pitam, (...) ako hoćeš kamenjaru, iskopaj bunar nemoj da plaćaš porez, samo nemoj da nam koristiš hlorisanu vodu (...). Mi smo jedini grad (...) u kome se ne zna koja je kišna koja je fekalna kanalizacija, jer su prespojene (NP6)*.

Premda se posmatrana četiri grada nalaze u samom vrhu hijerarhije gradova u Srbiji po pitanju kvaliteta prirodne sredine (što ne pokazuju samo podaci rangiranja, nego i izjave ispitivanih aktera), oni se istovremeno suočavaju sa brojnim komunalnim problemima što ugrožava njihovu održivost i kapacitet za razvoj „pametnog“ grada. Kragujevac i Šabac imaju probleme sa divljim deponijama, Užice ima visok stepen zagađenosti vazduha, dok Novopazarci često oskudevaju u jednom od najvažnijih zdravstveno-higijenskih uslova u gradu – vodosnabdevanju. Kako se gradske vlasti suočavaju sa ovim problemima jedna je od tema u okviru dimenzije upravljanje gradom.

4.2.4. Dimenzija mobilnost– informisanost –bezbednost

Na položaj posmatranih gradova u dimenziji mobilnosti najviše je uticao i utiče neravnomeran infrastrukturni i prostorni razvoj gradova u Srbiji, te se sa najvećim problemima suočavaju Užice i Novi Pazar, jer su najudaljeniji od ključnih infrastrukturnih koridora. Predmet

ovog dela analize su i drugi „tvrđi“ elementi teritorijalnog kapitala, koji se ne odnose samo na saobraćajnu povezanost, a to su: slobodne zone, industrijske zone i različite lokalne specifičnosti.

Kragujevac je u pogledu saobraćajne infrastrukture dobro ocenjen grad, premda je do nedavno jedan od najvećih problema bilo povezivanje sa autoputem: *Grad Kragujevac završetkom autoputa postaje još atraktivniji grad za potencijalne investitore, jer znamo da je njihova logika što jeftiniji transport (KG11).*

Sa druge strane, Kragujevac ima povoljan geografski položaj i potencijal u industrijskim zonama: *Grad ima dobar potencijal za razvoj zato što ima dobru geografsku poziciju, zato što je sad regionalni centar i zato što je to najveći grad u Šumadiji i zato što svi nekako gravitiraju gradu Kragujevcu (KG9). Kragujevac ima industrijske zone (...) ima sertifikat sa povoljnim poslovnim okruženjem (KG11).*

Međutim, u pogledu proizvodnih i poslovnih zona, zbog velikih migratornih kretanja i neadekvatnog urbanog planiranja, ispitanici ukazuju na negativne aspekte činjenice da se Kragujevac prostorno širi „na unutra“, umesto „na spolja“, tako da ni veliki industrijski kompleksi nisu izmešteni: *Mene pod broj jedan zabrinjava što se grad urbanistički i prostorno ne širi na jedan logičan i zdrav način. Zabrinjava me što je ostala fabrika automobila u samom gradskom jezgru, što sporo ide izgradnja te infrastrukture (KG12).*

Ispitanici u Užicu najveći problem u razvoju grada vide u nedostatku adekvatne putne i svake druge infrastrukture, jer bez toga nije moguć razvoj privrede i to eksplicitno naglašavaju: *Problem je i nedostatak infrastrukture, putne na prvom mestu. I tu nema šansi da bez te infrastrukture bilo šta očekujemo, neke investicije ili razvoj privrede (UŽ12).* Drugi problem predstavlja blizina „novouspostavljene“ granice sa Bosnom i Hercegovinom, koja je ekonomski nerazvijeno područje te ne podstiče značajan promet roba, usluga, ljudi: *Postavljanjem granice ostalo je [Užice – prim. autorka] u pograničnom području koje ima samo štete što je pogranično područje (UŽ4).* Važan infrastrukturni potencijal koji je zanemaren predstavlja aerodrom Ponikve, koji bi mogao biti jedna od komparativnih prednosti grada Užica: *I aerodrom kao aerodrom, isto kao autoput, to je sredstvo, a ne način da se dođe do para (UŽ12).*

Zbog toga što je smešteno u kotlini okruženoj visokim planinama, Užice ima problema sa nedostatkom prostora, pa iz tog razloga nema potencijala za razvoj grinfild, nego samo braunfild lokacija. I u tom smislu ispitanici smatraju da su hale koje su nekada koristile neke od velikih fabrika u SFRJ (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija 1945-1992) značajan potencijal grada: *Imamo dosta hala, koje prosto stoje neiskorišćene (UŽ14). I koje mogu po izuzetno povoljnim uslovima da se uzmu (UŽ1),* što je značajno zapažanje jer je revitalizacija industrijskog nasleđa očigledan trend u zemljama CIE.

I po mišljenju ispitanika u Šapcu, veliki potencijali ovog grada ostaju delimično paralizovani zbog nedostatka putne infrastrukture⁵¹. Infrastrukturno nedostaje povezivanje Šapca sa autoputem E-70 odnosno Koridorom 10, kao i da grad siđe na Savu i osposobi se luka, te ispitanici smatraju da bi ta dva projekta dali jednu potpuno novu razvojnu dimenziju Šapcu: *Šabac ima izuzetno dobar geografski položaj, ali ovaj nažalost, kažem zbog putne infrastrukture, ne možemo da ga iskoristimo (ŠA2). Autoput koji bi trebao da se realizuje Novi Sad-Ruma-Šabac-Loznica, koji bi opet i samu tu zonu učinio atraktivnijom za investiranje [Severozapadna radna zona – prim. autorka], (...) međunarodna luka na Savi (ŠA3).*

⁵¹ U međuvremenu, od 2013. kada su prikupljeni podaci, do kraja 2019. su završeni pregovori o tzv. Fruškogorskom koridoru koji će povezivati Novi Sad sa Rumom, Šapcem i Loznicom, a koji treba da prođe pored industrijske zone u Šapcu i svakako će biti dobar podstrek razvoju grada Šapca. Sada 2022. godine, deonica tog autoputa je već završena, a kompletan završetak se planira za 2024. godinu.

Ispitanici ukazuju i da dve velike industrijske zone u Šapcu, koje su istovremeno i slobodne zone, predstavljaju veliki potencijal za razvoj grada, te da je ovaj aspekt lokalne infrastrukture u samom jezgru grada odličan input „pametnom“ razvoju: *Urađena je velika industrijska zona površine preko 500ha, to je najveća, sigurno, industrijska zona u Srbiji koja je kompletno infrastrukturno obezbeđena (...) tako da (je) to neki veliki potencijal za razvoj grada ubuduće (ŠA9). Mi (...) imamo još jednu zonu, (...) to je Istočna zona, ona je manjeg obima (ŠA2).*

Informanti u Šapcu, napominju i infrastrukturne probleme u komunikaciji sa okruženjem grada, što jeste budućnost „pametnih“ gradova, ne samo zbog proizvodnje hrane, već i zbog zaposlenih građana (ali i turista) kojima je potreban predah preko vikenda: *Da se te neke stvari standardizuju (...) da do svakog sela dođe asfalt, da svako selo ima struju, da svako selo ima telefon, da svako selo ima vodovod, te neke civilizacijske tekovine pod broj jedan (ŠA5).*

Situacija u Novom Pazaru je najlošija i ispitanici stalno ukazuju na činjenicu da je grad udaljen i od autoputa i od aerodroma, da se nalazi u kotlini i da skoro nema slobodnog zemljišta (kao i u Užicu): *Mi smo neko slepo crevo ove države. Za bilo kakav ozbiljan posao, treba vam ozbiljna infrastruktura (...) autoput, železnica, aerodrom, gasovod, naftovod (NP13).* Takva situacija, smatraju ispitanici, posledica je i demografskog rasta tokom poslednjih dvadeset do trideset godina (udvostručen broj stanovnika), koji nije pratio adekvatan rast komunalne i saobraćajne infrastrukture, tj. izostao je jedan planirani, postepeni urbani razvoj: *Malo je Pazar prerastao sebe, urbanistički, saobraćajno, kako god, tako da je nekako tesan, svi se mi nekako guramo, ima se stalno utisak jedne onako gužve (NP3). Skuplji je ovde ar zemlje nego u Beogradu, jer je Novi Pazar u kotlini, smešten je između brda, ne može da se širi (NP13).*

Takođe, kao i u Užicu, Novi Pazar ima dve velike prazne hale koje su ostale neupotrebljene jer zahtevaju velika ulaganja, a koje bi mogle da se upotrebe kao resurs za izgradnju „pametnog“ grada kroz revitalizaciju industrijskog nasleđa: *Nemamo mi jakih privrednika koji mogu da ulažu tolike pare da bi one bivše socijalističke državne fabrike ponovo vratili u život. U pitanju su velike proizvodne hale koje su pre svega skupe da se kupe u Agenciji za privatizaciju, a osim toga one zahtevaju milionska ulaganja da bi ona uopšte počela da radi (NP7).*

Elementi teritorijalnog kapitala koji su fiksni i nepromenljivi, a koji u velikoj meri utiču na razvijenost ove dimenzije, jesu geografski položaj i konfiguracija terena. U tom kontekstu, Šabac i Kragujevac su u daleko boljoj poziciji od Novog Pazara i Užica. Pošto su u rangiranju prevagu odnela dva indikatora – udaljenost od aerodroma i autoputa, kvalitativna analiza produbljuje njihovo razumevanje i ukazuje na još veće razlike između Kragujevca i Šapca, sa jedne strane, i Užica i Novog Pazara, sa druge.

Na osnovu izjava informanata može se zaključiti da Kragujevac i Šabac imaju veliki potencijal u industrijskim zonama, dok Užice i Novi Pazar imaju veliki potencijal za revitalizaciju⁵² i/ili reindustrijalizaciju starog industrijskog nasleđa iz SFRJ. Kragujevac i Šabac su u posmatranoj dimenziji relativno dobro infrastrukturno opremljeni gradovi. S obzirom da su državna ulaganja u saobraćajnice u Kragujevcu i Šapcu u toku ili će potvrđeno biti, potencijal za razvoj ovih gradova kao „pametnih“ je zasigurno sve veći, i daleko veći od potencijala koji imaju Užice i Novi Pazar.

4.2.5. Dimenzija ekonomija

Preduzetništvo se u ovoj dimenziji posmatra kao ekonomski resurs, posebno u odnosu na formiranje malih i srednjih preduzeća kao specifičnog aspekta razvoja „pametnih“ gradova. Sagovornici u Kragujevcu navode da je revitalizovana industrija automobila, koja je najveći

⁵² Ovaj potencijal ima i grad Kragujevac, ali u manjoj meri. To je ostatak neiskorišćenih industrijskih kapaciteta kompleksa „Zastava“ koji bi mogao da promeni namenu.

potencijal za razvoj grada, povezana sa razvojem malih i srednjih preduzeća (MSP) u različitim oblastima, što smatraju izuzetno značajnim za održivost ekonomije grada: *Akcent staviti na razvoj malih i srednjih preduzeća (...) u sferi proizvodnje automobila (KG6). Možda će za deset godina Fiat da se spakuje i samo da ode iz grada Kragujevca, treba ljudi i dalje da žive (...) mora se razgranati, to je ključ industrije Fiat (KG7).*

Inovacije i razvoj MSP podstiče postojanje biznis i/ili start-up centara, koji pomažu osamostaljivanje i bolje funkcionisanje malih i srednjih preduzeća. U Kragujevcu postoje dve takve institucije Start-up centar i Biznis Centar (BIC) koji su usmereni na razvoj preduzetništva svaki u svom domenu, a ispitanici potvrđuju njihov značaj i zbog uočeno niže izraženih preduzetničkih ambicija i sklonosti među stanovništvom naviklom da radi u velikim (državnim) sistemima ⁵³: *Naš cilj je da kroz rad sa studentima, znači, koji su negde na sredini školovanja i u završnim godinama, da znaju koje su im to mogućnosti za zapošljavanje; kakve su to mogućnosti u delu osnivanja firme i podsticaja koje nudi lokalna samouprava (...). To je jedan segment s kojim radimo, (...) dok su drugi segment, start-up firme i uopšte firme iz sektora MSP kojima mi pružamo različite usluge, od različitih vrsta edukacije, treninga, seminara, promocije, prezentacija različitih (KG8). Treba još više raditi na tome... razvoj preduzetništva i te kulture i duha preduzetničkog u našem gradu. Ipak je ovaj grad bio prepoznatljiv po Zastavi i desetine hiljada ljudi je tamo radilo u nekom javnom, je li, državnom sektoru i još uvek postoji, je l', neka vrsta blagog otpora i straha naravno, nesigurnosti ljudi da se upuste u neki sopstveni posao tako da je to nešto na čemu recimo naša organizacija radi, od kad postoji i na čemu ćemo i raditi dalje. (...) Dobro je da postoji Fiat i da postoje takvi veći sistemi, ali ne mogu svi da rade u Fiat-u i prosto treba jedna takva kultura da se neguje i da se podstiče, a to je dug proces (KG10).*

U skladu sa pozitivnom ocenom preduzetničkog potencijala lokalnog stanovništva, ispitanici u Šapcu smatraju da je razvoj malih i srednjih preduzeća neophodan uslov ekonomske održivosti grada, uz revitalizaciju i održavanje postojeće industrije (pre svega pogona nekadašnje hemijske industrije „Zorka Šabac“ – proizvodnja farbi, mineralnih đubriva, opeke, itd.): *Bilo bi dobro da ima naravno oslonac u industrijskoj proizvodnji, (...), grad koji nema takvu vrstu sigurnosti je grad koji živi potpuno na staklenim nogama, od danas do sutra, ali pored tako jednog bitnog elementa, mislim da je Šabac idealan grad (...) za male preduzetnike koji se bave svim i svačim, (...) jedna ozbiljna sigurnost za grad, za razvoj grada, male manufakture, porodične (ŠA1).*

Užice ima Biznis Inkubator, ali, na osnovu iskaza ispitanika, njegova uloga u razvoju MSP u Užicu nije ni približna kao uloga BIC-a u razvoju MSP u Kragujevcu: *To je trebalo da taj biznis inkubator, u suštini, da zajedno se nalazi i posao, da se zajedno razvijamo da kažem. Međutim, (...) ostala je samo ta pomoć, kroz tu kiriju, i ništa više (UŽ17).* Intervjuisani akteri ističu da je preduzetništvo sitno i teško isplativo, te da su Užičani vrlo oprezni prilikom investiranja.

Moglo bi se reći da preduzetništvo u okviru dimenzije ekonomija predstavlja komparativnu prednost Novog Pazara, koji je postao grad malih i srednjih preduzeća, pre svega u okviru tekstilne industrije, industrije obuće i industrije nameštaja, nakon propadanja velikih industrijskih kombinata u ovim oblastima: *Može mnogo toga da se uradi na planu (...) trgovine, čak i proizvodnje, malih i srednjih preduzeća. Imamo fabrike nameštaja koje su vrlo uspešne (NP1). Ovde ima mnogo poznatih proizvođača obuće, naravno, to sve jeste upravo i zahvaljujući tom nekom minulom periodu (...). Suština je praviti te porodične firme (NP13).*

U tako specifičnoj ekonomskoj transformaciji Novog Pazara ispitanici vide i negativne aspekte, zbog raširenosti sive ekonomije koja, iako smanjuje nezaposlenost (iako ne formalno, dakle, bez efekata na zvaničnu statistiku), predstavlja kočnicu razvoja ne samo malih preduzetnika

⁵³ Start-up centar i BIC, organizacije „novije generacije“ proistekle su iz EU projekata, kao jedan vid podrške i pomoći drugim organizacijama poput Privredne komore.

već i grada u celini, jer ne omogućava potrebna (budžetska) sredstva za ulaganje u infrastrukturu, kulturu, i druge oblasti od javnog značaja: *Novi Pazar je jako siromašan (...). Svi tako porodično nešto i svi rade i svi nešto privređuju, zarađuju (NP1). Nažalost, nisu naši privrednici našli dovoljno snage da zaposle mlade, obrazovane ljude, koji će da nastave da vode njihove firme pa su onda te firme ostale takve kakve jesu (NP7).*

Faktor „sposobnost transformacije“ u okviru dimenzije ekonomija, treba da ukaže na fleksibilnost gradova u novim razvojnim strategijama oslonjenim na korišćenje raspoloživih lokalnih resursa (od prirodne sredine, nasleđene infrastrukture, humanog kapitala, itd). Okretanje ka okruženju (razvoj poljoprivrede, turizma) jedna je od dobrih indikacija ovog faktora. To je za gradove u Srbiji veliki izazov nakon favorizovanja industrijske proizvodnje tokom socijalizma, kada je selo prevashodno bilo demografski rezervoar ubrzane urbanizacije. Otuda u svim gradovima ispitanici prepoznaju poljoprivredu kao jedan od značajnih, ali nedovoljno iskorišćenih razvojnih potencijala grada i njegovog okruženja:

U Kragujevcu i okolini postaje polako hit, voćarstvo i vinogradarstvo. Već imamo vinarije koje su poznate, a ovde su u okolini Šumadije, koje su poznate i širom granica Srbije. Podneblje je za to izuzetno povoljno (KG7). Ovaj kraj je pogodan kako za stočarstvo tako i za voćarstvo (...). Potrebno (je) jako mnogo sredstava da bi se poljoprivreda aktivirala i bila konkurentna (...). Taj sektor bi verovatno mogao da uposli jedan dobar broj ljudi, da smanji pritisak na industriju koja jednostavno i sama (...) ima problema da bude i konkurentna (KG2).

Ono što treba (...) to su naši tradicionalni proizvodi i definitivno mislim da su to kreativne industrije (...) koje su zasnovane na tradicionalnim proizvodima; ta sitna prerađivačka proizvodnja, jer mi ovde imamo i dosta voća i povrća (UŽ8).

Šabački kraj je toliko bogat da mislim da je ne malo, nego baš malo iskorišćeno sve to (...). Govorim o poljoprivredi, (...) o navodnjavanju, o planskom iskorišćavanju tih prirodnih potencijala. Ovde ima nekih podzemnih, toplih voda, mogli bi da pravimo cveća k'o Holandija (ŠA1). Šabac (je) centar jedne žitnice kao što je Mačva (...) koja je i veliki centar za odgajanje svinja, mislim da bi to logično bilo (...) da to bude neka industrija prehrambenog tipa (ŠA9).

I ispitanici u Novom Pazaru najčešće ukazuju na nesporan potencijal za razvoj poljoprivrede, pre svega stočarstva i lekovitog bilja, divljeg voća, itd., koji velikim delom ostaje neiskorišćen: *Mi imamo ogromne neobrađene površine, to su idealni uslovi za gajenje određenih biljnih kultura (...); mogli bi da se proizvode zdrava hrana, koja ima svoje tržište garantovano; (...) izuzetne uslove za šumske plodove i lekovito bilje, tu nam je Golija, Rogozna, gde imamo prirodnu borovnicu, imamo pečurku (NP10). U nesreći sreće pa da imamo nezagađene vode, imamo čist vazduh, imamo zdravu hranu i onda, gledajući trendove EU i tu zdravu hranu, mislim da tu možemo da idemo napred. Naravno, za to nam treba puno udruživanja, puno klastera, puno obuke ljudi sa terena (...); da bismo mi zaštitili pazarski ćevap, sir sa Pešteri, da bismo zaštitili papriku u pavlaci koja se radi zaista na ovim prostorima i to (...) u perspektivi bi imala i zdravo meso, koje ne možete nigde kupiti ni pojesti kao ovde, na čistim pašnjacima pasu stada i piju čistu vodu (NP13).*

Kada je reč o razvoju turizma, ispitanici u svim gradovima govore o kulturno-istorijskom nasleđu, takođe, kao o velikom, ali nedovoljno iskorišćenom potencijalu. To je za Kragujevac posebno bitno, jer je nakon tegobnog iskustva tokom 1990ih naučio da ne treba da se oslanja samo na jedan resurs, već da diverzifikuje svoju privredu: *Ne sme Kragujevac da doživi sudbinu koju je doživeo pre desetak, petnaest godina, da ako se ugasi Zastava grad postaje mrtav (...). Kažem vam, turizam, poljoprivreda, sve te grane, uslužna delatnost, hotelijerstvo, sve te grane mora(ju) da se ravnomerno razvijaju s tom industrijom ne bi li se grad ravnomerno razvijao, a ne samo da bude vezan za određenu vrstu posla (KG7).*

I ispitanici u Šapcu, pored industrijskih potencijala, kao izuzetan podstrek razvoju grada vide turizam kao nedovoljno iskorišćen resurs: *Prevashodno treba razvijati turizam, jer Šabac ima šta de facto da ponudi (ŠA11). Sava i Cer daju velike mogućnosti za razvoj turizma, Sava vezano za nautički turizam, zato što je Šabac svojevremeno do '99. godine bio jedan od centara nautičkog sporta u Srbiji (...). Što se tiče planine Cer, to je jedna istorijska planina, totalno neiskorištena, mislim, od turističkih potencijala do svega drugog. Mislim da i Sava i Cer su resursi koji traže velika ulaganja, ali po mom mišljenju, mislim da bi se ta ulaganja veoma brzo vratila (ŠA9).*

Ispitanici u Užicu smatraju da je veliki potencijal za razvoj privrede i turizma ne samo okolina poznatih turističkih destinacija (Zlatibor, Tara, Mokra Gora...), već i postojanje aerodroma Ponikve, koji bi mogao da se osposobi za čarter letove kako robe tako i putnika. I na ovoj dimenziji aerodrom Ponikve ističe se kao komparativna prednost Užica za razvoj „pametnog“ grada: *Ono što mi pokušavamo, znači, da stavimo aerodrom u funkciju, da pokušamo na taj način da povežemo prvo turizam, drugo, privredu, (...) da ljudi sa Zapada mogu da dođu direktno avionom na Ponikve, a ne da idu u Beograd pa da iz Beograda putuju. Sigurno da bi taj broj turista, mi već imamo veliki broj stranih turista, ali bi on bio mnogostruko veći (UŽ3).*

Informanti u Novom Pazaru su generalno razočarani neiskorišćenošću potencijala u svim oblastima pa i u turizmu: *Turistička organizacija mislim da ne radi dobro svoj domaći zadatak. (...). Mnogi ljudi su hteli iz Srbije da posete i Sopoćane i Altun-Alem džamiju, i tako dalje, ali oni kad dođu oni moraju sami da se organizuju – ne postoji nikakva mapa, ne postoji organizovani odlazak, ne postoji niko iz turističke organizacije (NP2). Naša turistička organizacija i mi kao grad nemamo jednu razglednicu ljudski koju možemo da damo turistima (...), a imamo jedan od najvažnijih spomenika srpske kulture – Sopoćani sa starim gradom Rasom, koji je (u) Unesco baštini od '78. godine – vi sada da pitate bilo kog građanina u Srbiji, da to 90% ljudi ne bi znalo ni u Pazaru ni šire (NP3).*

U kvantitativnom rangiranju gradova u Srbiji, Kragujevac je visoko na lestvici u dimenziji ekonomije, Šabac i Užice nalaze se na sredini (prosečne vrednosti pokazatelja), dok je Novi Pazar na samom dnu. Kvalitativna analiza daje sličnu sliku, s tim što su potencijali za razvoj različitih privrednih oblasti (posebno turizma i poljoprivrede) u svakom gradu ogromni ali neiskorišćeni, te predstavljaju potencijalnu bazu za razvoj „pametnog“ grada. Ukoliko se ona aktivira na „pametan“ način u bliskoj budućnosti, razlika u ekonomskom razvoju posmatranih gradova bi se mogla značajno smanjiti, na primer, realizacijom projekata zdrave hrane i razvoja turizma posebno u Novom Pazaru, ili „skrivenih“ potencijala poput aerodroma Ponikve u Užicu, odnosno nautičkog turizma u Šapcu.

4.2.6. Dimenzija upravljanje

U dimenziji upravljanje operacionalizovan je samo jedan faktor: „političke strategije i perspektive“, jer uspešnost na ovoj dimenziji zavisi kako od dobrih političkih strategija, tako i od sinergije koja se stvara pravilnim upravljanjem svim potencijalima iz prethodno razmatranih dimenzija. Političke strategije u ovom smislu obuhvataju saradnju sva tri sektora u gradu – privatni, javni i civilni sa građanstvom, građansku participaciju u ključnim projektima; kao i saradnju lokalnih i centralnih vlasti. U kontekstu nadovezivanja na dimenziju ekonomije, prvo će biti obrađena tema investicija – koje su prednosti, a šta su prepreke u dovođenju investitora. U kvantitativnom delu Gifingerovog istraživanja, investicije pripadaju dimenziji ekonomije. Međutim, u ovom radu se razmatraju u dimenziji upravljanje, jer su sve odluke o ekonomskim ulaganjima u bilo kom gradu na teritoriji Srbije, povezane sa odlukama i voljom centralnih vlasti. Iz tog razloga, investicije su deo dobrog ili lošeg upravljanja gradovima.

Investicije su postale sastavni deo glokalnih procesa, a razlikuju se braunfield investicije koje se odnose na kupovinu postojećih industrijskih postrojenja ili drugih poslovnih objekata (sa ili bez promene namene) ili grinfield investicije koje podrazumevaju „čiste“ investicije, tj. investicije tamo

gde ta vrsta usluge nije postojala ranije (fabrike i preduzeća u industrijskim specijalizovanim zonama, ali i tržni centri, stambeno-poslovni objekti različite namene, itd.). U ovom radu, poseban naglasak je na privlačenju i domaćih i stranih investitora.

Ispitanici su u svim gradovima istakli da domaćeg kapitala nema ili ga nema dovoljno i da je to posledica državne politike koja je više okrenuta stranim nego domaćim investitorima. Ispitanici upravo ističu prednost domaćeg kapitala koji je lokalno ukorenjen, što ukazuje na adekvatnu percepciju ispitanika o značaju vezanosti domaćeg kapitala za razvoj lokalnih resursa. Veći deo intervjuisanih aktera u Kragujevcu ističe da je nekorektno to što država deset puta više subvencionise stranog nego domaćeg investitora, po jednom radnom mestu, ali i da dobra investiciona politika zahteva i dobar model saradnje kako po horizontalnoj (unutar aktera lokalne sredine) tako i po vertikalnoj osi (između lokalnog i viših nivoa upravljanja): *Podsticajna sredstva koja država daje (...) mislim da to nije jednostavno fer prema domaćim firmama (KG8). Morate da imate jednu povoljnu klimu za investitore, to je nešto što zavisi i od države i od grada (KG1). Ta spremnost da po povlačenju donatora, grad preuzima odgovornost da to nastavi, je društveno odgovorno poslovanje (KG5).*

Dok se većina intervjuisanih aktera u Kragujevcu žali da nema dovoljno domaćeg kapitala: *da bi on mogao da bude neki motor razvoja (KG15)*, ispitanici u Užicu smatraju da domaćeg kapitala ima, a da je osnovni problem upravo u nekorektnom odnosu države prema domaćim investitorima, ali i u nedovoljnom angažmanu ključnih aktera lokalne samouprave grada, kako na relaciji republička – lokalna vlast tako i u delu strateškog planiranja: *Imamo mi i domaće investitore, samo treba im pomoći (...), a ne gledati ih kao vreću bez dna od koje ćemo samo da grabimo i da uzimamo da punimo gradski budžet (UŽ5). Mislim da je potrebno da opet gradonačelnik sa svojim saradnicima sve to lepo prezentuje tamo gde treba i da malo to izreklamira i da mogu da se investicije privuku (UŽ1). Mislim da lokalna samouprava, koja bi trebalo da to na neki način inicira, upotrebu tog prostora određenim merama, da nije ništa uradila i mislim da nema plan da to uradi (UŽ2).*

I u Šapcu ispitanici smatraju da država favorizuje strane investitore i da to nije dobro, ali ocenjuju da grad ima „pametnu“ strategiju prema domaćim investitorima, koja prepoznaje značaj njihove lokalne ukorenjenosti: *Sa stanovišta Grada potpuno su izjednačeni, inostrani investitori i domaći investitori koji već posluju na našoj teritoriji (ŠA2). Zaista postoji jako duga tradicija u tom [domaćem – prim. autorka] preduzetništvu (...). Mislim da je pametnije usmeriti se na očuvanje postojećeg u ovakvim, opet da kažem vremenima, nego to zapostaviti u traženju potencijalnih direktnih stranih investicija (ŠA3).*

Intervjuisani akteri u Novom Pazaru, međutim, priželjkuju veću investiciju stranog kapitala, ističući i da tendencija razvoja malih i srednjih preduzeća već neko vreme jenjava. Pritom su u velikoj meri pesimisti da će privući značajnije strane investicije, jer podsećaju da uspeh u privlačenju investicija pretpostavlja sinergiju svih prethodno razmatranih dimenzija „pametnog“ grada – čiji su neki od aspekata (razvoj komunalne i saobraćajne infrastrukture, neplansko širenje grada, bezbednost i opšta i u proizvodnom procesu, itd.) u ovom gradu posebno niskog kvaliteta: *Svi naši privrednici koji rade i koji se bave nekim svojim poslom, imaju već sada, skoro svi već imaju svoje proizvodne pogone, u granicama koliko to njima treba. To je ono što oni mogu. Nama direktno treba strani ulagač (NP7). Ako ste Vi veliki proizvođač, kao na primer proizvođač tekstila koji je došao u Leskovac, i da ste to uradili kod nas (...), da ste (...) krenuli sa tim obimom proizvodnje, to znači da bi druga polovina grada bila bez struje (...) nemamo prečišćivače vode, uopšte dakle snabdevanje vode. Ako bi vi sad trebalo sav taj tekstil koji uradite, ovde u Pazaru da operete, (...) to jest, da radite doradu, vrlo je verovatno da bi drugu polovinu grada ostavili bez vode (NP12).*

Kada je reč o modelu upravljanja, kooperativni model pretpostavlja saradnju različitih nivoa upravljanja, kao i integritet i autonomiju svih uključenih aktera, što je moguće ostvariti samo u decentralizovanim sistemima, odnosno, političkom autonomijom lokalnih aktera u centralizovanim partokratskim sistemima. Jako je važna i profesionalizacija upravljačkih struktura (primer Švajcarske). U tom kontekstu značajni su stavovi ispitanika o ovlašćenjima lokalnih samouprava ne samo kao preduslovu neoendogenog razvoja gradova, već i ravnomernog regionalnog razvoja.

Ispitanici u Kragujevcu su ukazali na potrebu decentralizacije kao preduslova da gradovi napreduju, naglašavajući prevashodno veću moć u odlučivanju o lokalnim resursima, ali i svest o jakom relacionom kapitalu između lokalnih i centralnih vlasti kao preduslovu razvoja grada u uslovima visoko centralizovanog modela odlučivanja i partijske države: *Republika je i u prethodnom periodu, ako gledamo objektivno, dosta pomogla Kragujevcu⁵⁴, ne bi li se ovi poslovi završili, prvenstveno mislim na Fiat i na sve. I dalje nam Republika dosta pomaže, jer je garant ugovora sa Fiat-om, (...) morate da imate jake lidere u ovakvoj Srbiji koji su sposobni da gore imaju kontakte sa Beogradom, ne bi li nešto došlo u taj vaš grad (KG7). Bez obzira koliko je Kragujevac uradio u zadnje vreme i uz pomoć eksternih faktora i države, on i dan danas sve svoje ambicije i želje i planove neće moći sprovesti kao nijedna praktično druga lokalna sredina bez decentralizacije (KG2). Srbija je i partijska država i nikako da se oslobodimo toga i da to malo decentralizujemo (KG7).*

I ispitanici u Užicu najveći problem u oblasti upravljanja vide u centralizaciji, i zalažu se za regionalizaciju koja bi donela „realan“ razvoj, ali izražavaju veće nezadovoljstvo i skepsu da je to moguće zbog partijske patronaže i klijentelizma u odnosima centralna – lokalna vlast: *Ja mislim da ključni problem jeste potpuna centralizacija, jer vi odavno nemate autentičnu ličnost koja zastupa interese grada. Imate predstavnike političkih stranaka koji su tako dobili koncesiju na taj neki način, od Beograda ili od centrale stranke (UE7). Po meni je jako bitno da se formiraju regionalni fondovi, finansijski fondovi za razvoj, kao što Vojvodina ima svoj Fond za razvoj (UŽ4). Mislim da je velikim delom uzrok politika Beograda, ne velikim, nego najvećim delom, da je politika način uopšte biranja ljudi koji vode grad i uopšte lanci koji se preslikavaju sa republičkog na opštinski nivo, da jednostavno, čini mi se da nemamo svoju politiku (UŽ6). Sva diferencijacija koja se radi kada su u pitanju ministarstva jeste ta skala gde imate stepen razvijenosti gradova i opština (...). Mislim da to nije način da se pospeši konkurentnost mikrolokacija u Srbiji (UŽ9).*

Pored toga, intervjuisani akteri u Užicu smatraju da im je skorašnja administrativna (re)organizacija državne teritorije donela samo probleme, izmeštanje nekih funkcija i „razvlašćivanje“, čime se stvara i nezdrava konkurencija i animozitet između gradova: *Ako ćemo sad zarad neke potvrde ili zarad lečenja, zarad ne znam ovog ili onog, ići u Kragujevac, Beograd, e pa, znaš šta, ne sviđa mi se. Bolje mi je da onda idem u Beograd u svakom slučaju nego u Kragujevac, ako već to ne može da bude u Užicu (...). Kragujevac sa republičkog nivoa dobija određene ingerencije koje je nekad Užice imalo (...), Užicu je uzeta vojska (...), pa smo imali Direkciju za zdravstvo, pa Direkciju za školstvo, pa Policijsku upravu, pa ne znam, Centar za železnicu, pa Centar za PTT, pa Centar za Telekom. Sad je to (...) iseljeno je iz Užica, to ostavlja jedan gorak ukus (UŽ2).*

⁵⁴ U vreme istraživanja (2013. godine) na čelu lokalne vlasti u Kragujevcu bio je Veroljub Stevanović (lider pokreta Zajedno za Šumadiju, u bliskoj saradnji sa Srpskim pokretom obnove Vuka Draškovića; gradonačelnik 14 godina u dva navrata), što je dugo godina bila ista „politička“ linija kao i republička, ali je od 2012. godine bio u opoziciji, nakon što je na mesto predsednika države došao prvo Tomislav Nikolić, a potom je Srpska napredna stranka (SNS) preuzela i republičku Vladu. Ubrzo posle istraživanja, u Kragujevcu su „naprednjaci“ došli na vlast, pa je ponovo uspostvaljena „politička“ ravnoteža lokalne i republičke vlasti, koja nameće centralizovani – komandni model odlučivanja, a od posmatranih gradova jedino je Šabac, do izbora 2020. godine, ostao jedan od retkih opozicionih gradova.

Neki od intervjuisanih aktera u Šapcu pozitivno govore o unitarnoj državi sa visokim stepenom decentralizacije uz postavljanje istih pravila za sve, posebno kada je raspodela novca u pitanju, dok drugi ističu važnost da svaka lokalna sredina ima prava da razvija svoje posebnosti, što podrazumeva suštinsku decentralizaciju: *Ja bih voleo da živimo u unitarnoj državi (...) sa najširoom mogućom lokalnom samoupravom, znači da se standardizuje (...), od Subotice do Vranja da se zna šta se dešava, (...) a ono što bi moralo da bude neki mainstream države, društva, to bi zavisilo od centrale (ŠA5). Zapravo, za mene to [decentralizacija – prim. autorka] znači (...) da se ne prihvataju, znači, zdravo za gotovo, neke direktive iz Beograda ili već odakle, (...) jer ne može se sve isto primeniti u različitim krajevima Srbije (ŠA6).*

Većina ispitanika smatra da Šabac ima dobru javnu upravu, efikasnu i kadrovski osposobljenu za investicione i razvojne projekte, umreženu i sa nacionalnim nivoom vlasti, premda u vreme istraživanja, nakon dugo godina, Šabac postaje opozicioni grad, što se po mišljenju ispitanika reflektuje i na odnose sa republičkom vlašću: *Potrebno je imati izuzetan menadžerski tim, ovamo u Gradskoj upravi, koji će sam da pronalazi partnere, jer grad sam ne može sad, nijedan grad u Srbiji, da pokrene neki ozbiljniji investicioni ciklus (...) potrebna je i pomoć države i pomoć stranaca. (...) Eto, a ovaj grad ima ljude sposobne za tako nešto (...). Kod nas je uvek katalizator svega politika, mi smo politička zemlja. Sad je Šabac opozicioni grad i verovatno to ima veze (ŠA1).*

Ispitanici u Novom Pazaru posebno ukazuju na značaj uvažavanja posebnosti svakog regiona, jer smatraju da ista pravila ne mogu da važe za sve, o čemu treba voditi računa kako pri donošenju tako i pri implementaciji zakona (odluka): *Kad država donosi neke zakone, da nešto pita i lokalnu samoupravu, na način da se shvati da Srbija nije jedna ista slika svuda i da način rada koji daje efekte i rezultate u Sremu jednostavno ne mora da uspe u Trgovištu (...). A ako imate takav način i takvo viđenje države da razvijate, onda će to vama u jednom trenutku da postane mnogo komplikovano, da vi u Beogradu razmišljate o dvadeset, petnaest, deset ili ne znam koliko regija, pa ćete onda da prenesete deo obaveze svim tim delovima, da brinu neke lokalne vlasti ili neke regionalne vlasti (NP9).*

Većina informanata u Novom Pazaru ogorčeni su zbog centralizma u političkom vrhu države, ali i zbog nesposobnosti lokalnih vlasti, kao i činjenice da su na svim nivoima stranački interesi od presudnog uticaja, a da se interesi građana zapostavljaju: *Mislim da je i regionalizacija i decentralizacija Srbije neophodna. Ovako svi mogu da svojim uglavnom nepisanim građanima (...) kukaju kako je Beograd kriv za to, a oni su direktno odgovorni (...). Tako da je mislim to najvažnija stvar – prenos odgovornosti na lokalni nivo. Nažalost, niti su za to sposobni lokalni političari, sa ovakvim politikanskim kapacitetima, katastrofa, živeli bismo stvarno kao crkveni miševi (NP3).*

Pogled „odozdo“ u posmatranim gradovima, pokazuje da su ispitanici u Šapcu, a donekle i Kragujevcu i Užicu, iskazali spremnost za decentralizaciju u proceni svojih lokalnih kapaciteta, a ispitanici u Novom Pazaru značajnu skepsu u pogledu kapaciteta da „izdrže“ decentralizaciju, prevashodno zbog nedostatka tvrdih (infrastrukturnih) dimenzija teritorijalnog kapitala. S druge strane, ispitanici u svim gradovima ukazuju na sistemske prepreke koje ishode iz centralizovanog modela odlučivanja u Srbiji (uznapredovalog nakon istraživanja), koje umanjuju automiju i integritet lokalnih aktera u upravljanju gradovima. U vreme istraživanja, u Šapcu i u Novom Pazaru na vlasti su lokalne stranke i koalicije ili udruženja građana, što im je otežavalo komunikaciju sa centralnim vlastima, dok iskustvo Užica pokazuje pasivnost lokalnih aktera čak i kada su iste političke opcije kao i republička vlasti. U vreme istraživanja, Kragujevac je imao najbolje odnose sa centralnim vlastima, zahvaljujući ne samo dobrim političkim relacijama već i liderskim sposobnostima lokalne uprave (i kontinuitetu vlasti).

Sistemske prepreke koje uslovljava centralizovani model odlučivanja, kao i stavljanje partijskih ispred opštih interesa, onemogućava uspostavljanje kooperativnog modela upravljanja na

lokalnom nivou kroz uključivanje i saradnju aktera svih sektora, i privatnog i civilnog, u transparentni proces odlučivanja. Ispitanici u sva četiri grada ukazuju na slične ili iste probleme u saradnji pomenuta tri sektora.

Ispitanici u Kragujevcu svesni su potrebe umrežavanja aktera na svim nivoima, i kao pretpostavku uspešnog privlačenja investicija: *Ja stranog partnera doživljam kao čoveka koji treba da upozna grad sa različitim aspektata i da stranom partneru pokažemo sinergiju, zajedništvo koje njemu omogućava da donese jednu pozitivnu odluku, kad dođe u jednu sredinu u kojoj svi razgovaraju i u kojoj može da se razgovara (KG4). Zabrinjava me što nema tog jednog naprednog pristupa u vođenju grada i modernijeg (...), te italijanske firme neće te zastarele pristupe, ni u komunikaciji, ni u načinu realizovanja svoje investicije (KG12).*

Uočljiva je zabrinutost ispitanika u Kragujevcu po pitanju izostanka novih strategija i prihvatanja novih modela upravljanja zbog favorizovanja partijskih kriterijuma: *Ako imate od 2000. godine identičnu garnituru ljudi koje samo okreću po javnim preduzećima, to je definicija ludila po Ajnštajnu (...) radim iste stvari – očekujem bolje rezultate (KG14).*

Pojedini ispitanici vrlo kritično gledaju na saradnju tri ključna sektora, smatrajući da je neophodno više razumevanja za ono što je suština svakog od njih: *Malo je ljudi edukovano o tome i u lokalnoj samoupravi, o značaju civilnog sektora i koju ulogu ima u razvoju velikih ili drugih evropskih gradova, manjih evropskih gradova (...). Lokalna samouprava civilni sektor vidi kao nužno zlo, jer to tako negde Evropa zahteva ili neki donatori, a ne prepoznaju kvalitet, značaj, resurs, i to što će oni kvalitativno dobiti ako uključe i te ljude. A privatni sektor se, bar ovde, ponekad ponaša autistično, hoće kada mu kažete šta je njihov benefit od toga (KG9).*

Na sličan problem nerazumevanja značaja javno – civilno – privatnog partnerstva ukazuju i ispitanici u Užicu: *Najveći su problemi našeg odnosa, ako posmatramo sad te neke tri oblasti – privatni, javni i civilni sektor (...) ne postoji saradnja (...). Pre svega, loše je za javni sektor jer nosi odgovornost 100% onda. Ako bi bili u partnerstvu ova tri sektora, onda bi imali svi po 33% odgovornosti, pa bi i njima bilo lakše. Znači, u toj želji da dominira u odlučivanju, [javni sektor – prim. autorka] navlači sve negativne efekte, a ukoliko bi ti neki modeli partnerstva bili razvijeni, onda bi svako poneo deo odgovornosti (UŽ4).*

Čini se da su ispitanici u Užicu bili najotvoreniji i najkritičkiji, jer smatraju da su loši rezultati grada u ekonomskoj sferi direktan ishod niskog potencijala u upravljanju gradom, pre svega, izostanka strateškog i dugoročnog promišljanja: *Politički vrh, gradski, nema taj strateški pristup i kod nas inače kontinuitet ne postoji (UE9). Svi za svoga mandata se trude da opstanu u tom mandatu, u principu nema dugoročne politike (...) već svaki put počinjemo nažalost iz početka (UŽ6).*

Akteri u Šapcu su većinski zadovoljni saradnjom između sva tri sektora: *Utisak je da je na zadovoljavajućem nivou (ŠA3), ali ima i onih sa kritičkom perspektivom: U nekim slučajevima dobra, u nekim slučajevima loša [saradnja – prim. autorka] (...). Ne možemo generalizovati stvari da su u privredi zli, nisu, ima tu i okej ljudi (...). Lokalna uprava, depolitizacija pod broj jedan, to je osnovna stvar, to je najosnovnija stvar generalno (ŠA12).*

Ispitanici u Novom Pazaru ukazuju na problem pasivne i nekompetentne lokalne vlasti, odsustvo strateškog pristupa razvojnim projektima, a posebno na činjenicu da se svi gradski odnosi zasnivaju na vezama i poznanstvima, tako da veliki broj institucija ne može regularno da obavlja svoje poslove: *Ovde je glavni problem što sve vlasti, još od posle II svetskog rata, (...) lokalna vlast jednostavno nije umela da traži ništa od Republike. Novi Pazar jeste velik, ali još uvek ima karakteristiku male sredine, da ljudi ne žele da se zamere, jer ovde svako svakog ili zna ili je rođak ili ima neku vezu, i onda vam ne rade mehanizmi prinude – ne radi vam ni opštinska inspekcija, ne radi vam ni republička inspekcija, ne radi vam (...) sud, pravosuđe i policija, i onda to unosi jedan*

popriličan kaos (NP9). Vlast se bira na četiri godine i ona za te četiri godine nema vremena ni za jedan dugoročni projekat (NP12).

Iako ukazuju da u odnosima između javnog, privatnog i civilnog sektora u Novom Pazaru ima problema, većina sagovornika ipak ukazuje na pozitivne aspekte saradnje javnog i civilnog sektora, ali i na činjenicu da NVO ima relativno malo: *Nekima su jednostavno lični interesi jači od svega, ali ja želim da verujem da je to manjina (NP5). Dva tri funkcionalna NGO na sto ili više hiljada ljudi, gde imate pola mladih (...) to nije dovoljno. (...) Koliko god oni dobro radili, ne mogu da postignu to što treba da se radi, a mislim da je saradnja bila više nego korektna sa NGO u prethodnom periodu (NP9). Ja organizacije civilnog društva vidim kao jedan korektor vlasti, kao jednog partnera vlasti i kao ljude koji izvan tog sistema vlasti pokušavaju da pokrenu neke stvari (NP13).*

Problemi centralizovanog i partokratskog modela upravljanja najjasnije su iskazani u domenu uvažavanja struke i stručnjaka, što je svakako jedan od najvažnijih preduslova „pametnog“ grada. Ti problemi su prepoznati u svim istraživanim gradovima, a najviše u Novom Pazaru i Užicu.

Među ispitanicima u Kragujevcu mišljenja su podeljena – jedni tvrde da lokalna samouprava ima stručne ljude na odgovornim pozicijama, dok se drugi žale na nedovoljno kompetentne, inovativne, efikasne i kvalifikovane kadrove, koji su posledica političkih kadrovskih rešenja, što umanjuje efikasnost javne uprave: *znate i sami, onaj ko pobedi on postavlja svoju hijerarhiju. Znači, ako ima adekvatne ljude on ima, ako nema, dođe mediokritet (...), a on neće da sluša pametnijeg od sebe, jer onda nema on taj autoritet (KG4).*

Mnogi informanti taj problem prepoznaju kao opšte stanje u društvu: *Moj stav je da mi definitivno u našem društvu imamo upravo problem koji se tiče neefikasnih kadrova (...). Politika je najači argument, odnosno najjači faktor (KG2); Mislim da je to onako slika Srbije, nije to sad samo ovde (KG14). Veliki problem predstavlja i nedovoljno edukovana radna snaga u lokalnoj samoupravi: Vrlo malo se u državnim institucijama ulaže u razvoj kadrova. Kako da kažem, ja kad bih sad poslao nekog na neki seminar, mislili bi da sam lud, ili na neku edukaciju, znate (KG9).*

Informanti u Užicu su uglavnom razočarani kadrovskim rešenjima u lokalnoj samoupravi i ukazuju na veliki problem u angažovanju stručnjaka, odnosno stručne javnosti u proces realizacije nekih planova ili u donošenje odluka: *Vrlo se često priča o departizaciji (...), profesionalizaciji javnog sektora, itd., ali se nije tu mnogo uradilo (UŽ4).*

I u Užicu se kao najveći problem navodi stranačko zapošljavanje, postavljanje nestručnih i neupućenih ljudi na visoke pozicije u različitim institucijama. Pored toga, ukazuje se i da lokalne samouprave uglavnom ne žele ili nisu u mogućnosti da adekvatno plate nečije znanje, usled čega dobri stručnjaci ne žele da rade u državnoj službi, jer je odgovornost velika, a plata mala: *Nisu, mislim da nisu uopšte stručna lica dovoljno angažovana (UŽ5). Ja mislim da su u velikom broju institucija nekako „podobni“ (UŽ7). Svi ljudi koji su inovativni nešto vrede, oni su uglavnom zaposleni u nekim privatnim firmama i imaju svoj posao koji je mnogo dobro plaćen nego posao u javnom sektoru (UŽ12).*

Problem nedostatka stručnjaka odnosno podređenosti struke politici posebno je apostrofirano u intervjuima iz Užica, kao jedna od ključnih pretpostavki „pametnog“ upravljanja: *Problem sa nedostatkom stručnih ljudi i eksperata. Ako vi slušate i poštujete realno stanje i analizu, brojeve, vi možete napraviti dobru politiku, kako god ona imala nameru da natura prioritete (UŽ9). Trebalo bi ipak stručnjaci da vode neke resore a ne političari, to je problem (UŽ17).*

U Šapcu koji se može pohvaliti relativno efikasnom lokalnom samoupravom (sa najmanjim brojem zaposlenih u Srbiji), ispitanici tvrde da se „pažljivije“ biraju kadrovi, mada, kada su u

pitanju za politiku „manje značajni“ resori poput kulture, u većini gradova se ne postavljaju politički podobni već stručni ljudi: *Mislim da se i tu na neki način, maksimalno, koliko je to moguće u ovakvim sistemima i u ovakvim društvima, vodi računa, da ne znam sad, ne dođe kao što je pre, ne znam, godinu dana na čelo muzeja na otvaranje u Sirogojno došao profesor fizičkog. Znači mi ovde te slučajeve u principu nemamo. Znači, u pozorištu je glumac, u biblioteci je magistar književnosti, u arhivu istoričar (ŠA5).*

Ipak i u Šapcu, ispitanici potvrđuju političke prepreke u zapošljavanju stručnjaka, to jest, praksu zapošljavanja stručnjaka po političkoj liniji: *Naravno da postoje prepreke (...), ako niste deo političkog establišmenta u tom momentu, onda ne možete da budete ni stručnjak ni ne-stručnjak (ŠA7). Dosta puta odluči politika nego struka (...) i onda dešavaju se promašaji i u industriji i u građevini i u planiranju i u organizovanju grada (ŠA8). Ta partizacija, ja ne znam kako to drugačije zvati (ŠA10).*

Ispitanici u Novom Pazaru potvrđuju jako lošu situaciju po pitanju zapošljavanja stručnjaka, smenjivanje kadrova po političkoj osnovi, ali ne samo u sprezi sa lokalnim političarima, nego i sa njihovim predstavnicima na centralnom nivou, jer u Vladu uvek ulaze jedan od dva stranačka lidera nacionalnih manjina (većine u Novom Pazaru): *Ako vas neko iz Ministarstva, iz Ministrovog kabineta preporuča, onda ne morate da budete bog zna kvalitetan kadar (NP2). Nema dovoljno stručnjaka uopšte (...) mi i dalje ovde funkcionišemo po principu ogovaranja, rekla-kazala, (...) burazerska politika (NP3). Imate politička zapošljavanja, nebitno koliki si stručnjak. Političko zapošljavanje i to je to (NP11). Samo partijska knjižica (NP14).*

Međuopštinska saradnja je jako važna za razvoj „pametnog“ grada jer može dati impuls za razvoj čitavoj oblasti ili regionu, ali, nažalost, u posmatranim gradovima nije zastupljena ni prepoznata na adekvatan način.

Inicijative međuopštinske saradnje su najčešće inicirane spolja i to je možda jedan od najboljih primera multiskalnog pristupa lokalnom razvoju. Inicijacija saradnje od strane evropskih i svetskih komiteta i organizacija je deo jednog važnog (logičnog) pitanja – zašto država ne edukuje i ne pomaže da se opštine i gradovi osamostale? To povlači sa sobom i pitanje regionalizacije, ne samo decentralizacije, kao i nepostojanje „srednjeg“ nivoa vlasti kome bi bilo omogućeno da koordinira akcijama određenih gradova i pomogne da svoje sredine učine kvalitetnijim i ekonomski održivijim za građane, odnosno, korisnike grada. Delimično tu ulogu „srednjeg nivoa“ preuzima i RAS (Razvojna agencija Srbije), ali oni pretežno rade na projektima koji su finansirani spolja, ne iniciraju sami projekte, niti imaju dovoljne budžete za to.

Recimo, u Kragujevcu ulogu pomagača u međuopštinskoj saradnji čini Regionalna razvojna agencija za Šumadiju i Pomoravlje, kroz projekte EU: *Mi pokrivamo Šumadiju i Pomoravlje i naša osnovna misija i jeste u povezivanju opština i u kreiranju zajedničkih projekata i sve one funkcije koje mogu da se rade ekonomičnije i efikasnije u zajedništvu (...). Sada već i država prihvata taj evropski koncept povezivanja, međuopštinskog povezivanja, pa kad daju neki javni poziv za podnošenje aplikacija, čak i oni sad kažu biće izbodovano sa više poena ukoliko se to radi u partnerstvu sa susednom opštinom. Evropska Unija isključivo na tome insistira (KG12).*

Užice i Šabac imaju saradnju sa susednim opštinama po pitanju regionalnih deponija, a Užice i šire, zahvaljujući tome što je deo poznate turističke regije: *Kod zaštite životne sredine i upravljanja otpadom, mi radimo programe i projekte – i donatorske i druge, gde učestvuje i Čačak, Ivanjica, Lučani, znači i opštine koje nisu u Zlatiborskom okrugu. Znači, Užice kao centar tog dela ima jaku saradnju sa Čačkom, na primer, napravljena je regionalna deponija, (...) sa Čajetinom ima vezu, to su maltene dve opštine, međutim, poslovno to je jedna teritorija (UŽ4). To je Regionalna deponija „Srem – Mačva“. Na primer, poslovno dosta sarađujemo sa kolegama iz Valjeva (...) tako razmena informacija, (...) pa Loznica isto (ŠA4).*

U Novom Pazaru, saradnja se više razume organski sa mestima u okruženju, jer su upućena na Novi Pazar kao veći grad: *Kod nas generalno u državi ne postoji ta neka razvijena međuopštinska saradnja i ja se sećam te priče, još je pokojni premijer Đinđić pričao o udruživanju opština (...). Možda najveća saradnja koja nije formalizovana dokumentom, ali postoji u životima ljudi, jeste između Novog Pazara i Raške, jer je Raška na 20km od Pazara (NP9).*

Informanti u analiziranim gradovima navode da u mnogim sektorima postoji saradnja između gradova – međusektorska, recimo između ustanova kulture, socijalne zaštite, turizma; kao i međunarodna, sa drugim gradovima – bratimljenje, razmena poseta, ali da „konkretne“ saradnje nema. Problem je što je retka i/ili neprepoznata saradnja između lokalnih samouprava gradova srednje veličine, i što nije proaktivno promovisana od strane gradskih (a ni centralnih vlasti). U tom kontekstu, čini se da se gradovi utrkuju za veći prihod iz EU projekata i da projekte smišljaju prema otvorenim konkursima, a ne prema najvažnijim potrebama grada. Osim toga, odnosi saradnje između lokalnih samouprava takođe više zavise od usklađenosti političkih opcija no od realnih potreba u partokratskom sistemu upravljanja. Sa druge strane, s obzirom na deficit novca koji postoji u budžetima većine lokalnih samouprava, to jeste jedan od načina da se privuče novac koji bi mogao biti iskorišten za unapređenje nekih elemenata teritorijalnog kapitala određenog grada/opštine:

Mi sarađujemo sa svim gradovima, što je normalno kao što svi gradovi u Srbiji sarađuju sa svima, ali nema nekog tog konkretnog vida saradnje, da kažem da smo zajednički u nekom projektu (KG11). Sada već i država prihvata taj evropski koncept povezivanja, međuopštinskog povezivanja, pa kad daju neki javni poziv za podnošenje aplikacija, čak i oni sad kažu biće izbodovano sa više poena ukoliko se to radi u partnerstvu sa susednom opštinom, EU već isključivo na tome insistira (KG12).

Čak nismo ni imali neke zajedničke projekte sa ovim gradovima koji su ovde u blizini. (...) Otprilike (...) da ćemo morati da taj naš način razmišljanja preusmerimo, odnosno da ga na neki način promenimo (...), jer ono što Evropa poznaje i ono kako se u svetu radi, to je regionalni princip, a to kod nas još uvek nije zaživelo, još uvek se kao gradovi onako, držimo odvojeno (ŠA2). U konkretnom smislu neke jasne kulturne ili industrijske saradnje Šapca sa nekim drugim posebno gradom, mislim, ne, ne postoji. Okej, verovatno neke firme posluju sa nekim, ali ništa to nije u toj meri generalizovano da bi mogli da stavimo na prvo mesto, da to je to mesto veoma važno za razvitak naše sredine (ŠA12).

Politika je tu faktor koji remeti to [dugoročni uspeh i saradnju – prim. autorka] i sad možete da napravite ne znam kakvu Strategiju, ali će sutra recimo u Bajinoj Bašti da pukne vlast pa će doći neko drugi kog ne zanima uopšte ta priča (UŽ7). A efekti se ne vide baš mnogo, prosto se nigde ne radi na tome i nekako to je sve onako ad hoc (UŽ8).

Čini mi se da se na tome dosta insistira, a i naše lokalne vlasti to baš potcrtavaju – da im je to jako važno, ta saradnja. Mislim da je mnogo važnije da ta saradnja ne bude samo formalna, na papiru, da se, ne znam, kada su Dani grada Pazara ili nešto drugo, dođu nam gosti ili mi odemo kod njih, nego da ta povezivanja budu sadržajnije (...) da stvarno od toga nekakve koristi imaju građani (NP3).

U dimenziji „pametnog“ upravljanja, i po osnovu kvantitativne i po osnovu kvalitativne analize za posmatrana četiri grada dolazi se do sličnih zaključaka – u Kragujevcu i Šapcu je situacija povoljnija no u Užicu i Novom Pazaru. Međutim, iako se kvantitativno gledano Kragujevac nalazi pet mesta ispred Šapca (statistički rang), prema analiziranim faktorima na osnovu intervju a „najpametnije“ upravljanje je imao Šabac. Premda je Kragujevac imao bolju vertikalnu povezanost između političkih aktera, ako se uzme u obzir da je Šabac bio oponent aktuelnoj vlasti (do izbora 2020), i da je istovremeno imao najmanju i najefikasniju lokalnu samoupravu, Šabac se

definitivno može smatrati uspešnijim u odnosu na ostale gradove, a posebno Užice i Novi Pazar čija se lokalna samouprava ocenjuje kao pasivna i neefikasna. Međutim, po pitanju zapošljavanja stručnjaka i međuopštinske saradnje situacija je manje više ista u svim gradovima, što ostavlja prostor ne samo za kritiku već i unapređenje.

4.3. Sinteza rezultata studija slučaja četiri grada

Iako studija slučaja, kao metodološki postupak, ne dozvoljava uopštavanja, u sintezi će se sumirati potencijali i prepreke na svakoj od dimenzija „pametnog“ razvoja gradova srednje veličine koji su prepoznati i po osnovu kvantitativnih i kvalitativnih podataka. Pored toga, ističu se i ključne tačke preplitanja posmatranih dimenzija u cilju celovitijeg sagledavanja uočenih potencijala i prepreka, njihovog međusobnog uslovljavanja, kao i (egzogenih i/ili endogenih) činilaca koji ih određuju.

U dimenziji stanovništvo, posmatranje kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja daje nesamerljivu sliku o stanju unutar pojedinačnih faktora (kvantitativno se ističu jedni, a kvalitativno drugi faktori, koji su bitni za razvoj posmatranih gradova); ali svi zajedno ukazuju da ne postoji velika razlika između posmatranih gradova u ovoj dimenziji. Stanje humanog kapitala u pogledu kvalifikovanosti radne snage, manje više je slično u svim gradovima. Informanti najčešće ističu da je kvalifikovana radna snaga istovremeno i potencijal i prepreka u razvoju grada, jer je profil radne snage uglavnom vezan za industriju koja je postojala tokom socijalizma i postoji i dalje (nakon restrukturiranja), ali i da se, s obzirom na promene na tržištu rada, ta radna snaga mora prekvalifikovati, jer ne zadovoljava kriterijume koje investitori zahtevaju. U Novom Pazaru je specifična situacija, jer se kvalifikovana radna snaga iz industrije prelila u privatni sektor (državni više ne postoji), međutim, jedan deo tih privatnika nije sklon inovacijama i dodatnim ulaganjima, što umanjuje ovaj aspekt humanog potencijala grada u razvoju „pametnog“ grada.

Neusklađenost obrazovnih programa sa potrebama tržišta rada je sistemski problem u Srbiji [Fiskalni Savet, 2019], i jak je egzogeni faktor koji usporava razvoj posmatranih gradova. Sa druge strane, uzimajući u obzir značaj humanog potencijala [Omaha, 2007] u razvoju „pametnih“ gradova, problem se uslošnjava zbog neusklađenosti obrazovnih institucija u pojedinim gradovima (Novi Pazar i Užice) sa potrebama lokalnog tržišta rada; kao i zbog odlaska mladih (posle školovanja u većim gradovima ne vraćaju se u manje sredine – u svim gradovima sem Novog Pazara). Novi Pazar je specifičan i po tome što sem demografskog pritiska, ima i hiperprodukciju kadrova koji nisu potrebni gradu, što stvara egzistencijalne probleme, produbljuje siromaštvo i pojačava bezbednosne rizike. Kragujevac je u najboljem položaju kao univerzitetski centar, dok se u Šapcu blizina univerziteta u Beogradu i Novom Sadu pokazuje kao prednost. Međutim, oba grada se suočavaju sa odlivom mladih, što relativizuje navedene prednosti. Ispitanici u Užicu, sa druge strane, potencijal svog grada vide u školovanju medicinskih kadrova, jer imaju najveći zdravstveni centar u Srbiji (prema broju bolničkih postelja) i neophodni su im medicinski kadrovi specifičnih usmerenja na tržištu rada. Takođe, kvantitativni pokazatelji ukazuju na najmanju stopu nezaposlenosti i najveći broj visokoobrazovanih kadrova u Užicu, što jeste humani potencijal ovog grada.

Od ostalih faktora u okviru dimenzije stanovništvo, pitanje „otvorenosti/kosmopolitizma“ – kao endogeni faktor jedne sredine – pokazalo je da su, Užice i Kragujevac, iako visoko rangirani na osnovu statističkih podataka, percipirani kao relativno zatvorene sredine (posebno Kragujevac) prema etničkim manjinama i doseljenicima. Sa druge strane, „preduzetnički duh“ je prisutan u Šapcu i Novom Pazaru, dok se u Kragujevcu i Užicu ljudi upuštaju samo u kontrolisan rizik. Iako su nesamerljivi, kvalitativni i kvantitativni podaci u ovoj dimeziji postavljaju gradove na suprotne polove lestvice. Međutim, *pozitivnija ocena lokalnih aktera o preduzetničkom potencijalu ljudi u*

njihovom gradu (kao spremnosti za inovaciju), nije dovoljan uslov za uspešnost grada u realizaciji lokalnih razvojnih potencijala, zbog prepreka koje uslovljavaju izražena centralizacija moći i politički kapitalizam.

I pored prepoznatih egzogenih i endogenih prepreka u dimenziji stanovništvo, u izjavama informanata u ispitivanim gradovima postoji saglasnost da *humani kapital predstavlja bitnu pretpostavku veće uspešnosti grada u realizaciji lokalnih potencijala i „pametnog“ razvoja, ali da njenu realizaciju onemogućava izražena centralizacija i politički kapitalizam.* Dakle, prepoznat je značaj ove dimenzije kao ključnog resursa za uspešnost grada u drugim posmatranim dimenzijama, a posebno ekonomiji i upravljanju, ali i primat egzogenih činilaca, koji se iz dimenzije upravljanja sistemski reflektuju i na ostale dimenzije .

U okviru dimenzije kvaliteta života, na osnovu kvantitativnih podataka, Kragujevac i Užice su u prednosti u odnosu na Novi Pazar i Šabac. Stanje socijalnog kapitala/kohezije, međutim, na osnovu intervjuja ukazuje na trend njegovog opadanja u svim posmatranim gradovima, osim delimično u Novom Pazaru. Kao uzroke takvom stanju, u Kragujevcu, Užicu i Šapcu ispitanici najčešće navode ekonomsku krizu i nezaposlenost, kao opšte (egzogene) izazove sa kojima se susreću svi gradovi, zbog promena koje su usledile u periodu postsocijalističke transformacije, pri čemu se ovde pre svega misli na ratove 1990-ih i ekonomske i socijalne probleme koji su ti ratovi izazvali. Dakle, socijalni kapital posmatranih gradova je u velikoj meri narušen, a partijska patronaža i klijentelizam otežavaju njegovo osnaživanje, tako da i tamo gde postoji *povoljnija ocena lokalnih aktera o socijalnom kapitalu grada (primer Novog Pazara i delimično Šapca), to nije dovoljan uslov za uspešnost grada u realizaciji lokalnih razvojnih potencijala, zbog prepreka koje uslovljavaju izražena centralizacija moći i politički kapitalizam.*

Po pitanju bezbednosti, Šabac se pokazuje najbolje ocenjenim u dimenziji kvaliteta života u gradu. Bezbednost je na zavidnom nivou i u Užicu, dok je na nižem nivou u Kragujevcu, a posebno zabrinjava ispitanike u Novom Pazaru, koji ukazuju da se ovo pitanje reflektuje na (loš) imidž grada. Po pitanju razvoja kulture, u svim gradovima je manje više ista situacija, svi imaju bogat ali i, prema mišljenju ključnih aktera u gradu, nedovoljno ekonomski održiv kulturni život – u smislu afirmacije kulturno-istorijskog nasleđa i stvaranja jače veze između kulture i turizma sa jedne strane i ekonomije sa druge. Kultura je obično poslednja stavka u budžetu lokalnih samouprava, tako da njen razvoj zavisi od angažovanih pojedinaca koji rade na kulturnim projektima, što je još jedna potvrda značaja humanog potencijala u razvoju „pametnih“ gradova.

Dimenzija kvaliteta života, posmatrana kvalitativno, ne daje značajne razlike između gradova (kao uostalom i kvantitativna analiza), što ne znači da te razlike ne postoje. Novi Pazar je i u dimenziji kvaliteta života najniže na lestvici, posebno po pitanju bezbednosti, rizika od siromaštva i kvaliteta zdravstvene zaštite. Takođe, kao i dimenzija stanovništvo, i ova dimenzija pravi sinergijske efekte sa drugim dimenzijama, poput ekonomije i upravljanja, koji slabe ili jačaju teritorijalni kapital potencijalno „pametnog“ grada srednje veličine.

Dimenzija prirodna sredina je dobro razvijena i prema kvantitativnim i kvalitativnim podacima u svim gradovima, no, rezultati intervjuja pokazuju da postoji loš menadžment resursa u svim gradovima, iako je situacija u Novom Pazaru ocenjena kao najnepovoljnija zbog ozbiljnih komunalnih problema, usled demografskog pritiska i neadekvatnog prostornog širenja grada kao i neodgovornosti pojedinaca. Osim strukturnih prepreka, nedostatka novca u budžetima lokalnih samouprava, primetno je i očekivanje lokalnih aktera da država/centralna vlast treba da reši većinu njihovih problema, što ukazuje na pasivizaciju lokalnih aktera u centralizovanom sistemu upravljanja i svakako je veliki minus za realizaciju potencijala/ izgradnju „pametnog“ grada, koncepta koji zahteva inicijativu i proaktivno ponašanje ključnih aktera u gradu.

Dimenzija mobilnost – informisanost – bezbednost je relativno slaba u posmatranim gradovima i po njoj se gradovi rangiraju ispod republičkog proseka – Kragujevac i Šabac bliže republičkom proseku, a Užice i Novi Pazar su na samom dnu lestvice. Kvalitativna analiza dopunjuje ovu sliku ukazujući na dubinu problema koji nastaje zbog nedostatka putne infrastrukture i/ili povezanosti sa ključnim infrastrukturnim koridorima. Konkretno, u Užicu i Novom Pazaru, slabost ove dimenzije „pametnog“ grada u smislu otežanog protoka robe, kapitala i ljudi smanjuje šanse za investicije, pa samim tim ugrožava i ekonomiju i perspektivu grada. Šabac je urbanistički najsređeniji grad čiji se začeci u planiranju mogu naći u planovima Jevrema Obrenovića, a Kragujevac je u naprednoj fazi razvoja da može da planira i obilaznicu. Ipak, i u Užicu ispitanici ukazuju na infrastrukturni potencijal aerodroma na Ponikvama, tako da se najnepovoljnija pozicija Novog Pazara višestruko potvrđuje.

Razlike među gradovima uočavaju se i u pogledu ocena raspoložive poslovne infrastrukture grada (industrijske zone). Šabac je u ovom pogledu najbolje ocenjen grad, dok se Kragujevac suočava sa problemom relokacije industrije i sa velikim industrijskim kompleksima koji nisu iskorišćeni (i dalje). Isti problemi navođeni su i u Užicu i Novom Pazaru, a ovi gradovi su u lošijem položaju i zbog specifičnog geografskog položaja – u kotlini, usled čega se suočavaju sa nedostatkom slobodnog zemljišta za izgradnju grinfild lokacija, za industrijske (i/ili slobodne) zone i prostorno širenje grada.

U dimenziji mobilnost, dosta iskaza ispitanika usmereno je na percepciju blizine državne granice kao razvojne prepreke ili potencijala. U Užicu blizina granice vidi se kao prepreka, u velikoj meri zbog konfiguracije terena, a delimično i zbog toga što je Užice blizu granice sa Bosnom i Hercegovinom, takođe ekonomski slabije razvijenom državom. U Šapcu, naprotiv, granica se vidi kao potencijal za dodatni razvoj, jer je blizu granice sa Hrvatskom, a time i sa Evropskom unijom.

I na ovoj dimenziji, sagovornici iz sva četiri istraživana grada smatraju da gradovi ne mogu da dostignu očekivani stepen “pametnosti” jer zavise od odluka koje se donose na republičkom nivou. Generalno, dimenzija mobilnost – informisanost – bezbednost, kao i prethodne, input je za dimenzije ekonomija i „pametno“ upravljanje, koje u velikoj meri opredeljuju njihove karakteristike, unapređenje ili korišćenje razvojnih resursa, što pod uticajem spoljašnjih činilaca (globalnih – nacionalnih), a što unutrašnjih (lokalnih).

Rezultati intervjua potvrđuju pretpostavku da kod lokalnih aktera dominira stav da na razvoj njihovog grada, značajno utiče blizina metropolitenskog područja Beograda i/ili ključnih infrastrukturnih koridora, u kontekstu dosadašnjeg centralizovanog modela odlučivanja koji produkuje nejednak prostorni razvoj Srbije, što reprodukuje značaj koji se pripisuje egzogenim činilcima, uprkos prepoznavanja značaja endogenih faktora lokalnog razvoja.

U dimenziji ekonomije u solidnoj meri se razlikuju kvantitativni i kvalitativni pokazatelji za posmatrana četiri grada. Naime, statistika za faktor preduzetništvo pokazuje da je stanje preduzetništva (na osnovu zastupljenosti MSP) u sva četiri grada ispod republičkog nivoa/proseka, pri čemu su u boljem položaju Kragujevac i Užice, a u lošijem Novi Pazar i Šabac. Skoro svi informanti prepoznaju svoje kulturno – istorijsko nasleđe (ali i bogatu prirodnu sredinu) kao razvojne resurse. Međutim, u realizaciji potencijala prepoznatih lokalnih resursa, koji bi ojačali dimenziju ekonomije, ispitanici prepoznaju brojne prepreke strukturne prirode, od kojih je najznačajnija nezaposlenost. Veliki problem u Novom Pazaru predstavlja i siva ekonomija, koja smanjuje priliv novca u lokalni budžet, a posredno i priliv novca iz republičkog budžeta, te kumulativno ugrožava razvojne kapacitete grada zbog birokratizovane relokacije novca iz budžeta Republike Srbije kojom se u lokalni budžet vraća deo izvornog prihoda lokalnih samouprava, što manje razvijene opštine/gradove stavlja u začarani krug nerazvijenosti. I navedeni stavovi

delimično reflektuju i dalje značajna očekivanja lokalnih aktera od centralnog nivoa, koji nedovoljno podstiče lokalno preduzetništvo i razvojne inicijative, s druge strane.

Intervjuisani akteri potvrđuju da je nezaposlenost značajna posledica ekonomske krize i lošeg obrazovnog sistema – prepreka koja povezuje humani kapital iz dimenzije stanovništvo sa ekonomskim potencijalom za razvoj „pametnog“ grada. No, to, kao i sposobnost transformacije ekonomije – na osnovu prepoznavanja i aktivacije lokalnih resursa – pitanje je koje je prevashodno vezano za upravljanje, kako za lokalno liderstvo i proaktivne strategije gradskih vlasti, tako i za investicije, te samim tim i za odnos između lokalnih i centralnog nivoa vlasti.

Prema rezultatima rangiranja gradova, veći **potencijal za „pametno“ upravljanje** imaju Kragujevac i Šabac, dok su Užice i Novi Pazar lošije pozicionirani i u ovoj dimenziji. Nalazi intervjuja potvrđuju ove razlike, ali ilustruju i da se svi gradovi suočavaju sa značajnim i spoljašnjim i unutrašnjim preprekama „pametnom“ upravljanju. Tako, u svim gradovima informanti ukazuju na poljuljano poverenje u sve državne institucije i veliki jaz između građanstva, privrede i politike, što ne pogoduje kreiranju povoljne političke klime koju smatraju važnom za privlačenje investicija. Takođe, ispitanici u svim gradovima kritikuju praksu države (Vlade) da diskriminiše domaće preduzetnike po pitanju subvencionisanja novih radnih mesta, kao i da isključivo odlučuju o investicijama na određenoj teritoriji, odnosno kritikuju visok nivo centralizacije u donošenju odluka o razvoju gradova i opština srednje veličine.

Do sada, država je ulagala najviše u Kragujevac, ali i Šabac, jer se u ovim gradovima nalaze nekadašnji veliki industrijski kompleksi iz socijalističkog perioda – „Zastava“ i „Zorka Šabac“. Naravno, bilo je investicija i u Užicu gde su sačuvani delovi vojne fabrike „Prvi partizan“, ali ne i u Novom Pazaru, gde više ne postoje državna preduzeća. Analiza intervjuja je pokazala da većina aktera referira na značaj postojanja barem jednog velikog industrijskog kompleksa kao neophodnog za razvoj grada, odnosno, da *dominira stav da je postojanje strateški važne industrije za državu Srbiju ključno za razvojne šanse grada*. Međutim, ovde bi trebalo ukazati na još jedan razlog favorizovanja određenih gradova „odozgo“, poput Kragujevca, a to je geostrateški položaj i prostorni kapacitet grada za izgradnju grinfild lokacija, što takvim gradovima omogućava bolju iskoristljivost njihovog teritorijalnog kapitala, i indirektno podiže potencijal za razvoj „pametnog“ grada „odozdo“. Ipak, nepovoljan indikator za to jeste odsustvo povezivanja između aktera sva tri ključna sektora u gradu, u Kragujevcu, kao i u ostalim posmatranim gradovima.

Dalje, ako se centralizacija u donošenju odluka o investiranju, kao jak egzogeni faktor spoji sa pasivnim i nestručnim kadrovima u lokalnoj samoupravi, onda se duplira negativan efekat na razvoj grada, što je izraženije u Užicu i Novom Pazaru. Međutim, u sva četiri posmatrana grada ispitanici ukazuju da nedovoljno uvažavanje struke umanjuje efikasnost javne uprave, kao i na politički klijentelizam i partijsku patronažu, koji su sistemski problem u Srbiji [Babović i Cvejić, 2015]. Otuda u svim gradovima, sem delimično Šapca, ispitanici ukazuju na nedostatak sposobnog menadžmenta i razvojne vizije grada zasnovane na lokalnim potencijalima, kao i da lokalni političari u velikoj meri ne prepoznaju potrebe građana, jer su usmereni ka zahtevima partijske centrale. U tom smislu je i pozicija Kragujevca povoljnija prevashodno zbog velike podrške državnog vrha, te se može smatrati gradom sa najjačim relacionim kapitalom u centralizovanom partokratskom sistemu odlučivanja. Šabac je grad u kome ispitanici najmanje ukazuju na potcenjivanje struke i ističu delimičnu autonomiju lokalne politike, kao opozicioni grad (do 2020. godine). U pogledu autonomije lokalnih aktera u upravljanju gradom, najkritičniji su ispitanici iz Užica, grada koji je, kako to navode informanti, izgubio i mnoge administrativne funkcije, što jača osećaj provincijalizacije kod lokalnih aktera (u korist većih gradova kao što su Kragujevac i Kraljevo). U Novom Pazaru, pak, dominira nezadovoljstvo zbog odsustva državne pomoći koja se smatra ključnom pretpostavkom za pokretanje preduzetničkog potencijala lokalnog stanovništva.

Može se zaključiti da u svim istraživanim gradovima postoji *dominacija stava* da je *postojanje povoljnog političkog saveza lokalnih i centralnih vlasti jedan od najvažnijih činilaca razvojne perspektive grada*, ali i da prema tom stavu postoji kritička perspektiva u meri u kojoj informanti ukazuju na manjkavosti centralističkog modela upravljanja i partokratske države, odnosno, imaju pozitivnije iskustvo jakih lokalnih lidera koji se bore za autonomiju i integritet lokalnih aktera i zajednice, bilo kao politički oponenti centralnom nivou upravljanja (Šabac) ili ne (Kragujevac).

Dobijeni nalazi potvrđuju značaj ograničavajućih efekata egzogenih faktora u percepciji lokalnih aktera o socijalnom kapitalu i preduzetništvu lokalnih aktera kao razvojnim pretpostavkama njihovih gradova. Od toga u izvesnoj meri odstupaju stavovi ispitanika iz Šapca, koji ukazuju na menadžerski pristup razvoju grada uz solidnu saradnju sva tri sektora i jak preduzetnički duh. S druge strane, uspešnost Kragujevca ipak se dominantno pripisuje egzogenim faktorima (pomoć i podrška države) a ne endogenim, jer iako postoji jedan deo institucija koje se bave razvojem preduzetništva, većina informanata posmatra lokalnu samoupravu kao nekompetentnu, te se uspešnost grada pripisuje odlukama centralnih vlasti o dovođenju stranih investitora. Novi Pazar, kako ispitanici ističu, uz jak preduzetnički duh i visok nivo socijalne kohezije, ne uspeva da bolje iskoristi svoj teritorijalni kapital, po mišljenju ispitanika, upravo zbog izostanka egzogenih podsticaja. Kao i u Novom Pazaru, i u Užicu je najveći značaj dat egzogenim preprekama u realizaciji lokalnih razvojnih resursa uz izrazitu kritičnost prema centralizaciji moći i političkom kapitalizmu u Srbiji.

5. POTENCIJALI I PREPREKE U RAZVOJU „PAMETNIH“ GRADOVA U SRBIJI IZ PERSPEKTIVE STRUČNJAKA NA CENTRALNOM NIVOU⁵⁵

Za dodatnu analizu preduslova razvoja „pametnih“ gradova, sa naglaskom na uticaj države na razvoj gradova srednje veličine, obavljani su i intervjui sa stručnjacima koji su posredno ili neposredno uključeni u razvoj gradova u Srbiji. Intervjui su fokusirani posebno na relacioni kapital i mreže saradnje kako između aktera na lokalnom i centralnom nivou, tako i na karakteristike postsocijalističke transformacije, procesa pridruživanja EU i u tom kontekstu, regionalizacije. Sva pomenuta pitanja predstavljaju veliki deo ključnih preduslova opstanka gradova srednje veličine u sistemu gradova u Srbiji i okruženju, ali i poboljšanje njihove pozicije u odnosu na Beograd⁵⁶.

Ukupno je obavljeno 13 intervjua, a u cilju zaštite privatnosti intervjuisanih sagovornika, biće navedene samo institucije u kojima su zaposleni: Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave (1), Ministarstvo privrede (1), Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (1), Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija (1), Stalna konferencija gradova i opština (3), Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (1), Razvojna agencija Srbije (1), Privredna komora Srbije (1), Institut za teritorijalni razvoj (1), stručnjaci sa Fakulteta političkih nauka (2). Iako se pri odabiru sagovornika težilo obuhvatu više sektora različitih ministarstava i nekih, za razvoj gradova, važnih organizacija, jedan od najvažnijih problema u realizaciji intervjua je bio što neki od potencijalnih sagovornika nisu sebe prepoznali kao značajne za temu, što je u najvećoj meri odredilo i broj sagovornika. Pored toga, ne bi trebalo izgubiti iz vida da su neki od sagovornika, iako neosporno stručni, politički postavljeni te da je prisutnost „poželjnih“ odgovora visoka.

Ako izuzmemo infrastrukturne probleme, jedan od važnijih problema koje sagovornici ističu jeste taj što gradovi nemaju potrebnu autonomiju za razvoj, ni u političkom ni u ekonomskom smislu. Kada su političke prepreke u pitanju, kao najveći problem, prepoznat je posredan izbor gradonačelnika (koga su građani neposredno birali po prethodnom Zakonu, a od 2008. godine, izmenom Zakona o lokalnoj samoupravi, biraju ga članovi Skupštine opštine iz redova odbornika) po komandnom modelu, odnosno, partokratskom i centralističkom upravljanju:

Izbori 2004. su doneli jednu jako dobru stvar, (...) što se neposredno birao gradonačelnik (...). Mogli su da rade šta su oni hteli (...). Mi sad imamo takvu situaciju, (...) politička centrala iz Beograda, kojoj god partiji da pripada, diktira bukvalno sve svakom gradonačelniku (...). Generalno, Vlada odlučuje gde će šta da se gradi i gde će šta da se radi (I11).

Ispitanici smatraju da iz toga proističu mnogi problemi koji utiču na opšti, a posebno ekonomski razvoj gradova i ističu da situacija u kojoj je lokalna vlast različite političke opcije od centralne vlasti, značajno smanjuje šanse za uspeh tog grada, i obratno (primer Jagodine):

Mi trenutno imamo gradove kao taoce partijskih centrala (I7); Mislim da to [razvoj – prim. autorka] jako zavisi od sistema funkcionisanja političke partije koja bude na vlasti (I6). Mi imamo neke gradove koji dobro pokazuju šta znači biti sponzorisan od centralnih vlasti (...). Gradonačelnik Jagodine je od 2004. do danas, (...) dobijao novac iz takozvane tekuće budžetske rezerve, znači, to je novac kojim Vlada raspolaže samostalno, bez obaveze da pravda te troškove. Mislim da je on u poslednjih trinaest godina, (...) dobio dva puta više novca nego sve druge opštine u Srbiji zajedno (I5). Svi će reći finansije, ali ja mislim i taj leadership (I13).

⁵⁵ Kao rezultat rada na disertaciji, delovi ovog teksta su prethodno objavljeni u radu: Vasilić, Marija [2018b], „Razvoj gradova u Srbiji pod uticajem sinergije „partokratske“ države i neoliberalnog kapitalizma“, u: *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije* (ur. Pešić, J.; Backović, V. i Mirkov, A.), Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.

⁵⁶ Osnova intervjua je u Prilogu 3.

Pored toga što naglašavaju kao najbitniji razvojni aspekt pojedinca koji ima političku moć, ali i volju i viziju da nešto promeni, stručnjaci ukazuju i da, prema važećim zakonskim uredbama i propisima lokalne samouprave nemaju dovoljno nadležnosti koje se tiču razvoja grada, a posebno naglašavaju jako ograničene budžete za realizaciju postojećih nadležnosti, te ukazuju da Zakon o ulaganjima daje samo neke, ograničene finansijske instrumente. Takođe, ističu i da nigde u Zakonu nije definisan lokalni ekonomski razvoj:

Sa ovim nivoom nadležnosti, lokal ne može da učini mnogo u svom razvoju. Ne čini ni ono što može u većini slučajeva. S druge strane, država nema baš mnogo sluha za lokal generalno (I11).

Iako, u postojećim okolnostima, informanti konstatuju da lokalne vlasti nemaju dovoljno inicijative, potvrđuju i da se mnogi lokalni projekti zaustave kada se (lokalna) vlast promeni, to jest, razumno leadersko ponašanje ustupa mesto partijskoj patronaži, koja posledično vodi u neke nove kljentelističke saveze, uglavnom zanemarujući sve što je do tada postignuto (primer Leskovca):

Gradonačelnik Leskovca, prethodni (...), pričamo do perioda, do 2012. godine (...) on je pokrenuo jednu inicijativu za razvoj zelene zone u Leskovcu, gde je (...) hteo da napravi jednu seriju hladnjača, distributivni centar, berzu (...) da osnaži preradu povrća i voća (...). I oni zatvore finansijsku konstrukciju i krenu u radove (...) i posle četiri, pet godina (...) promeni se vlast (...). I posle godinu dana on [novi predsednik opštine – prim. autorka] je tu ideju potpuno uništio (...). To je jedan od klasičnih primera kako (...) stvari funkcionišu u Srbiji (I 1).

Ispitanici su kritični prema uniformnosti odluka centralnog nivoa vlasti, koje se donose bez dovoljne saradnje sa lokalnim samoupravama:

Mislim da bi na nacionalnom nivou trebalo (...) da se bolja analitika radi kada se vrši odlučivanje i poveravanje nadležnosti, a ne, samo se prepusti pa kako bude (...). Nekako sama država po sebi se, a ni ministarstva, ne bave time dovoljno, da opštine uključe u odluke koje donose, da ih nekako informišu, konsultuju. Prosto, ne vide tu značaj, očigledno (I 9).

Većina aktera se zalaže za decentralizaciju, ali su oprezni pri njenom definisanju i upotrebi tog pojma. Neki smatraju da decentralizacija generalno nije u interesu političara i da je na snazi recentralizacija koja dodatno otežava funkcionisanje lokalnih samouprava:

Što veći stepen decentralizacije – time vi upravo dajete priliku (...) nekim tu lokalnim pametnim ljudima koji bolje znaju koji su im problemi i kako ih rešiti, nego neko ko sedi ovde (I 2). Činjenica je da je decentralizacija, posebno u slučaju Srbije, kao i drugi reformski procesi, u suprotnosti sa prosečnim ciljevima jednog političara – ona podrazumeva prepuštanje dela moći nižim instancama (I 7). Trenutno smo u nekoliko oblasti u ozbiljnoj recentralizaciji (I 13).

Drugi sagovornici smatraju da država prenosi nadležnosti bez detaljne sistemske analize uslova za efikasno funkcionisanje lokalnih samouprava, ali i da ne postoji ozbiljan pritisak „odozdo“ da se decentralizacija sprovede, te se odluke o decentralizaciji donose paušalno u samom političkom vrhu, u vidu direktive nižim političkim instancama:

Poslednjih godina, (...) prenose se samo ona ovlašćenja koja su skupa centralnom nivou vlasti za finansiranje (...), lokalnom nivou vlasti koji opet nema sredstva da to realizuje, a ne prebacuju mu se finansijska sredstva (I 5). Ne postoji društveni pritisak (...) sa lokalnog nivoa da se država decentralizuje (...). Ti možeš da glasaš za bilo koga, kad ti Vučić pošalje tog lika koji je zadužen za taj i taj okrug, ima da bude tako ili nikako (...). I kako ćeš ti u takvom sistemu da gradiš demokratiju? (...) To ne postoji (I 1).

Na značajnu centralizaciju odlučivanja posebno se ukazuje u oblasti investicija, te sagovornici i ne prave veliku razliku između stranih i domaćih investicija (kao i akteri na lokalnom nivou uostalom), budući da bilo koja velika investicija zavisi prevashodno od odluka vladajućih

struktura na centralnom nivou, jer je zakonski centralna vlast ta koja stvara pravne preduslove za ulaganja i odlučuje o destinacijama. S obzirom da lokalne samouprave ne mogu da budu garant pravne sigurnosti za investitore, već to može samo država, za većinu sagovornika i jeste logično što država odlučuje o dovođenju investitora u gradove u Srbiji, ali ima i onih koji smatraju da stranom kapitalu nisu potrebne subvencije:

Problem je u tome što je najveći broj stranih investicija u Srbiji dirigovan (I5). Ako je reč o državi u kojoj je jeftina radna snaga, kapital se prirodno kreće ka područjima u kojima je jeftina radna snaga (...), po toj logici, kapital će doći ovde, u ovu državu bez ikakvih subvencija, ali pod jednim uslovom – to je da postoji (...) pravna sigurnost i vladavina prava (I7).

Sagovornici potvrđuju da se mišljenje stručnjaka na lokalnu retko uzima u obzir, jer se odluke donose na političkoj osnovi, kao i da nedostatak finansija gura stručnjake iz lokalne samouprave ka bolje plaćenim poslovima. I u ovom kontekstu ispitanici ukazuju na problem partijske patronaže, i da promena vlasti povlači i smenu stručnjaka za koje se pretpostavlja da su bili lojalni prethodnim strukturama vlasti:

Nama se non-stop stručnjaci žale da ih političari ne razumeju i ne podržavaju (I13). Stručnjaci uglavnom nisu dobrodošli u upravljačkim strukturama, najčešće, iz jednog prostog razloga što i dalje (...) vlada u negativnom kontekstu, partijska dijalektika i parcijalni interes (...) (I7). Mislim da nisu dovoljno angažovani (...) kada dođe nova politička vlast, ona u stvari, kao da kreće od nule (...). A (...) pitanje kontinuiteta je, u stvari, i preduslov za angažovanje stručnjaka (I3).

Većina stručnjaka smatra da su propast industrije i loša privatizacija glavni efekti postsocijalističke transformacije, koju tumače kao destruktivni hibridni sistem:

Ja bih rekao da je ovo jedna mutacija (...). Socijalizam i kapitalizam (...) – ne može se usvajati jedno dok se ne odrekne onog drugog. Mi od prvog, ostavili smo ono najgore i na to najgore se kalemi vrlo dobro ono najgore od kapitalizma (I11).

Pri tome ističu da je (post)socijalizam ostavio najteže posledice na mentalitet ljudi – doživljaj „društvene“ i „državne“ imovine kao ničije, nerazumevanje instituta privatne svojine, potkazivanje, zavist, i sl., a to je jedan segment koji se teško menja:

Pa to je ono da se (...) prema tuđoj imovini ne odnosiš na adekvatan način, nego da imaš taj ludački sindrom da ti apriori pripada nešto (...) da uzmeš, da otmeš, jer si razočaran (I6). Nismo uopšte post – tranzicioni, pošto (...) se privatizacija ne završava (...) vreme nas gazi (...), a preduslov za razvoj je da vi imate jasno definisan status imovine (I9).

Stručnjaci navode da je pasivnost građana – odsustvo participacije i političke kulture – veliki problem nasleđen iz socijalizma i nestimulisan u postsocijalističkom periodu:

U gradovima kod nas preovladavaju takozvana podanička i parohijalna politička kultura i u takvim uslovima vi nemate participaciju građana (I5).

Kada se razvojne perspektive gradova stave u širi regionalni/evropski/globalni kontekst stručnjaci smatraju da se gradovi Zapadnog Balkana slično razvijaju, jer su im glavna obeležja centralizacija i politizacija procesa odlučivanja:

Pa to je otprilike ista žabokrečina, manje – više (...). Još uvek mi sa Balkana nismo uspeli da pokrenemo privatni sektor i ekonomiju (I1). Ključne barijere su političke prirode, da li ima političke volje za nešto ili nema, politička stabilnost ili nestabilnost, hronično mali budžeti (...) slične su to sudbine (I8).

Kada su u pitanju globalni uticaji, jedan deo stručnjaka tvrdi da sve zavisi od političke figure koja se nalazi na vrhu države i/ili državnih politika koje utiču na sveukupni razvoj. Društvo u Srbiji je, prema njihovom viđenju, zatvoreno, siromašno i pasivno, tako da malo šta „spolja“ može da utiče na razvoj gradova:

Što se tiče globalnih tokova (...) samodovoljni smo u svojoj izolovanosti i siromaštvu (I7). Da bi primio nešto moraš se otvoriti (...) naša apsorpciona postavka je izuzetno niska kad je lokal u pitanju (I11).

Drugi deo stručnjaka misli da je intenziviranje globalizacije i odnos između svetskih sila nešto što se definitivno prelama na razvoj gradova u Srbiji, kao i da će na razvoj gradova značajno uticati (ili utiče) politika pridruživanja EU. Od pozitivnih efekata globalizacije akteri navode umrežavanje i savremene tehnologije uopšteno; dok negativne uticaje prepoznaju u prelivanju različitih kriza iz globalnog okruženja (npr. ekonomska, migrantska, terorizam, itd.), odlivu profita, ali i neadekvatnim reformama koje prate put Srbije u EU:

Prva stvar koja negativno utiče na razvoj naših gradova srednje veličine je intenziviranje globalizacije (...), kapital (...) odlazi tamo [van granica države – prim. autorka]. Druga stvar, na položaj naših gradova utiču i svetske ekonomske krize (...) naš put ka Evropskoj Uniji nije praćen reformama koje se odnose na gradove, a ne postoji nikakav uslov Evropske Unije u vezi poboljšanja položaja gradova i opština Republike Srbije (I5).

Ispitanici naglašavaju da je upravo za prihvatanje mera i uredbi EU neophodno u konsultacije uključiti lokalni nivo, a najveću „opasnost“ za gradove u ovom kontekstu prepoznaju u vremenu koje je malim privrednicima potrebno da se usklade sa evropskim standardima kako bi bili dovoljno konkurentni:

Mislim da ćemo biti u velikom problemu (...) zato što se ne konsultuje lokal ni na koji način (...) ide se prosto transponovanjem EU direktiva i propisa u Srbiji (...) mnogo je veći pritisak da bude sve u skladu sa EU nego da se iskomunicira sa lokalnim stanovništvom, lokalnim opštinama (I9). Ono što bih očekivao jeste da se gradovi zainteresuju šta je to što dolazi iz Evrope, (...) da sagledaju onu perspektivu koja će postati realnost (...). Mislim da je po pitanju ekonomskog razvoja, najznačajniji položaj malih firmi u gradovima (I3).

Jako važna tema u kontekstu pridruživanja EU, ali i razvoja gradova i njihovih oblasti je međuopštinska saradnja. Iz perspektive stručnjaka sa centralnog nivoa, međuopštinska saradnja nije adekvatno razvijena i zakonski regulisana, niti budžetski podržana, a izostaje i spremnost lokalnih lidera da se organizuju i iskoriste njene potencijale:

Mi imamo jako loša i oskudna iskustva u toj međuopštinskoj saradnji i tamo gde je ima, najčešće (...) ta međuopštinska saradnja podrazumeva gravitiranje ovih manjih ka nekom većem centru (...). Ja bih pre rekla da je tu rivalitet u pitanju nego neka saradnja, (...) osim ako su prinuđeni (I13). Jako malo međuopštinske saradnje postoji, pa čak i one koja je inicirana od strane NGO-a ili nekih drugih (...). Mora se regulativa malo izmeniti (...) i moraju da se daju modeli šta sve saradnja može da bude (I11). Mora interes zajednički da postoji, (...). Mi smo u Zakonu izvršna agencija koja sprovodi poslove regionalnog razvoja i ja verujem da će u narednom periodu ta priča oko regionalnog razvoja, ako ni zbog čega drugog onda zbog kohezije politike i, uopšte, pristupa evropskih integracija, biti vraćena na sto (I6). I gradovi saraduju, u jednom broju malih slučajeva, na rešavanju komunalnih problema (...) i ulaze u javno – privatna partnerstva tamo gde imaju interes (...). Tako da, saradnja između gradova je zakonski moguća, postoji, ali u nedovoljnom obimu (I5).

Stručnjaci na centralnom nivou vlasti u mnogim segmentima potvrđuju egzogene – sistemske prepreke razvoja „pametnih“ gradova u Srbiji, na koje su ukazali i intervjui sa lokalnim

akterima: centralizacija odlučivanja, jaka partijska patronaža i klijentelizam, politički oportunistički, odsustvo profesionalizacije u upravljanju, nedostatak uvažavanja znanja – stručnosti i građanske participacije, nedostatak autonomije i integriteta političkih aktera te inicijativa (pritiska) „odozdo“, i kolektivne svesti da bi nešto trebalo da se promeni.

Dobijeni nalazi, dakle, potvrđuju da glavne prepreke u realizaciji potencijala za razvoj „pametnih“ gradova u Srbiji dolaze sa nacionalnog odnosno centralnog nivoa vlasti, a da globalni tokovi i proces pridruživanja EU zauzimaju sekundarno mesto u okviru spoljnjih faktora koji utiču na razvoj gradova i opština. Pored toga što je relacioni kapital između lokalnih i centralnih vlasti nerazvijen i svodi se na direktivu „odozgo“, i mreže saradnje između aktera na centralnom nivou koji bi trebalo da osnaže lokal su „tanke“. Naime, intervjuisani akteri na funkcijama centralnog nivoa upravljanja jedni druge prepoznaju kao „retke“ koji se razumeju i bave razvojem gradova u Srbiji, te se nameće utisak da se jedini vid umrežavanja stručnjaka na centralnom nivou, nažalost, sprovodi kroz okupljanja koja organizuje SKGO.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: Izazovi razvoja gradova srednje veličine u Srbiji kao „pametnih“ gradova

U ovom radu analizirani su, na osnovu tri različita metodološka postupka, potencijali i prepreke u razvoju gradova srednje veličine u Srbiji, to jest, činioci (egzogeni i endogeni) koji determinišu ključne izazove sa kojima se gradovi susreću na putu svoje „pametnosti“.

Na osnovu rangiranja gradova u Srbiji, korišćenjem koncepta „pametnog“ grada prema metodologiji profesora Gifingera, a na osnovu raspoloživih podataka za Srbiju, potvrđena je prva pretpostavka u ovom istraživanju, da ***u uslovima nejednakog socio-prostornog razvoja i nasledene podurbanizovanosti u Srbiji, na pozicioniranje gradova dominantno utiču samo neke dimenzije „pametnog“ grada, to jest da se gradovi više razlikuju po pojedinačnim dimenzijama, koja ili koje najviše doprinose zbiru standardizovanih vrednosti svih dimenzija za određeni grad, dakle, razlikuju se više po strukturi dimenzija koje se boduju, a manje po konačnom zbiru bodova.***

Tumačenjem rezultata i kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja četiri grada iz studija slučaja, došlo se do zaključka da se njihova pozicija menja usled dubinske analize svake od lokalnih sredina. Obe analize, kvantitativna i kvalitativna, ukazuju na to da se Kragujevac zaista nalazi u najboljoj poziciji, a Novi Pazar u najlošijoj od sva četiri grada. Međutim, što se Užica i Šapca tiče, iako se u hijerarhiji nalaze u republičkom proseku, jedan do drugog, kvalitativna analiza pokazuje da je Šabac mnogo bliži Kragujevcu, a Užice Novom Pazaru. S druge strane, i razgovori sa stručnjacima koji se direktno ili indirektno bave razvojem gradova u Srbiji, potvrdili su da ***izazovi sa kojima se gradovi srednje veličine u Srbiji suočavaju u razvoju lokalnih potencijala većim delom potiču od egzogenih činilaca, prvenstveno centralizovanog političko/pravnog sistema, te da to umanjuje potencijal teritorijalnog kapitala lokalne sredine, odnosno pojačava negativne aspekte endogenih činilaca koji se oblikuju pod uticajem spoljnjih faktora, što umanjuje mogućnosti razvoja „pametnosti“ jednog grada.***

Drugim rečima, *egzogeni činioci razvoja svakako su jači od endogenih*, premda je striktno povlačenje granice među njima nemoguće jer se prvi prelivaju u druge. I prepreke „pametnom“ lokalnom razvoju koje ističu sagovornici u analiziranim intervjuima tiču se prevashodno egzogenih činilaca koji potiču sa vrha države i ogledaju se u tendenciji (re)centralizacije odlučivanja i političkog klijentilizma, partijske patronaže, ekonomske krize, manjkavosti obrazovnog sistema i, posledičnih migracija obrazovanog stanovništva ka Beogradu i većim gradovima, odnosno, inostranstvu. Sa navedenim činiocima povezane su i prepreke koje ispitanici prepoznaju kao endogene – karakteristike lokalnih sredina – a ogledaju se u nedovoljno razvijenim mrežama saradnje između ključnih aktera u gradu, nedostatku socijalne kohezije i nedovoljno razvijenom građanskom društvu, kao i u nedostatku inicijative od strane lokalnih vlasti.

I na osnovu i kvantitativne i kvalitativne analize, može se reći da su neke dimenzije bolji pokazatelji razlika između četiri grada regiona Šumadije i Zapadne Srbije. Dok se najveća statistički značajna razlika između datih gradova (Kragujevac, Šabac, Novi Pazar i Užice), vidi u dimenzijama stanovništvo, ekonomija i upravljanje; na osnovu kvalitativnog istraživanja, razlike su najizraženije u dimeziji upravljanje – to jest – u povezanosti razvoja gradova i centralizovanog mehanizma privlačenja investicija. Takav mehanizam ne pogoduje razvoju „pametnih“ gradova, jer političke strukture u Srbiji (pre svega Vlada, Ministarstva) koriste svoju moć da investicijama u privredni razvoj određenog grada, špekulišu izgradnjom mesta. Umesto da poboljšaju životne uslove na određenoj teritoriji, lokalne vlasti su „primorane“ da nude svoj teritorijalni kapital stranim investitorima [Harvey, 1989]. Studije slučaja su pokazale da državna politika davanja većih subvencija stranom kapitalu ne omogućava veće poboljšanje standarda niti kvaliteta života. Baš na primeru Kragujevca, sada, sa dolaskom „Stalantesa“ se ponovo može otvoriti debata o prednostima

i manama velikih industrijskih sistema i upornom subvencionisanju stranih investitora od strane države.

Ključne karakteristike mekih dimenzija teritorijalnog kapitala, neophodne za aktivaciju lokalnih razvojnih resursa su jak humani kapital, snažan socijalni kapital (i unutrašnji povezujući i premošćujući ka spolja), lokalne zajednice kao i preduzetničke inklinacije lokalnih aktera ispoljene kroz kooperativni model upravljanja. Postojeći egzogeni faktori, međutim, ne podstiču autonomiju i integritet lokalnih aktera već klijentelizam i podaništvo, te se postojeći model razvoja gradova u Srbiji može okarakterisati kao lokalizovan (lokalizacija određenih/stranih investicija zbog ograničenog broja faktora: jeftina radna snaga i određeni infrastrukturni kapaciteti), a ne kao lokalno zasnovan (na prepoznavanju i aktivaciji lokalnih resursa).

Centralizovana politika teritorijalnog – prostornog razvoja favorizuje već razvijena područja, stvarajući na taj način još veću razliku između Beograda i Novog Sada, sa jedne strane, i posmatranih gradova srednje veličine, sa druge strane. Gradovi u takvom centralno – komandnom modelu upravljanja, nemaju šansu da postanu „pametni“, jer imaju veliki broj egzogenih prepreka koje „guše“ njihov razvoj uprkos postojećim potencijalima. U tom smislu, razvoj gradova u Srbiji nema elemente novog regionalizma odnosno neoendogenog razvoja, koji pretpostavlja sinergiju endogenih i egzogenih činilaca, odnosno egzogenu podršku lokanim akterima u osmišljavanju programa i projekata zasnovanim na prepoznavanju i aktiviranju lokalnih resursa „odozdo“, uključujući i podršku izgradnji lokalne infrastrukture i servisa od javnog interesa [Barca, 2009].

Indikativan je nedostatak mekih elementa teritorijalnog kapitala, u istraživanim gradovima (sem donekle u Šapcu), što se uočava i u neiskorišćenim podsticajima koji iz EU stižu direktnije na lokal u svim gradovima. Posebno su u Užicu i Novom Pazaru zabeleženi slabi efekti lokalnih EU programa, dok je uspeh Kragujevca dominantno indukovano od strane centralnih vlasti. Veliki problem jeste nedostatak stručnih ljudi, koji bi mogli da budu katalizatori razvoja i spona lokala sa centralnim vlastima. Početni korak u promenama svakako je da ključni akteri na lokalnom nivou prepoznaju probleme, potencijale i mogućnosti kooperativne saradnje, na šta ukazuju i rezultati predstavljenih studija slučaja, a prema navodima stručnjaka, sa centralnog nivoa vlasti, značajnu ulogu treba da imaju organizacije poput SKGO-a, pre svega u povezivanju lokalnih aktera i prepoznavanju zajedničkih problema i interesa.

Poljoprivreda bi mogla biti važan, ali je u velikoj meri zapostavljen resurs/potencijal, presudan za opstanak i relativnu samoodrživost istraživanih gradova. U uslovima globalnih političkih, ekonomskih i ekoloških promena, gradovi bi trebalo da čuvaju svoje okruženje/selo i sve prirodne resurse uposle na „pametno“ način, odnosno odmaknu se od urbane ekonomije dominantno zasnovane na industrijskim osnovama, tim pre što se strategije lokalizovane ekonomije više zasnivaju na reindustrijalizaciji, odnosno, privlačenju stranog kapitala velikih korporacija koje premeštaju svoje proizvodne pogone u zemlje sa jeftinijim uslovima proizvodnje ili radi eksploatacije prirodnih resursa za potrebe svoje industrije (litijuma, na primer).

U poslednjih nekoliko godina, koncept „pametnih“ gradova dobija na značaju u Srbiji⁵⁷, kao deo dijaloga pridruživanja EU koje podrazumeva i koncept „održivog razvoja“, ali i kao odgovor na izazove post – Kovid društva, jer se javlja potreba za globalnim i lokalnim IT rešenjima u

⁵⁷ Izvor: <https://www.freiheit.org/sr/western-balkans/pametni-gradovi-srbije> ; Publikacija: Damjanović, i dr. [2021] *Pametni gradovi – Inovativnost i rezilijentnost lokalnih zajednica u Srbiji 2021. godine*, Beograd: Palgo smart. Izrada ove publikacije omogućena je projektnom podrškom Fondacije Fridrih Nauman za slobodu (*Friedrich Naumann Stiftung für die Freiheit*).

upravljanju [Strielkowski et al., 2022]. Kod nas postoji i zvaničan projekat Ministarstva⁵⁸ državne uprave i lokalne samouprave (sa partnerima iz Republike Koreje), pod nazivom „Razvoj pametnih gradova zasnovanih na infrastrukturi oblaka“, koji se zasniva na daljem razvoju E – uprave koja postoji sada već u svim gradovima u Srbiji, sa ciljem tehničke pripreme za stvaranje osnove za razvoj „pametnog“ grada. U Beogradu je još 2019. godine održana (treća) Regionalna *Smart City* konferencija, na kojoj su različite firme ponudile IT rešenja za regulaciju saobraćaja, bezbednosti, šire upotrebe obnovljivih izvora energije, itd.

Pomenutim modelima razvoja „pametnog“ grada – u smislu jačanja IT infrastrukture – mogu se baviti naši veliki gradovi koji već imaju osnovnu infrastrukturu – Beograd kao najveći grad Jugoistočne Evrope i Novi Sad kao grad u kome postoji najveći Tehnološki centar na Balkanu. To, potencijalno, može i dalje uslovljavati zapostavljanje gradova srednje veličine i brže uvećanje „prostorne banane“ Beograd – Novi Sad; dakle, zapostavljanju razvojnih potencijala gradova koji su predviđeni da budu motori razvoja cele Republike – gradova srednje veličine.

Iz pomenutih razloga sve više izranja potreba za istraživanjem (poput ovog) socijalnih komponenti razvoja „pametnih“ gradova, kako bismo konkretizovali floskule „održivi“ grad, „održivi izvori energije“, „na održiv način“, i ispunili ih značenjem koje podrazumeva put razvoja koji odgovara potrebama krajnjih korisnika grada – građana. Iskustvo pandemije Kovida 19 i ugrožene globalne bezbednosti, pravi su trenutak da se analiziraju svi pozitivni i negativni aspekti razvoja „pametnih“ gradova u Srbiji, prevashodno uzimajući u obzir socijalnu komponentu teritorijalnog kapitala, jer kao što i ovo istraživanje pokazuje (na najvećem uzorku do sada u Srbiji), gradovima srednje veličine je krajnje neophodna pomoć države kako bi transformisali sve postojeće potencijale i eliminisali (prevashodno egzogene) prepreke ka razvoju „pametnih“ rešenja za poboljšanje kvaliteta života i očuvanja svog okruženja (sela prevashodno). To jest, gradovima srednje veličine potrebna je podrška u lokalno zasnovanom neoendogenom razvoju i adekvatnom iskorišćavanju postojećeg teritorijalnog kapitala. Za kraj, autorka bi napomenula da je ovo istraživanje započeto još 2013. godine i da se tokom duge decenije, nažalost, stanje u posmatranim gradovima srednje veličine nije bitno promenilo – i dalje je u fazi stagnacije ili degradacije, ili eventualno državne intervencije, što je poražavajuća posledica neodstupanja države od politike centralizacije i političkog kapitalizma. Iako je istraživanje ukazalo da potencijal za razvoj „pametnih“ gradova postoji, ono je u još većoj meri naglasilo potrebu da se promeni svest i delovanje pojedinaca i celog društva na svim nivoima. Nažalost, autorka je mišljenja da se takve promene neće desiti skoro, upravo zbog ukorenjavanja hibridnog sistema na koje ukazuju sagovornici ovog istraživanja.

⁵⁸ Više o projektu Ministarstva dostupno je na linku: <http://mduls.gov.rs/saopstenja/macuzic-puzic-od-koncepta-otvorenih-podataka-do-koncepta-egrada/>

Literatura:

- Albino, V. et al. (2015), »Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance and Initiatives«, *Journal of Urban Technology*, Vol. 22, No. 1, pp. 3 – 21.
- Angelidou, M. (2015), »Smart cities: A conjuncture of four forces«, *Cities*, No. 47, pp. 95 – 106.
- Antonić, S. (2006), *Elita, građanstvo i slaba država – Srbija posle 2000*, Beograd: Službeni glasnik.
- Arandarenko, M. (2010), »Politička ekonomija nezaposlenosti«, u: Arandarenko, M. i dr. (ur.), *Ekonomsko – socijalna struktura Srbije – učinak prve decenije tranzicije*, Beograd: Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu.
- Ardeleanu, A. and Pavál, O. (2016), »Industrial heritage in the smart city context«, *Scientific Bulletin of the „Petru Maior“ University of Tîrgu Mureş*, Vol. 13 (XXX), No. 2, pp. 43 – 46.
- ARUP (2010), *Smart cities: Transforming the 21st century city via the creative use of technology*, dostupno na linku: <https://www.arup.com/perspectives/publications/research/section/smart-cities>
- Avlijaš, S. i Knežević, I. (2010), *Modeli međuopštinske saradnje u EU i mogući podsticaji za razvoj u Srbiji*, Beograd: SKGO.
- Babović, M. i Cvejić, S. (2015), »Kratak pregled partijske patronaže i klijentelizma u Srbiji«, SECONS grupa za razvojnu inicijativu, preuzeto sa: <https://www.secons.net/files/publications/36-Kratak%20pregled%20partijske%20patronaže%20i%20klijentelizma%20u%20Srbiji.pdf>
- Barca, F. (2009), »Persuading equity through place-based development policies. Rationale and the equity-efficiency issue«, *OECD/TDPC Symposium on Regional Policy*, Paris.
- Bassand, M. (2001), »Za obnovu urbane sociologije - jedanaest teza« (prev. Vujović, S.), *Sociologija*, Vol. XLIII, No. 4.
- Baza lokacija, SIEPA, <http://crm.siepa.gov.rs/locations-srb/>
- Begović, B. et al. (2000), *Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Begović, B. et al. (2006), *Lokalni ekonomski razvoj*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Bell, D. and Jayne, M. (eds.), (2006), *Small Cities – Urban experience beyond the metropolis*, London: Routledge.
- Ben Letaifa, S. (2015), »How to strategize smart cities: Revealing the SMART model«, *Journal of Business Research*, No. 68, pp. 1414 – 1419.
- Boccella, N. and Salerno, I. (2016), »Creative Economy, Cultural Industries and Local Development«, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, No. 223, pp. 291 – 296.
- Bogdanović, M. (1984), »Teorijska osnova kvalitativnog pristupa«, *Revija za sociologiju*, Vol. XVI, No. 3 – 4, str. 201 – 213.
- Bogdanović, M. (1994), *Metodološke studije*, Beograd: IPS.
- Brenner, N. (2016), *Critique of Urbanization: Selected Essays*, Berlin, Boston: Birkhäuser, preuzeto sa: <https://doi.org/10.1515/9783035607956>

- Camagni, R. P. et al. (2013), »One or infinite optimal city sizes? In search for an equilibrium size for cities«, *The Annals of Regional Science*, No. 51, pp. 309 – 341.
- Camagni, R. P. (2008), »Regional Competitiveness: Towards a Concept of Territorial Capital«, In: Capello, R., Camagni, R.P., Chizzolini, B., Fratesi, U. (eds.), *Modelling Regional Scenarios for Enlarged Europe – European competitiveness and global strategies*, Springer, pp. 33 – 47.
- Capello R., Camagni R. P. (2000), »Beyond Optimal City Size: An Evaluation of Alternative Urban Growth Pattern«, *Urban Studies*, vol. 37, No 9, pp. 1479 – 1496.
- Caragliu, A. and Del Bo, C. (2012), »Smartness and European urban performance: assessing the local impacts of smart urban attributes«, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 25, No 1, p.p. 97 – 113.
- Caragliu, A. et al. (2009), »Smart Cities in Europe«, *Journal of Urban Technology*, preuzeto sa: http://www.um.pro.br/lab7/_conteudo/CARAGLIU2009.pdf
- Carneiro, D. et al. (2021), »An Anthropocentric and Enhanced Predictive Approach to Smart City Management«, *Smart Cities*, Vol. 4, p.p. 1366 – 1390, preuzeto sa: <https://doi.org/10.3390/smartcities4040072>
- Centar za razvoj neprofitnog sektora, Baza nevladinih organizacija, <http://www.crnps.org.rs>
- Cochrane, A. (2008), *Understanding Urban Policy – A Critical Approach*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Coleman, J. (1988), »Social capital in the creation of human capital«, *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, pp. 95 – 120.
- Cvejić, S. (2011), *Društvena određenost ekonomskih pojava*, Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.
- Cvejić, S. I Babović, M. (2015), »Kratik pregled partijske patronaže i klijentelizma u Srbiji«, SECONS grupa za razvojnu inicijativu, preuzeto sa: <https://www.secons.net/files/publications/36-Kratik%20pregled%20partijske%20patronaže%20i%20klijentelizma%20u%20Srbiji.pdf>
- Čaldarović, O. (1985), *Urbana sociologija – socijalna teorija i urbano pitanje*, Zagreb: Globus.
- Damjanović, i dr. (2021) *Pametni gradovi – Inovativnost i rezilijentnost lokalnih zajednica u Srbiji 2021. godine*, Beograd: Palgo smart.
- DevInfo – baza podataka, Republički zavod za statistiku, Beograd, link: <http://devinfo.stat.gov.rs/DI6Web/home.aspx>
- DevInfo – baza podataka, Profili gradova i opština, Republički zavod za statistiku, preuzeto sa: <http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/?lang=sr>
- Dijkstra, L. And Poelman, H. (2012), »Cities in Europe: The new OECD – DC definition«, European Commission, Regional and Urban Policy, *Regional Focus*, No. 1, preuzeto sa: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2012_01_city.pdf
- Dimić, Lj. i dr. (2005), *Srbija 1804 – 2004 – tri viđenja ili poziv na dijalog*, Beograd: Čigoja štampa.
- Dolenec, D. (2016), »Nakon devijantne modernizacije, divlji kapitalizam? Genealogija teze i neke kritičke opaske«, u Sekulić, D. (ur.), *Vrijednosti u hrvatskom društvu*, Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.

Doran, G. T. (1981), »There's a S.M.A.R.T. Way to Write Management's Goals and Objectives«, *Management Review*, No. 70, pp. 35 – 36.

Drašković, B. (2014), »Slom industrijskog sektora u Srbiji: Postoje li šanse za reindustrijalizaciju?«, u: Drašković, Božo (redaktor), *Deindustrijalizacija u Srbiji: Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije.

Đorđević, S. (2006), »Status, nadležnosti i politička organizacija gradova«, u: Damjanović, D. i Milenković, D. (ur.), *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*, Beograd: PALGO centar.

Đorđević, S. (2012), »Modeli regionalizacije za Srbiju«, u: Damjanović, M. (ur.), *Nove regionalne politike i evropska iskustva*, Beograd: Megatrend Univerzitet.

ESPON (2004), ESPON Project 1.2.1. »Transport services and networks: territorial trends and basic supply of infrastructure for territorial cohesion«, dostupno na linku: <https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/fr-1.2.1-full.pdf>

ESPON (2006), Programme ESPON 1.4.1. »Small and Medium Sized Towns (SMESTO) – Interim Report«, dostupno na linku: https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/1.ir_1.4.1_0.pdf

ESPON⁵⁹ (2007), ESPON Project 1.4.3. »Study on Urban Functions – Final Report«, dostupno na linku: https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/fr-1.4.3_April2007-final.pdf

ESPON 1.1.1 (2002), 1st Interim Report, Nordregio.

EUROBAROMETER – Public Opinion in the European Union, link: <https://europa.eu/eurobarometer/screen/home>

European Commission (2004), *Urban Audit: Methodological Handbook*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commission (2005), Green Public Procurement in Europe, dostupno na linku: https://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/Stateofplaysurvey2005_en.pdf

European Parliament (1986), Single European Act (Lisabonski ugovor), dostupno na linku: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/files/in-the-past/ep-and-treaties/single-european-act/en-resolution-on-the-single-european-act-19861211.pdf>

European Parliament (2014), »Mapping Smart Cities in the EU«, preuzeto sa: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET\(2014\)507480_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET(2014)507480_EN.pdf)

EUROSTAT baza podataka, link: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>

EUROSTAT, Definicija grada, preuzeto sa: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:City>

European Commission, Cohesion Policy, http://ec.europa.eu/regional_policy/en/faq/#1

Gabrys, J. (2014), »Programming environments: environmentalty and citizen sensing in the smart city«, in: Braun, B. and Wakefield, S. (eds.), „A New Apparatus: Technology, Government, and the Resilient City“, *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 32, No. 1.

⁵⁹ European Spatial Planning Observation Network (Evropska opservaciona mreža za prostorno planiranje)

- Giffinger, R. (2009), »Territorial Capital Of Serbia – Internal vs. International Impact«, In: *Regional Development, Spatial Planing and Strategic Governance*, Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planing of Serbia.
- Giffinger, R. and Gudrun, H. (2010), »Smart Cities Ranking: An Effective Instrument for the Positioning of Cities?«, *Architecture, City and Environment*, No 12, p.p. 7 – 25.
- Giffinger, R. et al. (2007) „City-ranking of European Medium-Sized Cities“, Final report, Centre of Regional Science, Vienna University of Technology; preuzeto sa: http://www.smart-cities.eu/download/city_ranking_final.pdf
- Giffingerov model pondera, http://www.smart-cities.eu/model_1.html
- Google maps, <https://www.google.com/maps/>
- Haktivizam, preuzeto sa: <https://www.techopedia.com/definition/2410/hackivism>
- Harvey, D. (1989), *The Urban Experience*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Harvey, D. (2005), *Neoliberalism: A Short History*, Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2009), *Social Justice and the City* (revisited edition), Athens & London: The University of Georgia Press.
- Harvey, D. (2012), *Rebel cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, London: Verso.
- Hočevar, M. (2005), »Koncept umrežavanja gradova«, *Sociologija sela*, Vol. 43, No 169 (3), str. 691 – 721.
- Holcombe, Randal G. (2015), »Political capitalism«, *Cato Journal*, Vol. 35, No. 1, preuzeto sa: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/catoj35&div=6&id=&page=>
- Hollands, R. G. (2008), »Will the real smart city please stand up?«, *City*, Vol. 12, No. 3, pp. 303 – 320.
- Hulst, R. and Van Montfort, A. (2007), *Inter-Municipal Cooperation in Europe*, Springer Dordrecht.
- Ignjatović, S. (2011), *Socijalni kapital – od akademskih rasprava do javne politike*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Indeks korpcije: <https://tradingeconomics.com/serbia/corruption-index>
- Jessop, B. (1994), »The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State«, In: Burrows, R. and Loader, B. (eds.), *Towards a Post-Fordist Welfare State?*, pp. 13 – 37, London and New York: Routledge.
- Kanter, R.M., and Litow, S.S. (2009), »Informed and Interconnected: A Manifesto for Smarter Cities«, *Harvard Business School Working Paper*, Vol. 9, No. 141.
- Kitchin, Rob (2015), „The Promise and Perils of Smart Cities“, preuzeto sa: <https://www.scl.org/articles/3385-the-promise-and-perils-of-smart-cities>
- Knjiga 3: *Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost - podaci po opštinama i gradovima* (2013), Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Beograd: Republički zavod za statistiku.

Knjiga 10: *Domaćinstva prema broju članova – podaci po opštinama i gradovima* (2013), Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Beograd: Republički zavod za statistiku.

Knjiga 7: *Ekonomska aktivnost – podaci po opštinama i gradovima* (2013), Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Beograd: Republički zavod za statistiku.

Knjiga 9 (2013), *Migracije – podaci po opštinama i gradovima*, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Beograd: Republički zavod za statistiku.

Kola – Bezka M. et al. (2016), »Smart cities in Central and Eastern Europe: viable future or unfulfilled dream?«, *Journal of International Studies*, Vol. 9, No. 1, pp. 76 – 87.

Komšić, J. (2007), *Principi evropskog regionalizma*, Novi Sad: Philia.

Kooyman, R. (2011), »Creative Zone Innovator (CZI): Conceptual Framework, Criteria and Indicators, Theoretical notions«, *CURE⁶⁰ Project*, European Research and Training Centre for Cultural Entrepreneurship ERTCCE, Utrecht School of the Arts (HKU), Art and Economics Utrecht University (UU), Art and Economics, dostupno na linku: http://www.rkooyman.com/attachments/File/CURE_Conc_final.pdf

Krivý, M. (2018), „Towards a critique of cybernetic urbanism: The smart city and the society of control“, *Planning Theory*, Vol. 17, No. 1, pp. 8 – 30.

Kuljić, T. (2002), *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kummitha, R. K. R. (2019), » Smart cities and entrepreneurship: An agenda for future research«, *Technological Forecasting and Social Change*, No. 149.

Kummitha, R. K. R. and Crutzen, N. (2017), »How do we understand smart cities? An evolutionary perspective«, *Cities*, Vol. 67, pp. 43 – 52.

Lacour, C. and Puissant, S. (2008), »Medium-sized cities and the dynamics of creative services«, GREThA UMR CNRS 5113, Cahiers du GREThA n° 08, preuzeto sa: <http://cahiersdugres.u-bordeaux.fr/2008/2008-07.pdf>

Lawlor, K. B. and Hornyak, M. J. (2012), »Smart Goals: How the Application of Smart Goals Can Contribute to Achievement of Student Learning Outcomes«, *Developments in Business Simulation and Experiential Learning*, No. 39, pp. 259 – 260.

Lazić, M. (2005), *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.

Lazić, M. and Pešić, J. (2012), *Making and unmaking state – centered capitalism in Serbia*, Belgrade: Čigoja štampa.

Lazić, Mladen (2011a), *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.

Lazić, Mladen (2011b), „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 123-144.

Leapfrogging, preuzeto sa: <https://www.csis.org/analysis/need-leapfrog-strategy>

Lefevr, A. (1980), »Teorija prostora«, *Treći program Radio Beograda*, br. 45, II, str. 557-651.

⁶⁰ Creative Urban Renewal in NW-Europe (Kreativna urbana obnova u Severo – Zapadnoj Evropi)

- Lojpur, A. i Lalević – Filipović, A. (2019), „Reindustrialization as a basis of new development paradigm in transition countries“, in Drezgić, Saša et al. (eds.): *Economics of Digital transformation*, University of Rijeka – Faculty of Economics and Business; p.p. 113 – 130.
- Luković, D. D. (2013), *Brendiranje gradova i regiona: teorijske osnove i praksa u Istočnoj i Zapadnoj Evropi*, Beograd: Fakultet političkih nauka, doktorska disertacija dostupna na linku: <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4236/Disertacija112.pdf?sequence=4&isAllowed=y>
- Mamford, Luis (2010), *Kultura gradova*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mayer, M. (1995), »Urban Governance and the Post – fordistic City«, In: Healey, P. et al. (eds.), *Managing the Cities: New Urban Context*, New York: John Willey & Sons.
- Milić, V. (2011), *Osnovi metodologije iskustvenog istraživanja u društvenim naukama*, Beograd: Zavod za proučavanje sela.
- Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, Projekat »Razvoj pametnih gradova zasnovan na infrastrukturi oblaka, dostupno na linku: <<http://mduls.gov.rs/saopstenja/macuzic-puzic-od-koncepta-otvorenih-podataka-do-koncepta-egrada/>
- Molnar, D. (2013), »Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji«, *Kvartalni monitor*, br. 32, str. 66 – 73.
- Monastiriotis, V. and Petrakos, G. (2009), »Local Sustainable Development and Spatial Cohesion in the Post-Transition Balkans. Policy Issues and some Theory«, *International Conference on Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance*, Belgrade: Institute of Architecture and Planning & Spatial Planning of Serbia, p.p. 1 – 20.
- Mossberger, K. and Stoker, G. (2001), »The Evolution of Urban Regime Theory – The Challenge of Conceptualization«, *Urban Affairs Review*, Vol. 36, No. 6, pp. 810 – 835.
- Nacionalna strategija održivog razvoja Srbije (2008), *Službeni glasnik RS*, Br. 57.
- Nacrt Strategije reindustrijalizacije Srbije (2013), Nacionalni savet za privredni oporavak, preuzeto sa: <https://www.ses.org.rs/upload/StrategijaReind2013Srp.pdf>
- Ohmae, K. (2007), *Nova globalna pozornica: Izazovi i prilike u svijetu bez granica*, Zagreb: Mate, Zagrebačka škola ekonomije i menadžmenta.
- Patnam, R. D. (2008), *Kuglati sam: slom i obnova američke zajednice*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Pešić, J. i Svilanović, T. (2016), »Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam«, u: Lazić, M. (ur.), *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF – Čigoja štampa.
- Petovar, K. (2006), »O kriterijumima definicije grada«, u: Damjanović, D. i Milenković, D. (ur.), *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*, Beograd: PALGO centar.
- Petrović, M. (2008), »Savremeni koncepti razvoja grada: preduzetnički i postmoderni«, u: Sreten Petrović (ur.), *Društvo rizika – promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, ISI FF, Beograd.
- Petrović, M. (2009), *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, ISI FF, Beograd.
- Petrović, M. (2012), »Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem u Srbiji«, *Sociologija*, Vol. LIV, No 1.

- Petrović, M. (2015), »Cities after Socialism as a Research Issue«, *DP34 South East Europe Series*, London: Centre for the Study of Global Governance, London School of Economics and Political Science.
- Petrović, M. i Toković, M. (2018), *Gradovi u ogledalu: između identiteta i brend imidža*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Petrović, M. i Vukelić, J. (2013), »Uključivanje civilnog sektora u upravljanje okruženjem«, u: Petrović, M. i Vukelić, J. (pr.), *Zaštita životne sredine u Pančevu i Boru: izazovi participativnog pristupa upravljanja okruženjem*, Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina (2014), *Društvo i gradovi između lokalnog i globalnog*, Čigoja, Beograd.
- Petrović, Mina i Toković Milena (2016), „Neoendogeni razvoj gradova i ekološki paradoks: studija slučaja šest gradova u Srbiji“, *Sociologija*, Vol. LVIII, posebno izdanje, str. 181 – 209.
- Petrović, P. i dr. (2019), *Zašto privredni rast Srbije zaostaje?*, Fiskalni savet, preuzeto sa: <http://www.fiskalisavet.rs/doc/istrazivacki-radovi/FS-Radni-dokument-2019-01.pdf>
- Polanji, K. (2003), *Velika transformacija: Politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd: Filip Višnjić.
- Ralev, R. (2019), »Huawei to launch smart city pilot project in Serbia's Nis«, preuzeto sa: <https://seenews.com/news/huawei-to-launch-smart-city-pilot-project-in-serbias-nis-652301>
- Rast GDP-a u Srbiji: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=RS>
- Rosik, P. et al. (2017), »Evaluation of accessibility changes in Poland using the MAI indicator«, *Geographia Polonica*, Vol. 90, No. 3, pp. 361 – 368.
- Sadowsky, J. and Pasquale, F. (2015), »The Spectrum of Control: A Social Theory of the Smart City«, University of Maryland Francis King Carey School of Law, *First Monday*, Vol. 20, No. 7, DOI: <https://doi.org/10.5210/fm.v20i7.5903>
- Schmitter, P. (2002), »Participation in Governance Arrangements: Is there Any Reason to Expect it will achieve „Sustainable and Innovative Policies in a Multi-level Context“?«, In: Grote, J. R. and Gbikpi, B. (eds.), *Participatory Governance. Political and Societal Implications*, Opladen (Germany): Leske & Budrich.
- Shelton, T. and al. (2014), »The „actually existing smart city“«, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 8, No.1 , pp. 13 – 25; DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/cjres/rsu026>
- Slobodne zone, Razvojna agencija Srbije, <http://ras.gov.rs/podrska-investitorima/zasto-srbija/slobodne-zone>
- Snow, C.C. et al. (2016), » A Smart City Is a Collaborative Community: Lessons from Smart Aarhus«, *California Management Review*, Vol. 59, No. 1, pp. 92–108.
- Spasić, I. i Backović, V. (2017), *Gradovi u potrazi za identitetom*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji 2012. godine* (2013), Beograd: Agencija za bezbednost saobraćaja Republike Srbije
- Statistički kalendar Republike Srbije* (2012), Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Statistika otpada i upravljanje otpadom u Republici Srbiji* (2012), Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Stimson, R.J. and Stough, R.R. (2008), »Changing Approaches to Regional Economic Development: Focusing on Endogenous Factors«, *Financial Development and Regional Economies* (Conference), 13-14 March, Buenos Aires, Argentina.
- Stojkov, B. (2006), »Status grada, decentralizacija i policentričnost Srbije«, u: Damjanović, D. i Milenković, D. (ur.), *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*, Beograd: PALGO centar.
- Stoker, G. (1998), »Theory and Urban Politics«, *International Political Science Review*, Vol. 19, No. 2, pp. 119 – 129.
- Stone, C. N. (1993), »Urban Regimes and the Capacity to Govern – A Political Economy Approach«, *Journal of Urban Affairs*, Vol. 15, No. 1, pp. 1 – 28.
- Stone, C. N. (2005), »Looking back to look forward – Reflections on Urban Regime Analysis«, *Urban Affairs Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 309 – 341.
- Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009 – 2013 – 2020* (2009), Beograd: Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje.
- Strielkowski, W. et al. (2022), »Management of Smart and Sustainable Cities in the Post-COVID-19 Era: Lessons and Implications«, *Sustainability*, Vol. 14, No. 7267, dostupno na: <https://doi.org/10.3390/su14127267>
- Swyngedow, E. (1997), »Neither Global Nor Local, Globalization and Politics of Scale«, In: Cox, K. (ed.), *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*, New York: The Guilford Press, p.p. 137 – 166.
- Swyngedow, E. (2000), »Authoritarian Governance, Power and the Politics of Rescaling«, *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 18, No. 1, pp. 63 – 76.
- Swyngedow, E. (2004), »Globalisation or 'glocalisation'? Networks, Territories and Rescaling«, *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 17, No. 1, pp. 25 – 48.
- Swyngedow, E. (2005), »Governance innovation and the citizen: The Janus face of governance-beyond-the-state«, *Urban Studies*, Vol. 42, No. 11, pp. 1991–2006.
- Swyngedow, E. (2014), »Where is the Political? Insurgent mobilisations and the incipient „return of the political“«, *Space and Polity*, Vol. 18, No. 2, pp. 122 – 136 .
- Šećerov, V. i Nevenić, M. (2009), »Model funkcionalnih urbanih područja u Srbiji danas«, *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, Tematski zbornik radova, Beograd: IAUS, str. 75 – 100.
- Šećerov, V. (2012), »Uloga funkcionalnih urbanih područja u regionalizaciji republike Srbije«, *Agenda*, br. 5, str. 8 – 14.
- Taylor, J. Peter (1995), »World Cities and Territorial States: The rise and Fall of Their Mutuality«, In: Knox, P. et al. (eds), *World Cities in a World – System*, Cambridge University Press, pp. 48 – 62.
- Tili, Čarls (1997), *Suočavanje sa društvenom promenom – makro društvene strukture, procesi i komparacije*, Beograd: Filip Višnjić.
- Todorović, Marija (2017), »Strateško opredeljenje Srbije i vladajuće političke elite«, *Politička revija*, God. XXIX XIV, Vol. 53, br. 3, str. 95 – 108.
- Tošić, D. i Maksin – Mičić, M. (2009), »Functional Urban Regions as an Instrument for Balanced Development of the Republic of Serbia«, In: *Regional Development, Spatial Planning and Strategic*

Governance, Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia, p.p. 155 – 178.

Townsend, A. M. (2013), *Smart Cities: Big Data, Civic Hackers, and the Quest for a New Utopia*, New York, London: W. W. Norton & Company, Inc.

Tripković, Milan (2007), „Grad“, u: Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (prir.), *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Unesco (2001), »What do we Mean by the Cultural and Creative Industries?«, Document No. 11, preuzeto sa: <https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/digital-library/What%20Do%20We%20Mean%20by%20CCI.PDF>

United Nations (1998), *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, preuzeto sa: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>

Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2012. godinu (2012), *Službeni glasnik RS*, br. 107, dostupno na linku: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2012_11/t11_0074.htm

Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006 i 115/2021.

Vanolo, A. (2014), »Smartmentality: The Smart City as Disciplinary Strategy«, *Urban Studies*, Vol. 51, No. 5, pp. 883 – 898.

Vasilić, Marija (2018a), »Operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada na primeru Srbije«, *Sociologija*, Vol. LX, No 2, str. 518 – 537.

Vasilić, Marija (2018b), »Razvoj gradova u Srbiji pod uticajem sinergije „partokratske“ države i neoliberalnog kapitalizma«, u: Pešić, J. i dr. (ur.), *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.

Vujošević, M. et al. (2010), *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije: stanje, neki budući izgledi i predvidljivi scenariji*, posebna izdanja 62, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

Vujošević, M. i Petovar, K. (2006), »Javni interes i strategije aktera u urbanističkom i prostornom planiranju«, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No 4.

Vujović, S. i Petrović, M. (2005), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Vukelić, J. i Stanojević, D. (2012), »Environmental activism as a new form of political participation of the youth in Serbia«, *Sociologija*, Vol. LIV, No. 2, pp. 387 – 399.

Vuletić, V. (2006), *Globalizacija: aktuelne debate*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.

Vuletić, V. (2012), »Etatizam i policentrizam kao kontekstualni okvir za razumevanje stavova građana i političke elite prema ulozi lokalnih vlasti u Srbiji«, u: Petrović, M. (ur.) *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji*, Beograd: ISI FF – Čigoja štampa.

Wilson, J. and Swyngedow, E. (2014), *The post-political and its discontents: Spaces of depoliticisation, spectres of radical politics*, Edinburg: University Press.

Woolcock, M. and Narayan, D. (2000), »Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy«, *The World Bank Research Observer*, Vol. 5, No. 2, pp. 225 – 249.

Zakon o finansiranju lokalne samouprave, *Službeni glasnik RS*, br. 62/2006, 47/2011, 93/2012, 99/2013, 125/2014, 95/2015, 83/2016, 91/2016, 104/2016 - dr. zakon, 96/2017, 89/2018, 95/2018 – dr. zakon, 86/2019, 126/2020, 99/2021 i 111/2021 – dr. zakon) .

Zdravstveno – statistički godišnjak Republike Srbije (2012), Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“.

Zec, M. (1989), *Kriza akumulacije – kumulacija krize: teorijske osnove i razvoj sistema formiranja i mobilnosti akumulacije u Jugoslaviji*, Beograd: Ekonomika.

PRILOG 1: Indikatori za utvrđivanje hijerarhije „pametnih“ gradova srednje veličine u Srbiji – izvori podataka i načini izračunavanja (objavljeno i u: Vasilić, 2018a).

I DIMENZIJA STANOVNIŠTVO		
FAKTOR	INDIKATOR, izvor, nivo na kome se posmatra i godina za koju je uzet podatak	NAČIN IZRAČUNAVANJA indikatora (ako je izveden)
1. Stepen kvalifikacije	<p>1. Udeo stanovnika sa visokim obrazovanjem – RZS – Knjiga 3: Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost, nivo opština i gradova, 2011.</p> <p>2. Udeo kompjuterski pismenih – RZS – Knjiga 3: Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost, nivo opština i gradova, 2011.</p>	<p>1. (ukupan broj visokoobrazovanih žena + ukupan broj visokoobrazovanih muškaraca)/ ukupan broj stanovnika*100 = procenat</p> <p>2. (broj kompjuterski pismenih žena + ukupan broj kompjuterski pismenih muškaraca)/ ukupan broj stanovnika*100 = procenat</p>
2. Afinitet ka učenju	<p>1. Stopa odustajanja od školovanja u srednjem obrazovanju – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.</p> <p>2. Stopa odustajanja od školovanja u osnovnom obrazovanju – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.</p>	Obe vrednosti su gotove, međutim, negativnog su smera – što je veća stopa to je lošija situacija u gradu/ opštini. Zato je ovim indikatorima promenjen smer (1 – vrednost) kako bi svi indikatori u okviru dimenzije imali isti smer.
3. Društveni i etnički pluralitet	<p>1. Udeo doseljenih stanovnika – RZS – Knjiga 9: Migracije, nivo opština i gradova, 2011.</p> <p>2. Procenat etničkih manjina u ukupnom stanovništvu – RZS – Knjiga 9: Migracije, nivo opština i gradova, 2011.</p>	<p>1. Doseljeni (bivša SFRJ + strane zemlje)/ ukupan broj stanovnika *100 = procenat</p> <p>2. Ukupan br. stanovnika – Srbi – (nisu se izjasnili+regionalna pripadnost+nepoznato) = broj pripadnika nacionalnih manjina Onda se taj broj подели sa uk. br. stanovnika *100 = procenat nacionalnih manjina</p>
4. Učešće u javnom životu	<p>1. Broj registrovanih NVO – Centar za razvoj neprofitnog sektora, Direktorijum NVO, nivo opština i gradova, 2011.</p> <p>2. Procenat izlaznosti glasača na izbore – RZS – Opštinska statistika, 2011.</p>	

II DIMENZIJA EKONOMIJA		
FAKTOR	INDIKATOR, izvor, nivo na kome se posmatra i godina za koju je uzet podatak	NAČIN IZRAČUNAVANJA indikatora (ako je izveden)
1. Inovativni duh	<p>1. Učešće GERD-a (opštih troškova za istraživanje i razvoj) u BDP-u – RZS – izrada na zahtev, NSTJ 2, 2014.</p> <p>2. Procenat zaposlenih u stručnim, naučnim, inovacionim i tehničkim delatnostima – RZS – Opštinska statistika, 2011.</p>	
2. Preduzetništvo	<p>1. Procenat privatnih preduzetnika (lica koja samostalno obavljaju delatnost) i zaposleni kod njih – RZS – Opštinska statistika, nivo opština i gradova, 2011.god.</p> <p>2. Novoosnovani preduzetnici i novoosnovana privredna društva – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2013.</p>	<p>2. Sabrane su dve vrednosti – novoosnovani preduzetnici + novoosnovana privredna društva</p>
3. Produktivnost	<p>1. Prosečne zarade bez poreza i doprinosa po zaposlenom – prosečne neto zarade u odnosu na republički prosek – RZS – Opštinska statistika, 2011.</p>	<p>1. (neto zarada po zaposlenom/ republički prosek plate)*100 = procenat</p>
4. Nezaposlenost	<p>1. Registrovani nezaposleni na 1000 stanovnika – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.</p> <p>2. Udeo nezaposlenih koji su nekada radili u ukupnom broju ekonomski aktivnih stanovnika – RZS – Kniga 7: Ekonomska aktivnost, nivo opština i gradova, 2011.</p>	<p>1. Gotov indikator, ali ima negativan predznak pa mu je promenjen smer (1 – vrednost)</p> <p>2. (broj nezaposlenih koji su nekada radili / ukupan broj ekonomski aktivnih)*100 = procenat, ali je indikator negativan (što je veći udeo nezaposlenih koji su nekada radili, lošija je situacija u gradu / opštini) pa mu je promenjen smer (1 – vrednost)</p>
5. Direktne strane investicije	<p>1. Braunfield (Brownfield) i grinfield (Greenfield) investicije – RAS (baza SIEPA), nivo opština i gradova, 2017.</p>	

III DIMENZIJA KVALITET ŽIVOTA		
FAKTOR	INDIKATOR, izvor, nivo na kome se posmatra i godina za koju je uzet podatak	NAČIN IZRAČUNAVANJA indikatora (ako je izveden)
1. Kulturne ustanove	<p>1. Broj posetilaca bioskopa na 100 stanovnika – RZS – Opštinska statistika, 2011.</p> <p>2. Broj posetilaca pozorišta na 100 stanovnika – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2013.</p> <p>3. Broj posetilaca muzeja na 100 stanovnika – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2013.</p>	<p>2. $(\text{broj posetilaca pozorišta} / \text{brojem stanovnika}) * 100$</p> <p>3. $(\text{broj posetilaca muzeja} / \text{brojem stanovnika}) * 100$</p>
2. Zdravstvena zaštita	<p>1. Očekivano trajanje života pri rođenju – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.</p> <p>2. Broj lekara na 1000 stanovnika – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.</p> <p>3. Stopa smrtnosti odojčadi na 1000 stanovnika – RZS – Opštinska statistika, 2011.</p>	<p>3. Gotov indikator, ali je negativan pokazatelj (što je veća stopa smrtnosti to je lošija situacija u gradu ili opštini), tako da je promenjen smer indikatora (1 – vrednost)</p>
3. Individualna bezbednost	<p>1. Udeo pravosnažno osuđenih lica (i onih kojima s izrečene krivične sankcije, 14+ godina), prema mestu izvršenja, u ukupnom stanovništvu – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.</p>	<p>1. $((\text{stariji maloletnici (14+godina) kojima su izrečene krivične sankcije} + \text{udeo pravosnažno osuđenih lica 18-29 godina} + \text{udeo pravosnažno osuđenih lica 30+godina}) / \text{ukupan broj stanovnika}) * 100$</p> <p>Ovako izračunat indikator ima negativan predznak, tj. što je viša vrednost to je lošija situacija u gradu ili opštini, pa je indikatoru promenjen smer (1 – vrednost)</p>
4. Kvalitet stanovanja	<p>1. Udeo stanova koji su u potpunosti opremljeni instalacijama – RZS – Knjiga 24: Instalacije i pomoćne prostorije u stanovima, nivo opština i gradova, 2011.</p> <p>2. Izgrađeni stanovi na 1000 stanovnika – RZS – Opštinska statistika, 2011.</p>	<p>1. $((\text{ukupan broj stanova} - \text{broj stanova bez instalacija}) / \text{ukupan broj stanova}) * 100 = \text{procenat}$</p>

5. Ustanove obrazovanja	1. Broj visokih škola i broj fakulteta – RZS – Opštinska statistika, 2011.	1. Sabrane su dve vrednosti: broj visokih škola i broj fakulteta
6. Turizam	1. Prosečan broj noćenja domaćih turista – RZS – Opštinska statistika, 2011. 2. Prosečan broj noćenja stranih turista – RZS – Opštinska statistika, 2011.	
7. Socijalna kohezija	1. Stopa rizika od siromaštva – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2013. 2. Relativni jaz rizika od siromaštva – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2013.	1. Ovom indikatoru je promenjen smer (1 – vrednost), jer što je veća stopa rizika, to je grad ili opština siromašniji 2. Promenjen smer indikatora (1 – vrednost), jer što je veći relativni jaz, to je stanovništvo u gradu ili opštini ugroženije

IV DIMENZIJA UPRAVLJANJE

FAKTOR	INDIKATOR, izvor, nivo na kome se posmatra i godina za koju je uzet podatak	NAČIN IZRAČUNAVANJA indikatora (ako je izveden)
1. Participacija građana u donošenju odluka	1. Procenat odbornika u ukupnoj populaciji opštine – RZS – Opštinska statistika, 2011. 2. Procenat žena odbornika u skupštini grada/opštine – RZS – Opštinska statistika, 2011.	1. (broj odbornika / populacija opštine)*100 = procenat; a u drugom koraku se menja smer indikatora (1 – vrednost), jer što je više odbornika to je manje efikasna uprava
2. Javni i društveni servisi	1. Rashodi i izdaci budžeta lokalne samouprave po stanovniku – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2010. 2. Obuhvat dece pripremnim predškolskim programom – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.	
3. Transparentno upravljanje	1. Korišćenje e-uprave – zvanični sajtovi gradskih uprava, nivo opština i gradova, 2017. 2. Postojanje GIS-a – zvanični sajtovi gradskih uprava, nivo opština i gradova, 2017.	<u>Napomena: za sva tri indikatora u SPSS je uneta vrednost 1 – imaju uslugu ili 0 – nemaju uslugu</u>

V DIMENZIJA MOBILNOST, INFORMISANOST, BEZBEDNOST		
FAKTOR	INDIKATOR, izvor, nivo na kome se posmatra i godina za koju je uzet podatak	NAČIN IZRAČUNAVANJA indikatora (ako je izveden)
1. Lokalna pristupačnost	<p>1. Blizina autoputa (E70, E75) u km, nivo opština i gradova, 2017.</p> <p>2. Postojanje javnog gradskog prevoza – zvanični sajtovi gradskih uprava ili javnog gradskog preduzeća za prevoz, nivo opština i gradova, 2017.</p>	<p>1. Promenjen je smer indikatora (1 – vrednost), jer što je grad ili opština više udaljena od autoputa to je njegova/njena pozicija lošija</p> <p>2. Napomena: za indikator je u SPSS uneta vrednost 1 – imaju uslugu ili 0 – nemaju uslugu</p>
2. Internacionalna pristupačnost	<p>1. Udaljenost od najbližeg aerodroma sa međunarodnim letovima (Beograd, Niš, Temišvar,) u km – Google maps, nivo opština i gradova, 2017.</p>	<p>1. Promenjen je smer indikatora (1 – vrednost), jer što je grad ili opština više udaljena od aerodroma to je njegova/njena pozicija lošija</p>
3. Dostupnost IT infrastrukture	<p>1. Procenat personalnih računara u domaćinstvima – RZS – Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u RS, NSTJ 1/2 (Vojvodina i Centralna Srbija), Popis 2012.</p> <p>2. Procenat DSL (ADSL) i kablovski internet konekcije u domaćinstvima – RZS – Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u RS, NSTJ 1/2 (Vojvodina i Centralna Srbija), Popis 2012.</p>	<p>1. Sabiraju se dve vrednosti (dva najčešća tipa konekcije): kablovski internet i internet preko fiksnog telefona</p>
4. Bezbedan saobraćaj	<p>1. Broj saobraćajnih nezgoda po stanovniku – Agencija za bezbednost saobraćaja: Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u RS, NUTS 2, 2012.</p>	<p>1. (broj saobraćajnih nezgoda/ broj stanovnika)*100 = procenat; u drugom koraku je promenjen smer indikatora (1 – vrednost), jer što je veći broj saobraćajnih nezgoda to je lošija bezbednost saobraćaja</p>

VI DIMENZIJA PRIRODNA SREDINA		
FAKTOR	INDIKATOR, izvor, nivo na kome se posmatra i godina za koju je uzet podatak	NAČIN IZRAČUNAVANJA indikatora (ako je izveden)
1. Prirodni uslovi	<p>1. Proporcija teritorije pod šumom – RZS – DevInfo baza, Profili opština, 2011.</p> <p>2. Procenat poljoprivrednog zemljišta u odnosu na ukupnu površinu opštine – RZS – Opštinska statistika, podaci iz Popisa poljoprivrede, 2012.</p>	
2. Zagađenost	<p>1. Procenat mikrobiološki neispravnih uzoraka vode za piće – BATUT: Zdravstveno – statistički godišnjak RS, NSTJ 3, podaci po okruzima, 2011.</p> <p>2. Generisani opasni otpad u odnosu na ukupnu količinu opasnog otpada u Srbiji – RZS – Statistika otpada i upravljanje otpadom u RS, NSTJ 2, 2009.</p>	<p>1. Svakom gradu je dodeljena vrednost na nivou indikatora i kod oba indikatora je promenjen smer (1 – vrednost), jer što je viši stepen zagađenosti to je lošije za prirodnu sredinu</p> <p>2. (Ukupan otpad na nivou regiona u tonama/ ukupan otpad u RS u tonama)*100; u drugom koraku je promenjen smer indikatora (1 – vrednost), jer što je više otpada to je zagađenija sredina</p>
3. Održivi menadžment resursa	<p>1. Procenat domaćinstava priključenih na kanalizacionu mrežu u odnosu na ukupan broj domaćinstava – RZS – Knjiga 10: Domaćinstva prema broju članova, podaci za gradove i opštine; Opštinska statistika, 2011.</p>	<p>1. (broj domaćinstava priključenih na kanalizacionu mrežu (Opštinska statistika)/ ukupan broj domaćinstava (Knjiga 10)) *100 = procenat</p>

OSNOVA INTERVJUA ZA KLJUČNE AKTERE LOKALNOG RAZVOJA⁶¹

Poštovani/a,

Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu sprovodi veliko naučno istraživanje o razvoju gradova srednje veličine u Srbiji. Istraživanje se odvija u nekoliko faza. U I fazi obuhvaćeni su gradovi Šabac, Užice, Novi Pazar i Kragujevac. U svakom od njih odvija se anketa sa domaćinstvima i sa ključnim akterima lokalnog razvoja (predstavnicima relevantnih institucija, regionalne kancelarije i lokalne samouprave, predstavnicima privatnih firmi i civilnog sektora). Vi ste izabrani za intervju kao jedan od značajnih aktera. Svi podaci koje budete izneli biće poverljivi i biće korišćeni isključivo u naučne svrhe. Vaše ime, adresa ili drugi lični podaci neće nigde biti prikazani. Molimo Vas da na pitanja odgovarate iskreno i u potpunosti.

⁶¹ Kvalitativni deo analize realizuje se preko podataka iz intervjuja koji su rezultat istraživanja na projektu „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji – strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“, odnosno potprojekta u okviru projekta Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri, koji je realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF) u toku 2013 – 2015. godine.

V001 Grad

- Šabac1
- Užice2
- Novi Pazar3
- Kragujevac4

V002 Institucija

- _____ /____/

V003 Obrazovanje

- _____ /____/

V004 Zanimanje

- _____ /____/

Ime i prezime anketara

Datum i vreme razgovora

Trajanje razgovora / ____/h / ____/min.

PITANJA O LOKALNOJ SREDINI

Počecemo razgovor pitanjima o (gradu) i Vašem odnosu prema njemu:

V005 Šta biste rekli, koliko ste i na koji način vezani za (grad)?

V006 Da li u (gradu) imate mogućnosti da ostvarite svoje važne ciljeve u životu?

V007 Da li u (gradu) možete da zadovoljite sve svoje potrebe?

V008 Postoji li nešto (neka potreba) zbog čega relativno često odlazite u neki drugi grad. Zbog čega – gde?

V009 Da li biste više voleli da živeli u nekom drugom gradu. Kom, zašto?

V010 Šta biste rekli, po čemu je (grad) poznat?

V011 Šta mislite o tome? (Da li je dobro da bude po tome bude poznat)?

- V012 A da li postoji nešto po čemu su poznati ljudi (grada) (osobina...)? Šta o tome mislite?
- V013 Šta biste rekli o odnosima između ljudi u (gradu) (da li ima sukoba – između koga, da li ima poverenja među ljudima ili ne?)
- V014 Da li su se odnosi među ljudima promenili pod uticajem krize, nezaposlenosti. Objasnite?
- V015 Šta biste izdvojili kao simbol (grada)?
- V016 Da li postoji neki proizvod po kojem je (grad) (bio) poznat? (danas – nekada)
- V017 A da li između (grada) i nekog drugog grada u Srbiji postoji konkurencija? U čemu?
- V018 Da li između (grada) i nekog grada postoji razvijena saradnja. U čemu?
- V019 Kako biste ocenili uspešnost (grada) (u odnosu na druge gradove u Srbiji - koliko je uspešan u transformaciji)?
- V020 Kako biste ocenili život u (gradu) danas, u odnosu na period od pre pet godina?
- V021 Koji značajni problemi u (gradu) Vas lično najviše zabrinjavaju?
- V022 U čemu vidite najveće potencijale razvoja (grada)? Naglasak je na unutrašnjim resursima!
- V023 A u čemu vidite najveće prepreke realizaciji tih potencijala?
- V024 Kakav doprinos razvoju (grada) može dati Vaša institucija – organizacija? Na koji način? Postoje li prepreke? Koje? Kako ih otkloniti?
- V025 Kako vidite ulogu stručnjaka u razvoju (grada)? Objasnite? Postoje li prepreke većem angažovanju stručnjaka? Koje? Kako ih otkloniti?
- V026 Koga vidite kao najodgovornijeg za razvoj (grada)? Objasnite?
- V027 Prema Vašem mišljenju, koliki je značaj stranih investicija na razvoj (grada)? Kako ga privući? A koliki je značaj domaćeg/lokalnog kapitala. Kako ga privući - aktivirati?
- V028 Kako bi po Vašem mišljenju trebalo razvijati (grad)? Kakav grad bi to trebalo da bude u budućnosti? (ciljevi razvoja – sadržaji – po čemu da bude poznat)
- V029 Imajući u vidu razvoj (grada), šta očekujete od procesa približavanja Srbije Evropskoj uniji?
- V030 Kako biste odredili region kojem (grad) pripada?
- V031 Da li se o tom regionu može govoriti kao o posebnoj celini (zajednici) u Srbiji?
- V032 Danas se dosta govori o regionalizaciji društva. Šta Vi podrazumevate pod tim pojmom, šta proces regionalizacije znači u Srbiji?
- V033 Šta je po Vašem mišljenju potrebno da bi se gradovi/regioni u Srbiji ravnomernije razvijali ?

PITANJA O RAZVOJNIM PROJEKTIMA

Ovaj deo razgovora odnosi se na razvojne programe u (gradu)

Molim Vas da odaberite jedan program-projekat koji smatrate uspešnim i jedan koji smatra neuspešnim (ili manje uspešnim), u kojem ste lično učestvovali ili su učestvovala institucije-organizacije u kojima radite. Ukoliko nema takvih projekata, odaberite bilo koji projekat sa kojim ste upoznati (bilo poslovno ili preko medija)

Za svaki program- projekat: (postavljati pitanja shodno situaciji - nije neophodno da ispitanik zna odgovor na svako)

V034 Da li ste lično učestvovali (organizacija)? Kako ste se informisani o programu-projektu?

V035 (Da li znate) Ko je obezbedio finansiranje programa?

V036 Ko je bio nosilac projekta u gradu (na lokalnu)? U čemu se sastojala njegova uloga?

V037 Ko je definisao aktivnosti u okviru programa (šta se radi i na koji način)? Da li su u lokalni akteri imali neku ulogu u definisanju aktivnosti programa – kakvu, koji akteri

V038 Koji akteri su bili uključeni u program? Da li su svi koje je trebalo uključiti bili uključeni, suštinski ili formalno. Na koji način ste Vi/Vaša organizacija bili uključeni?

V039 U kojoj meri je program (ciljevi-aktivnosti programa) odgovarao lokalnim potrebama?
Da li se program ticao najvažnijih/važnih lokalnih problema/potreba.

V040 Da li se su se stavovi uključenih aktera po ovom pitanju razlikovali. Među kojim, kako?

V041 Kakvi su bili odnosi među akterima tokom projekta? Da li je postojao neki protokol – definisana pravila saradnje? Kakva je bila saradnja?

V042 Da li su tokom izvođenja projekta lokalni akteri pokazivali inicijativu. Ko, kakvu? Kako se na to reagovalo?

V043 Da li se neko nametao kao autoritet? Ko, po kom osnovu?

V044 Da li je bilo značajnijih sukoba? Između koga, oko čega? Da li su i kako sukobi razrešavani? Da li se i kako se postizao kompromis?

V051 Da li su uključeni akteri tokom sticali nova znanja (o predmetu projekta), i umeća međusobne saradnje? Koliko su trajni postignuti efekti - rezultati? Šta je presudno uticalo na postignute rezultate (u domenu konkretnih znanja i odnosa saradnje)?

V052 Koji lokalni (materijalni) resursi su bili u fokusu projekta? Da li su i na koji način oni tokom projekta unapređeni? Kakav je rezultat postignut u ovom domenu? Koliko su trajni postignuti efekti u pogledu materijalnih resursa? Šta je presudno odredilo rezultate u ovom pogledu ?

Na kraju nekoliko generalnih ocena o razvojnim projektima:

V053 Kako biste ocenili ukupne efekte programa namenjenih podsticanju lokalnog razvoja u (gradu)?

V054 Šta biste izdvojili kao ključne prepreke postizanja boljih, adekvatnijih, dugoročnijih rezultata?

Ako nije navedena saradnja različitih aktera kao prepreka – pitati: Da li je neadekvatna saradnja učesnika (aktera), takođe, jedna od prepreka. Između koga? Objasnite?

V055 Šta smatrate neophodnim pretpostavkama da bi se postizali bolji rezultati?

PRILOG 3:

**OSNOVA STRUKTURIRANOG INTERVJUA ZA KLJUČNE AKTERE RAZVOJA GRADOVA NA
CENTRALNOM NIVOU**

V001 Institucija

- _____ / ____/

V002 Obrazovanje

- _____ / ____/

V003 Zanimanje

- _____ / ____/

Datum i vreme razgovora

Trajanje razgovora / ____/h / ____/min.

PITANJA O GRADOVIMA U SRBIJI

Počecemo razgovor pitanjima o značaju srednjih gradova u Srbiji - interesuje me Vaš stav:

V004 Na šta Vas asocira pojam pametan grad? Da li mislite da ima pametnih gradova u Srbiji?

V005 Šta bi, prema Vašem mišljenju bio grad srednje veličine u Srbiji?

Molim Vas da u odgovorima na sledeća pitanja uzmete u razmatranje gradove srednje veličine (između 50000 i 150000 stanovnika; izuzev Niša i Kragujevca, koji se mogu smatrati većim gradovima srednje veličine):

V006 Prema Vašem mišljenju, da li između gradova u Srbiji postoji saradnja? U čemu je značaj te saradnje?

V007 Kako Vi razumete konkurenciju/kompetitivnost među gradovima? Da li je to pozitivna ili negativna pojava? Zašto poz/neg? Objasnite.

V008 Kako biste ocenili položaj gradova u Srbiji, prvenstveno u odnosu na veće gradove poput Beograda i Novog Sada? A onda mi molim Vas objasnite kako vidite njihov položaj u odnosu na gradove u regionu i na gradove slične veličine u Evropi?

V009 Šta mislite, da li se gradovi (i opštine) srednje veličine razlikuju među sobom i u čemu?

V010 Koji mislite da su najznačajniji problemi sa kojima se gradovi u Srbiji danas suočavaju? Šta Vas najviše zabrinjava?

V011 Imaju li gradovi srednje veličine u Srbiji neku prednost/potencijal/neiskorišćene ili nedovoljno korišćene resurse u odnosu na veće gradove?

V012 A u čemu vidite najveće prepreke da se realizuju potencijali gradova srednje veličine?

V013 Koji su to faktori koji utiču na bolje pozicioniranje grada u sistemu gradova u Srbiji?

V014 Kakav je, prema Vašem mišljenju, kvalitet života stanovnika gradova srednje veličine u Srbiji?

V015 Da li smatrate da gradovima u Srbiji nedostaje nešto što bi svakako trebalo da imaju kao gradovi budućnosti?

V016 Kako vidite ulogu stručnjaka u razvoju gradova? Da li su dovoljno angažovani i ako smatrate da nisu, šta je razlog tome? Može li se takva situacija promeniti i kako?

V017 Koga vidite kao najodgovornijeg za razvoj gradova na lokalnom nivou, koga na centralnom i/ili regionalnom nivou? Objasnite.

V018 Šta mislite, koliko je pripadanje istoj političkoj opciji na lokalnom i centralnom nivou vlasti važno za razvoj gradova u Srbiji?

V019 Prema Vašem mišljenju, kako gradovi treba da privuku strane investicije? Kakva je uloga centralnog nivoa vlasti u tom pogledu? Od kolikog su razvojnog značaja ove investicije?

V020 Koliko je domaći kapital angažovan u gradovima srednje veličine? Da li treba/može više i šta treba učiniti da bude više angažovan?

V021 Imajući u vidu razvoj gradova u Srbiji, šta očekujete od procesa približavanja Srbije Evropskoj Uniji?

V022 Danas se dosta govori o regionalizaciji društva. Šta Vi podrazumevate pod tim pojmom – šta proces regionalizacije znači u Srbiji?

V023 Šta mislite o decentralizaciji Srbije? Da li je ona neophodna ili ne, i ako jeste na koji način bi je trebalo sprovesti?

V024 Šta mislite o regionalnim razlikama u Srbiji? Kojim mehanizmima ih treba ublažavati? Da li je moguć ravnomerniji razvoj?

V025 Šta su prema Vama posledice postsocijalističke transformacije u Srbiji i u kojoj meri i danas utiču na razvoj gradova?

V026 Šta mislite o reformama koje se sprovode? U kojoj meri su one doprinele ili ublažile posledice o kojima smo upravo govorili? U kojim oblastima se najviše/najmanje učinilo? Da li je to ekonomija (promena vlasničke strukture, restrukturiranje), upravljanje (promena strategije razvoja - okretanje lokalnim resursima, razvoj infrastrukture), kultura ili neka druga oblast?

V027 Prema Vašem mišljenju, da li i na koji način uticaji iz regiona/okruženja ili globalni uticaji i previranja, utiču na razvoj gradova u Srbiji? Objasnite.

V028 Kako biste ocenili ulogu Vaše institucije u razvoju gradova srednje veličine u Srbiji?

Biografija autorke

Marija P. Vasilić (dev. Todorović), rođena je 1981. godine u Kragujevcu, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Osnovne studije sociologije (2010) završila je na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Diplomski rad na temu „Razvojne strategije lokalne samouprave – studija slučaja Indije“ odbranila je 2010. godine.

Radila je kao stručni saradnik u Zavodu za proučavanje sela, kao profesor u srednjoj školi, saradnik Instituta za sociološka istraživanja (ISI FF) i kao Saradnik u nastavi na predmetu Sociologija okruženja.

Kao istraživač, učestvovala je na više projekata u privatnim i državnim institucijama, od kojih je svakako najznačajniji „Nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri (2011 – 2015)“, iz kojeg je proistekla ideja za ovaj rad.

Relevantni radovi koji su objavljeni pre završetka disertacije (i koji su vezani za istu) su:

Vasilić, Marija (2018a), »Operacionalizacija koncepta „pametnog“ grada na primeru Srbije«, Sociologija, Vol. LX, No 2, str. 518 – 537.

Vasilić, Marija (2018b), »Razvoj gradova u Srbiji pod uticajem sinergije „partokratske“ države i neoliberalnog kapitalizma«, u: Pešić, J. i dr. (ur.), Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.

Udata je i majka dvoje dece.

Образац 5.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Марија П. Василић

Број индекса 1С-10-1

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Изазови развоја „паметних“ градова у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 27.12.2022.год.

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марија П. Василић
Број индекса 1С-10-1
Студијски програм Социологија
Наслов рада Изазови развоја „паметних“ градова у Србији
Ментор Проф. др Мина Петровић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 27.12.2022.год.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Изазови развоја „паметних“ градова у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 27.12.2022.год.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.